



Микола Олійник

Леся



ПОВІСТЬ

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»
Київ 1960

Повість «Леся» — це перший в українській радянській літературі прозовий твір про велику поетесу-революціонерку Лесю Українку, читач дізнається про життя і творчий шлях письменниці.

В першій частині автор змальовує дитинство Лесі. В другій — розповідається про юнацькі роки письменниці, про формування її революційного світогляду.

У творі, крім Лесі Українки, читач зустрінеється з матір'ю Лесі Оленою Пчілкою, Іваном Франком, Ольгою Кобилянською, Миколою Лисенком, Михайлом Старицьким.

Чимало уваги приділено в книзі особистому життю Лесі Українки, зокрема її дружбі з Сергієм Мержинським.

Художнє оформлення Л. В. ІВАНОВОЇ

*Матері моїй, Харитині Василівні
присвячую.*

Автор.

Частина перша

РАННІЙ

ШЛЯХ





*На шлях я вийшла ранньою весною
Леся Українка*

МАВКА

Ліси й ліси... Скільки їх! Ні поглядом осягнути, ні перейти. Стоять похмури, розвісивши свої зелені шати, і гомонять. Про віщо? Хто знає. Кажуть, отим товстелезним дубам, що могутньо вп'ялися в землю і верхів'ями сягають хмар, сотні літ. То-то звідали на своїм віку! Мабуть, пам'ятні їм і Хмельницький, і Кармалюк. От зрозуміти б їх мову. А що як вилізти на дуба і причаїтися? Певно, можна дещо збагнути.

Дівчинка відкладає набік віночок, який плела, сидячи біля воза, встає і, пересвідчившись, що близько нікого нема, біжить до старого гіллястого дуба, що, мов сторожа, стоїть на узліссі. Злізти на нього їй нічого не

варто. В цьому вона позмагається з першим-ліпшим хлопчаком. Було б тільки за що вцепитися!

Обійшовши навколо стовбура, що в кілька разів товщий за неї, дівчинка хапається тоненькими рученятами за сучок, підтягується і за хвилину вже сидить на товстій, вкритій шорсткою корою гілляці.

Як тут чудово! Прохолодно, пахне молодим дубовим листям, а голвне — видно всю поляну. Та що поляну! Тепер можна оглянути все довкола. Варто тільки залізти вище... І як вона раніше не догадалася? Ото дорога, а там — виблискує на сонці — річка, спокійна і принадна Случ. Лісами та лугами вона біжить через усе Полісся...

А що там мріє, ген-ген за лісом? Невже місто? Церкви, якась ще вежа... Та це ж він, їх рідний Звягель! Біленькі будиночки на околицях, садки...

Навряд чи хто з друзів дивився отак на місто. Де там! Навіть Михайлик, що старший за неї на півтора року, і то побоявся б лізти так високо. Добре, що й нема його, а то заважав би тільки.

Одначе хтось ніби гука. Так і є. Це він, Михайлик, повернувся до воза, не знайшов її і вже гукає. Що вона, маленька, чи що? От не обізветься — і все, нехай побігає.

— Лосю! Де ти?.. Лосю! — лунає лісом.

Зверху він здається зовсім маленьким і смішним у своїй безпорадності. Метушиться, заглядає скрізь. Може, обізватися? Ні, хай ще трохи. Вона краще послухає, як луна розносить його голос.

— Лосю-ю! — кричить Михайлик, а звідусіль доноситься: — Осьу-у.

І що воно за диво таке? Ніби фортепіано, коли його відкрити непомітно для матері і злегка провести пальчиком по струнах. Цікаво: її голос теж лунатиме?

— Ку-ку,— стиха обзивається дівчинка і прислухається: ні, нічого не чути. Мабуть, треба сильніше. Набравши повні груди повітря, вона знову дужче продовжує: — Ку-ку! — і, почувши у відповідь милозвучне коротке «у-ку», повторює знову й знову.

Але що це? Михайлик уже під дубом, стоїть, задерши голову. Як йому вдалося відшукати її? Мабуть, не варто було кричати так голосно.

— Злізай швидше, зозулько,— наказує Михайлик.

Нічого не вдієш, доведеться підкоритися, адже він — старший.

Поволі, знехотя, дівчинка спускається вниз. Кіски в неї розпатлані.

— Як там гарно... Видно далеко-далеко,— виправдовується.

— А якби впала? Ходімо! — взявшись за руки, обоє поспішають до воза.

Кучер Кароль уже запрягає. На возі повно запашної лісової трави, якої він накусив для коней.

Лося обережно, щоб не пом'ялися, складає квіти, віночок одягає на голову.

— Гарно мені?

Михайлик не чує, порається біля коней, вдаючи з себе дорослого.

— Наче мавка,— хвалить Кароль і грубою, пропахлою кінським потом рукою поправляє Лосі вінок.— Отак-о. Дома й не пізнають. Скажуть: піймав у лісі.

Хороший він, Кароль, спокійний, лагідний. Завжди щось цікаве для неї знайде. То квітку якусь, то пташеня. А позаторік цуценя приніс. Маленьке, ледве на ногах трималося. Мама спочатку сердилась, хотіла викинути. Потім згодилась. А який з нього пес виріс! Усі сусіди тепер заздять. Мама й ім'я йому дала — Джальма.

— Ну, поїхали, бо вечоріє,— каже Кароль. Він вмощує малих в задку, а сам поки що йде, тримаючи віжки, покрикує на коней, що норвлять на ходу скубнути трави.

Воза підкидає на старих пнях, він перехилиється з боку на бік, наче човен на хвилях.

Ось і дорога. Кароль теж сідає, звисивши ноги за полудрабок, хльоскає віжками. Слідом в'ється срібляста курява...

Як під'їжджали до міста, Лося шепнула братові:

— Ти ж не кажи мамі, що я була на дереві.

Той, погоджуючись, кива головою.

В центрі міста, за невисоким парканчиком, стоїть просторий одноповерховий будинок. В одній його половині живуть господарі, іншу, що складається з трьох невеликих кімнат і кухні, займає голова повітового з'їзду мирових посередників Петро Антонович Косач.

Років десять тому Петро Антонович закінчив юридичний факультет Київського університету, куди його за вільнодумство було переведено з Петербурга, одружився і зайняв цю посаду. Через кілька років їх сім'я збільшилась: спочатку народився Михайлик, потім Леся, яку всі чомусь зовуть Лосею, а торік, навесні,— Ліля, Оленька...

Дружина, Ольга Петрівна, виявилася старанною господинею, і невдовзі їх скромно умебльована квартира стала відома своїм затишком, гостинністю, частенько бували тут давні друзі Петра Антоновича — Старицький, Лисенко, Драгоманов. Вони приїздили поодинокі, а то й гуртом, часом навіть із сім'ями, і тоді не було кінця-краю веселощам, розповідям, спогадам.

Служба обтяжувала Петра Антоновича, вимагала частих виїздів. То в Київ викличуть до генерал-губернатора, то селяни поскаржаться на пана, і теж треба побувати на місці.

А скільки тих скарг! Хоч щодня розбирай. Там поміщик заборонив пасти худобу, там побив когось чи скривдив ні за що, ні про що...

Воля... Всі чекали її, покладали надії. А воно як було, так і лиши-

лося. Що селянин без землі? Знов мусить іти до того ж пана, працювати від зорі до зорі, щоб заробити на прожиття.

Немає правди, немає... Хоч як захищай цих бідняків — та що з того? Тільки ворогів собі наживеш. Вже не раз натякали про це в канцелярії генерал-губернатора. От і сьогодні. Спеціальним листом його попереджували, що чиновник «його величності» повинен завжди пам'ятати про інтереси імперії і не захоплюватись гуманізмом — при виконанні службових обов'язків він зайвий. Це значить — не бачити страждань простих людей, замовчувати свавілля і навіть захищати його.

«Давно вже не було грози, яка б освіжила сп'янілі голови. Вважай, від самої Хмельниччини. А бракує її, ой як бракує», думає Петро Антонович і звертається до дружини, що саме заколисує дитину:

— Олю, де це наші малі?

— В ліс поїхали, я пустила. Нехай прогуляються. Кароль обіцяв хутко повернутися, та чомусь нема,— вона підійшла, поцілувала чоловіка і жартома розкуйовдила йому волосся.— А ти старієш, Петре, сивий уже...

— Ти думала — молодітиму? Скоро й лисить почну від цієї служби.

— Знову щось не гаразд?

— Та от не зрозумію, хто на мене доноси строчить,— він пройшовсь по кімнаті, широкоплечий, ставний і зупинився перед дружиною.— Кожна дрібниця, кожен мій крок відомі в Києві.

— Хіба мало в тебе недругів серед місцевих дворян. А все через твою відвертість, Петре.

У дворі, зустрічаючи підводу, радісно заскавучала Джальма.

Петро Антонович вийшов і незабаром повернувся з дітьми, тримаючи обіруч великий букет.

— Мамочко, — першою кинулася до матері Леся, — поглянь, який я собі віночок сплела. Кароль каже, що я схожа в ньому на мавку. Правда, мамочко?

— Правда, доню. Тобі дуже личить. Тільки не галасуйте — сестричку збудите.

Михайлик хвалився, що допомагав згрібати траву, навіть запрягав коні.

— То ти вже справжній господар,— похвалив його батько.

Квіти поставили в глечиках на столі і на вікнах.

Після вечері сім'я зібралася в домашньому батьківському кабінеті. Це була невелика, зі смаком опоряджена кімната — улюблене місце дітей і дорослих. На стіні, у вишитих Ольгою Петрівною рушниках, висів чималий портрет Шевченка з пишними козацькими вусами, в пальті і чорній смушевій шапці, а далі — фото господарів, рідних і знайомих та самої Ольги Петрівни — в довгому білому платті, з трояндою на грудях.

Посередині кімнати, застеленої вузькими доріжками та килимами,

стояв на тоненьких фігурних ніжках круглий стіл, кілька м'яких крісел, а під білою кахляною грубою — канапа. Зі стелі звисала велика порцелянова лампа, подарована молодим у день їхнього весілля.

Чимало місця займали книжки. В просторій, під горіх оздобленій шафі стояли найцінніші видання зарубіжних, українських та російських письменників. Переважали твори Шевченка, Котляревського, Пушкіна, Міцкевича, Салтикова-Щедріна. Петро Антонович, хоч сам ніколи й не займався письменством, любив літературу з дитинства. В Чернігівській гімназії його учителем словесності був Леонід Іванович Глібов, байки якого Косач знав майже всі напам'ять. Він взагалі легко запам'ятовував вірші, часто декламував Пушкіна, а найбільше «Руслана й Людмилу».

Особливо захоплював Петра Антоновича Щедрін. Він міг годинами читати дітям казки та пояснювати багатозначні щедрінські алегорії.

Ольга Петрівна, яка ще в пансіоні почала складати вірші, найбільше любила Шевченка. Вона й дітей учила грамоти по «Кобзарю», багато знала і розповідала їм про Тараса Григоровича. Бувало візьме малих на руки, всі троє посхиляються над столом і починають: са-до-о-ок ви-шне-е-ви-и-ий ко-о-ло-о ха-а-ати... хру-у-щі над ви-и-шня-а-ми гу-у-дуть...

Дуже веселою була для Михайлика й Лесі історія з Енеєм. Ну й смішний же він, цей «хлопець хоч куди козак»! Читання «Енеїди» зайняло щось із тиждень, і весь цей час малі — що б не робили — згадували найцікавіші місця поеми. Ото гуляють собі, бавляться, а потім, Михайлик чи Леся, біжать і питають: «Мамочко, а чого то про Меркурія в тій книжці пишеться: «прискочив, мов котище мурий»? Адже він бог?» І Ольга Петрівна пояснює, терпеливо і просто.

Чи не найбільшою сімейною подією були домашні літературні вечори. Леся навчилася читати дуже рано, в чотири роки, і теж захопилася літературою. Найпершим самостійно нею прочитаним твором була подарована матір'ю книга «Про земні сили», з якої дівчинка дізналася про величезні багатства землі та її походження. Потім одна за одною пішли: «Український орнамент», «Кобзар», поезії Міцкевича, казки Андерсена й Шпільгагена. Казки Ольга Петрівна перекладала для дітей сама, бо їх українською мовою не видавали.

Коли ж влаштовували літературні читання, починала їх Леся — якимсь уривочком чи віршем. Останньою виступала Ольга Петрівна. Вона вміло читала свої поезії — найбільш про природу та красу рідного краю, про могутній Дніпро, що несе свої води через усю Україну.

Сьогодні дочитували «Тараса Бульбу». Петро Антонович за звичкою приліг на канапі, посадивши малих поруч, а невисока на зріст Ольга Петрівна майже сховалася в глибокому м'якому кріслі.

Читала вона спокійно, розмірено. В дитячій уяві поставали картини звияжних козацьких подвигів. Як дійшла до того місця, де вороги глу-

милися над беззбройним Остапом, у Лесі виступили сльози. Їх, можливо, ніхто й не помітив би, та дівчинка, мабуть ненароком, схлипнула.

— Що тобі, доню? — кинувся батько.

— Нічого... я більше не буду... — витерла кулачком очі.— Але чому... хіба його не можна було врятувати?

— От тобі й маєш! — розвела руками мати.— Хіба можна так, Лесю? Це ж книжка...

— А в книжках хіба неправду пишуть? Ти сама казала, що «Кобзар» — то свята правда.

Ольгу Петрівну обеззброїло таке питання.

— Вірно, Лесю,— втрутився батько.— Та, бачиш, Остап і смертю своєю послужив вітчизні. Загинув, а гаємниці не видав... Плакати все ж таки не годиться.

Читання закінчили. Петро Антонович почав оповідати свої мисливські пригоди, і Леся повеселішала. Мати показала їй новий узор, обіцяла дістати заповочі, щоб його вишити.

На ніч Ольга Петрівна провітрювала спальню, і Леся, лежачи під ковдрою, чула, як у садку сонно зітхав між гіллям вітер і десь далеко, мабуть на околиці міста, спірала молодь.



СЕРЕД ЛЮДЕЙ

Якось Ольга Петрівна пообіцяла дітям на Купала¹ повезти їх до знайомих, що жили в сусідньому селі Жабориці.

Напередодні свята Леся нагадала матері її обіцянку.

Виїхали наступного дня опівдні і незабаром були на місці. Село чимале. Біля дворів попідмітано, хати побілені, а призьби підведені червоною глинною. Святковість порушував хіба що похмурий вигляд напівзогнених хатинок, що траплялися то по один, то по другий бік широкої піщаної вулиці.

¹ Івана Купала — народне свято в ніч з 23 на 24 червня ст. повір'я, зв'язані з Івановою ніччю, дуже давнього походження.

Звичаї

Садиба знайомих містилася на протилежній околиці. Невеличкий дворик, хата з квітниками під вікнами, садок.

Поки Ольга Петрівна віталася, роздавала гостинці та годувала Лілю, почало вечоріти.

— Мамочко, ходімо, а то ще спізнимося на свято,— шептала на вухо матері Леся. Вона вже встигла познайомитися з діворою і рвалася на вулицю.

— Ольго Петрівно, та відпустіть їх, нехай ідуть всі гуртом,— порадили господарі.

Діти ніби чекали цього. Не встигла мати вимовити й слово, як вони вже були за порогом, у дворі, де їх нетерпляче ждала малеча.

За селом, на пагорбі, чималий вигін. Тут завжди святкували Купала. Місце безпечне, поблизу ніяких будівель. До того ж і річка близенько

Дітвора прибігла саме тоді, як дівчата почали вбирати невисоку гіллясту берізку, вкопану серед вигону. Одні в'язали в пучечки принесені з собою квіти, плели вінки, інші розвішували все те на деревце. Хлопців ще не було, але про них застержливо вже співали:

— ...Ой на Купала вогонь горить,
А нашим хлопцям живіт болить.
Ой, нехай болить, нехай знають,
Нехай Купала не займають.

Коси в дівчат заплетені, кожна у віночку, а сорочки з тонкого полотна так уже вибілені та вишиті різними узорами, що не надивишся. Були між ними й бідніші. У тих — вузькі спіднички, скупо покроєні сорочки з десятки¹, на ногах — постолі. Кому свято, кому досада. Сидять гурточком, як сироти, тихо-журливо скаржаться на свою доленьку.

Не куй, зозуле, на ліщині,
Ще й накуєшся на калині,
Не плач, Марисю, у матінки,
Ще й наплачешся у свекрухи,
Через пороги ступаючи,
Чужі звичаї переймаючи.

— Ну й завели, дівчатонька,— обзивається повновида вродлива дівчина.— Цур їм, злидням тим! І так сльози через них не висихають день у день. Давайте іншої, веселішої.

— Ой на Купала-Купалочка
Не виспалася Наталочка.
Погнала бички дримаючи,
На кілки ніжки збиваючи,—

почала вона. Подруги одразу ж підхопили:

¹ Десятка — полотно в десять пасом

— Приточи, боже, більше ночі
На Наталчині чорні гочі!

Леся уважно слухала, слідкуючи своїми дитячими допитливими оченятами за кожним рухом тих, що вбирали берізку. А вона чим далі ставала кращою і барвистішою. Хтось приніс різнокольорові стрічки, свічечки — і їх теж прикріпили на гілочках.

Невдовзі ватагою прибули хлопці. Вони притягли з собою кілька чималих козубів з трісками, полінами та іншою знадобою для купальського вогнища. Незважаючи на протести дівчат, один козуб одразу ж підпалили, встроивши посеред нього тичку, щоб вогонь піднімався вище. Вогнище затріщало, вгору метнулися іскри. А парубки тимчасом закурили, присіли відпочити (бо ж нелегко довелось все те збирати!), радились. Деякі поривалися до купала, та марно. На берізці вже палали свічечки, і дівчата, побравшись за руки, водили біля неї хоровод, насміхаючись із хлопців:

— Ой на горі під буйним вітром
Не чули хлопці зозулі літом.
А як почули, полякались,
В глуху кропиву поховались.

Парубки спочатку мовчали, а потім, видно, терпець їм урвався, бо раптом посхоплювалися, вихопили з вогню по віхтю соломи і кинулись розганяти дівчат. Ті закричали, розбіглися, та коли нападники відійшли, — знову повернулися і продовжували своє. Тоді й хлопці хором відповіли:

— Наша дівка по знаку
Несе чорта у глеку;
Як чорт стрепенеться,
То й глек розіб'ється...

Леся теж взяли в коло, наділи на неї вінок. Ну, а Михайлик — той в іншому гурті, серед парубків. Там уже стрибають через вогнище, змагаються, хто сягне вище і далі. «Хоч би в вогонь не потрапив», турбується Леся про братіка. Та швидко про все забуває. Де там, хіба до цього!

— Ой наші хлопці стрільці, стрільці.
Забили жабу в корчі, в корчі,—

знову співають дівчата. Хлопці вдають, що не чують, а дівчата продовжують:

— Ой Іван каже: ряба жаба!
А Степан каже: моя баба!
Андрій каже: переріжмо!
Терешко каже: цілу зіжмо!

— Нумо, друзі,— лунає серед парубків,— покажемо їм: жаба то чи баба! — І вони хапають дівчат в обійми, намагаються поцілувати. Вереск, голосна незлобива лайка.

А недалеко, тут же таки на вигоні, другий купальський стан. Там зібралася дівчора. Маленьке вогнище з сухого бур'яну, встромена в землю чимала вербова гілляка, щедро обвішана квітами, поміж якими блимають куценькі, з мізинець завбільшки, свічечки, зіплені з потай взятого в запічку воску. Галасу й тут не менше. А коли він стихає, чути різноголосе:

— Ой купався Іван,
Та й у воду упав.
Охо-хо-хо-хо!
Та й у воду упав.

Лесі цікаво побувати скрізь: вона вперше на такому гучному съяті. Хочеться все запам'ятати, збагнути. Ось і старші почали підходити. Кілька молодиць у червоних хустках з торочками, дідусь в широкополому збрилі і латаній-перелатаній свитині.

— А що воно таке — Купала? — звертається Леся до брата, вибігши з кола. Вона передбачає, що Михайлик не відповість, але її питання почує дід. А він уже напевно знає. І справді, старий повертається до неї, приглядається зволоженими вицвілими очима, пояснює:

— Вельми давнє це свято, онучко. Хочеш послухати? Присядьмо отутеньки.— Він поволі сідає, спираючись на ковіньку, випростує ноги.— Горе старому, уже й присісти важко,— скаржиться. Підходить іще дівчора, оточує діда.— Так ото,— продовжує він,— жили колись люди і велику біду терпіли од нечистої сили: то вона, клята, сонце заступить, то чуму напустить або товар геть чисто потравить. Довго терпіли. А тоді обрали з-поміж себе найхоробрішого, дали йому в руки меча двосічного, і пішов той легінь болотами глибокими та лісами темними. Ходив день, ходив місяць, а таки вистежив тую погань і поборов її. Сталося це вночі, а на ранок, дітки, заграло сонечко, все земне звеселилося.

Змовк дідусь, дивиться на веселощі молоді і сміється беззвучно старечим ротом.

— Дідуню, що ж далі? — допитується Леся.

— Ач, яка цікава,— гладить її по голівці старий.— Ти ж чия будеш? Не тутешня, бачу.

— Ні, з міста ми, Косачові, може чули,— обзивається Михайлик.

— То вас тут аж двоє! — дивується дід.— Косачові, кажеш? Як не знати!

Радість бентежить Лесине серце: оцей дідусь знає їхнього тата. От коли б він зайшов до них — хіба ж стільки розказав би всякої всячини.

— Ім'я тому чоловікові Іван,— пояснює далі старий.— Як повернув-

ся він, то найперше омив своє тіло. А з ним і весь люд праведний викупався... З того часу і називається цей день Івана Купала. В купальську ніч, щоб ви те знали, всяке зілля багате цілющою силою і чарами. І найбільше — квітка папороті. Розцвітає вона опівночі, і хто зірве її, той усі скарби одержить, що в землі лежать сховані, дерева й звірі йому підкоряться, бо він розумітиме їхню мову, як оце ми одне одного...

Лесі аж дух захопило. Невже це можливо? Чому ж ніхто не зірве чарівної квітки, не дістане всі ті багатства і не віддасть їх людям? Не було б жебраків стільки. А замість стареньких хатиночок люди побудували б нові... І на свято всі одяглися б однаково гарно, а то одні — в чобітках та черевичках гарненьких, в дукатах та намисті, а інші — в чому завжди ходять...

— Діду, дідусю, — забувши про все, звертається Леся, а чи можна дістати оту квітку?

— Можна, дитинко, можна, — сумно хитає головою старий, — та ніхто, бач, не дістав досі. Сторожа над нею вельми вже грізна... Як тільки настане північ, коло папороті таке починається, що волосся дибиться. Вітри буйні піднімаються, казна-звідкіля набігають татари з циганами і стріляють, дерево на дерево падає, гора на гору вернеться, летять огненні змії... А потому прямо на папороть скаче страшний вершник. «Тікай, бо стопчу», кричить грізно, і тоді вже нема сили всидіти там ніякому сміливцю...

...А молодь гуляє! Купала не на жарт розійшовся. Парубки в личаках, а таке витівають, що земля стугонить. Стрибають через вогонь і просто, і перекидьки. Яких тільки викрутасів не роблять! Дівчатам аж заздрісно. Декотрі й собі плигають, правда, з краєчку і одразу тікають до свого гурту під регіт хлопців:

— Була на Купала,
Посмалила гали,
Сором, дівко, сором...

Очі розбігаються... Кілька парубків рвуться до купала. Чуби розпатлані, груди розхристані, а самі, видно, добре вже навовтузились, бо аж сорочки змокрили від поту. Одному все ж таки вдалося прорвати коло, але десятки кулаків замолотили по його спині.

— Хлопці, сюди! Скоріше! — заволав він.

Товариші кинулись на поміч. Все змішалось. Вереск, сміх... Врешті купало похитнулося, проте не впало. Його підхопили дужі парубоцькі руки і, поки інші стримували натиск дівчат, винесли з натовпу. І як тільки це було зроблено, боротьба припинилась, гамір почав стихати. Дівчата поправляли намисто, віночки, хлопці зачісувалися дівчачими гребінцями — дружба знову запанувала між ними. На вогнище ніхто

більше не звертав уваги. Не підкидали туди нічого і гасити не гасили — повинно само дотліти.

Незабаром рушили до села. Попереду купала, його хлопці несли по черзі.

Сутеніло. Леся і Михайлик узялися за руки і так ішли всю дорогу, то забігаючи наперед, коли там щось траплялося, то відстаючи. Обое були вражені баченим. Михайлик сміявся, щораз пригадуючи, як хлопці «відвойовували» берізку. А Лесі все ще бриніли високими дівочими голосами пісні, зринали в пам'яті до ладу сказані кимсь фрази, слівця і ота дідова розповідь про квітку, що може принести людям щастя,— бентежили дитяче серце.

Біля крайніх хат зупинилися, і дівчата знов заспівали:

— Жеби ся нам
Житечко родило:
Всподі коренисто,
Всередині соломисто,
На вершечку колсисто!

З дворів виходили господарі.

— Спасибі вам, купалочки! — дякували.— Дай бо' щастячко... на вік довгий.

Звечоріло. Малих почали відправляти додому, проте до Лесі й Михайлика, мабуть, як до чужих, нікому не було діла, і вони вільно за всім спостерігали.

Ось хлопці знову взяли берізку і понесли до річки.

— Топити понесли, топити! — невідомо звідки виринула дівтора, що було поховалася в бур'янах за тинами.

Хлопці майже бігли. Свічки на берізці погасли, віночки пом'ялися, та ніхто за цим не жалів. Ніби й не було тієї «жорстокої» боротьби на вигоні.

Біля води той, що з купалом, на хвилинку затримався, але боячись, щоб не відняли деревце інші, раптом кинув його на середину ріки

— Ой купався Іван
Та й у воду упав.
Охо-хо-хо-хо! —

затужили дівчата. А берізка закрутилася, підхоплена потоком, потонула і знов з'явилася на поверхні, махнула, мов на прощання, зеленими вітами.

Дівчата почали гадати. Кожна пускала на воду по два віночки,— один на себе, другий, загаданий на котрогось хлопця,— і гуртом пильнували: коли віночки зійдуться до купи — значить, бути дівчині в парі з своїм коханим... Одні сміялися, інші, кому гадання не віщувало щасливого заміжжя, засмучені верталися додому.

— Кладу кладочку вербову:
Час вам, дівчата, додому!
А ти, Варусю, зостанься,
З своїм Іваном звінчайся.—

співали хлопці, чекаючи, поки дівчата кінчать гадання. А ті розсипалися вздовж берега і так захопилися, що навіть до соловейка їм бай- дуже.

— Ходімо вже, Лесяю.

— Ні, ні... побудьмо трошки. Тут близенько,— просить Леся, вслухаючись у голоси молоді, в розмірене кування зозулі, що рахувала комусь майбутні літа. Все це збуджувало в дівчинці хвилюючі і поки що незрозумілі почуття...

Кілька днів після того діти жили під враженням Купала. На Лесине прохання Кароль привіз із лісу кучеряву берізку, і дівчинка убрала її не згірше тої, що бачила в Жабориці. З комори були витягнуті старі ляльки, і Леся, разом з сусідськими дівчатками, бавилася коло деревця, наспівуючи своїм тоненьким голосочком купальських пісень, які так припали їй до серця. Якось увечері, записуючи ті пісні в зошит, задумалась: «Звідки ж беруться оті пісні?» І, не знаходячи відповіді, спитала у матері:

— Як то — звідки? Люди видумують,— відповіла мати.

— Люди? А я теж хочу видумати.

— Виростеш, то й напишеш.

— Ні, я хочу тепер. Ось послухай, мамочко, я вже й початок маю.— І, гордо підвівши ясночолу голівку, прочитала виразно:

— Гей, козаче — тумо,
Горда наша думо,
Не йме тобі віри
Моє серце...

— Гарно, гарно, як справжня пісня,— похвалила Ольга Петрівна.— Тільки до чого ж оте «тумо»?

— Як же? А я чула — співають: жаба — баба... і в мене: тумо — думо.

Ольга Петрівна засміялася.

— Чудна ти, Лесенько... Сідай отут, я тобі розкажу дещо про віршування.

З того вечора до клопітливих материнських обов'язків долучився ще один: розбирати доччину писанину. Записувала вона все: почуту пісню, цікаву розмову, казку. З дрібненьких, на зразок друкованих літер сплітала слова й заповнювала ними рядок за рядочком, сторінку за сторінкою. І не кидала мрію про пісню.

Петро Антонович якось сказав дружині:

— Пора, Олю, віддавати дітей у науку. А то зовсім од рук одбилися. Мишко бігає цілими днями, а Леся всім, без розбору, захоплюється.

— В неї добре відчуття ритму і, я сказала б, виключна любов до пісні й музики.

— От і чудово. Микола Віталійович не відмовиться її консулювати.

Вирішили на зиму влаштувати дітей у Києві та найняти до них репетиторів.

Леся з нетерпінням чекала того часу. Наступна розлука з батьками засмучувала і водночас радувала майбутніми враженнями.



НЕСПОДІВАНІ ЗМІНИ

Всім'ї сталися несподівані зміни. Петра Антоновича раптом викликали до канцелярії генерал-губернатора. Виїхав він уранці, а ввечері, коли Ольга Петрівна вклала дітей спати, на квартиру з'явилися жандарми. Куций, з маленьким брезклим лицем і неспокійними, сірими, як у kota, очима офіцер, хвацько пристукнувши закаблуками, відрекомендувався:

— Штабс-ротмістр окремого корпусу жандармів Майен. Пані Косачова, сподіваюся, не буде ремствувати на нас,— він глянув на двох молодших чинів, що виструнчилися ззаду, біля порога,— за такий не-

вчасний візит? Служба,— розвів він руками і звичним допитливим поглядом обвів кімнату.

— Не розумію вас, панове... Що все це значить? — подолавши хвилювання, спитала Ольга Петрівна.

— Не турбуйтеся, не турбуйтеся,— уєсливим тоном заспокоїв ротмістр.— Все буде з'ясовано.— Важко сопучи, він пройшов до столу, сів. Видно, йому було незручно стояти на коротких товстих ніжках.— Сподіваюся, ви дозволите нам ознайомитися з вашою бібліотекою? — Він почекав хвилину, спідлоба спостерігаючи за Ольгою Петрівною, і продовжував: — Але перед тим одне запитання: як часто буває у вашій милій сімейці пан Петровський? І де, скажіть, ласкава пані, книжки, котрі переправляє сюди ваш коханий брат Михайло... е-е,— він заглянув у папку,— Михайло Петрович Драгоманов?

Ольга Петрівна пополотніла. Питання було настільки несподіване, що вона, як не примушувала себе, потрібних слів довго не знаходила.

— Щось не пригадую. Не знаю ніякого Петровського.

На обличчі ротмістра засіяла блаженна усмішка: він передбачав таку відповідь.

— Нагадаємо пані. Петровський... Володимир...— він ще раз заглянув у папку, яку тримав під пахвою,— Володимир Назарович, волосний писар з Миропілля. Ваш чоловік заприятелював з ним років три тому.

Пригадала: позаторік восени, одного пізнього вечора, Петро Антонович повернувся зі служби не сам. З ним прийшов молоденький, повійськовому одягнений чоловік. Він передав їй вітання від брата, що перебував на той час у Женеві. Тоді вони допізна чаювали. Гість привіз чимало новин, був добре обізнаний з життям Києва, Петербурга, Варшави.

Пізніше чоловік розповів їй, що Петровський — його давній приятель по Петербургу, звільнений з університету за неблагонадійність. Петро Антонович підтримував з ним постійні зв'язки.

Все це блискавкою промайнуло в думках. «Значить, багато чого жандармам невідомо,— вирішила,— раз цей каже, що приятелюють вони всього років зо три». Це надало Ользі Петрівні впевненості.

— Ні, такого в нашій сім'ї не буває,— заперечила вона. Може, й заходив коли-небудь, хто його знає. До Петра Антоновича багато звертаються в різних справах.

Лице ротмістра побагровіло, очі налилися кров'ю.

— Нам достеменно відомо, пані Косачова, що Петровський буває тут не випадково. І од того, що ви не скажете правди, вашому чоловікові не полегшає... Сто чортів! Третій день ганяємося, а тут... Та ви знаєте, з ким маєте справу?! Петровський — політичний злочинець.

Тихо рипнули двері дитячої спальні, і в отворі показалися злякани обличчя Михайлика й Лесі. Десь поряд тихо схлипнула Ліля.

— Це нас не цікавить, пане ротмістр,— мовила спокійно Ольга Петрівна.— І прошу бути ввічливішим — дітей розбудили.

Жандарм рвучко підвівся, пройшов і зупинився перед книжковою шафою. Для молодших чинів це було сигналом до дії. Вони кинулися на поміч, але ротмістр грубо їх зупинив:

— Без вас обійдуся. Робіть своє.

І ті метнулися по кімнатах: заглядали під ліжка, рилися в одягу, зносили у вітальню на стіл дитячі книжки, зошити. Між них потрапив і Лесин блокнот. Притулившись до матері, вона з острахом слідувала, як жандарм перегортає сторінки її записів. Він, мабуть, не розумів її почерку, бо зрештою шпурнув зошит з такою злістю, що той опинився під ногами. Леся схопила його і міцно притиснула до грудей.

Обшук закінчився пізно. Нічого, крім «Кобзаря» та ще деякої літератури українською мовою, жандарми не знайшли. Ротмістр наказав зв'язати книги, сердито висякався і вийшов, кинувши на Ольгу Петрівну злий погляд. За ним поспішили інші.

Ольга Петрівна замкнула двері.

— Мамочко, нащо вони забрали наші книжки? — кризь сльози спитала Леся.— Що я тепер читатиму?

— Так треба, доню. Підростеш — зрозумієш. А зараз давайте спати.— Вона знову повклала дітей і почала збирати розкидані на долівці книги.

Тієї ночі малі довго не спали — прислухалися до материного схлипування та зітхання, шепталися.

— Ти не боїшся їх, Михайлику? Вони не повернуться?

— Що їм у нас треба?.. Був би тато вдома — зразу випровадив би.

— Еге, чув, як отой товстий казав мамі: не полегшає вашому чоловікові. Михайлику, а що таке політичний... політичний злочинець?..

Брат промовчав, мабуть, не знаючи, як відповісти, важко зітхнув. Деякий час обоє мовчали.

— Я так боялася за свій зошит,— знову почала Леся.

— Потрібен він комусь. Вони, бач, друковані беруть, по-нашому написані.

— А чому?

Тихо відчинилися двері, зайшла мати. Вона наблизилась до Лесиного ліжка, постояла, потім ніжно погладила доччину голівку.

Леся схопила материну руку, гаряче припала до неї обличчям.

Петро Антонович повернувся через кілька днів. Як завжди, він привіз усім гостинці, ділився новинами, проте Ольга Петрівна помітила його стурбованість.

— Петре, що з тобою? Чому не розповідаєш? — допитувалася вона.

Косач підійшов і обняв дружину за плечі.

— Кепські наші справи, порадувати нічим. Звинувачують в таємних зв'язках з демократами... Навіть більше — в організації партії, мета якої буцім-то відродити гайдамаччину, вирізати всіх панів...

— Це жахливо.

— Так, так... вирізати панів. Знаєш, Олю, слухав я це обвинувачення і шкодував... шкодував, що воно безпідставне.

— Я боюся за тебе, любий.

— Чого ж тут боятися? — болісно посміхнувся Петро Антонович. — Гессе обіцяв заслати мене туди, де Макар пасе худобу... Повіриш, я мало не розсміявся з нього. Хотів поправити, мовляв, навпаки, де Макар і телят не пас, — та, думаю, хай тобі грець. Бридкий німець!..

Малих саме не було вдома. Вони, одержавши гостинці, взяли з собою меншу сестричку, подалися надвір — і Ольга Петрівна вирішила поговорити з чоловіком відверто.

— Не треба з цим жартувати, Петре. Скільки тої людської крові проліто! Гайдамаччина, Пугачов, Разін, декабристи... Чуєш, Петре, не треба, — благала вона. — Є інші шляхи...

— Інші?

— Так... Треба вмовити царя. Він теж людина.

Петро Антонович пильно глянув дружині в очі.

— От уже не сподівався, не ждав од тебе. Чому ж тоді твій гуманний цар глухий до народного стогону? — Він говорив запально, ніби перед ним була не дружина, а той, хто винен в усій оцій життєвій несправедливості.

— Схаменися, Петре, ти ж удома.

Косач перевів подих, важко зітхнув.

— Даруй, Оленько... стомився. — Він підійшов до столу, налив з графина склянку води і враз випив її до дна. — В Києві я зустрів Петровського... Не бійся, ніхто не почує... От людина! За ним десятки жандармів полюють, а він спокійнісінько собі розгулює. Переодягнений, в пенсне... справжній тобі панич. Я б не пізнав — сам підійшов. Збирається в Женеву — книжки видаватиме, яких бракує на Україні. Казав, заїде колись.

— Боронь боже... коли тобі дорога сім'я, діти...

— Ти ж сама казала, що він порядна людина, варта уваги.

— Часи не ті. Як ти не зважаєш, Петре? Добре, коли вся ця історія кінчиться легким переполохом — викликали, погримали і кінець. А якщо...

— А якщо не кінець?

Ольга Петрівна з жахом глянула на чоловіка.

— Головного я тобі ще не сказав: мені запропоновано змінити місце роботи. — Він чекав, спустивши додолу очі, що дружина вмить розри-

дається, впаде в розпач, але цього не сталося. Вона лише безсило опустилася на стілець і трохи згодом напівбайдуже спитала:

— Куди?

— В Луцьк... пропонували ще кілька міст, але нічого підходящого.

Тільки тепер Ольга Петрівна збагнула, що сталося. Вона похилила голову на стіл, і плечі її затрусилися від беззвучного плачу.



В ДОРОГУ

А овгими журавлиними ключами спливало літо. Інколи воно мов зупинялося перепочити, день-два щедро пестило теплом, а потім знову клубочились над Случчю тумани, громаддя хмар щідили на землю холодну мжичку. З дерев нечутно спадало листя.

Ніхто в сім'ї більше не говорив про Київ, навчання — всі були заклопотані наступним переїздом. Як-то буде на новому місці, що чекає там? Петро Антонович помітно схуд, ходив мовчазний, а Ольга Петрівна частенько плакала крадькома від чоловіка, нарікаючи на свою гірку долю.

Сумувала й Леся. Їй особливо не хотілося залишати це невелике

затишне місто, друзів, мальовничі навколишні місця. А головне, їй не доведеться провести зиму в Києві, в Лисенків, слухати Миколу Віталійовича, гра якого полонила її дитяче серце, сповняла його найніжнішими почуттями.

— Мамочко, а чого ми мусимо переїжджати? — не раз допитувалася Леся.

Але мати лише тяжко зітхала:

— Так треба, доню.

— Тата посилають туди?

— Еге ж.

— Мишко каже, там навіть ліпше, в Луцьку. Тільки далеко до Києва.

Дитячі розмови ще більше ятрили серце Ольги Петрівни.

Настав час від'їзду. Звечора хатні речі поклали у важкі ковані скрині, які поставили потім на віз, і наступного дня на світанку Кароль вирушив з ними в дорогу.

Сім'я виїхала пізніше. Була саме неділя, і проводити Косачів зібралось чимало різного люду — колеги Петра Антоновича, дехто з міської знаті, друзі. Між ними нишпорили, прислухаючись до розмов, кілька жандармів, проте ніхто на них не зважав.

Поки дорослі гуторили між собою, Леся і Михайлик, зодягнені в нові осінні пальтечка, прощалися з діворою. Гуртом вони востаннє збігали в садок, нарвали пахучих червонобоких яблук, квіток.

— Ми повернемося,—щебетала до подруг Леся.— Тато казав, що коли з Луцька їхати в Київ, то Звягель якраз по дорозі. От ми колись і заїдемо. Правда, Мишко?

Хлопчаки заклопотані своїм. У котрогось знайшовся складаний ніжик, і він пропонував його Михайликові в обмін на тоненький шкіряний ремінець з блискучою нікельованою пряжкою.

— Давай, Мишко... Глянь, який ніжик. Ним що завгодно можна зробити. А що з тої попружки?

Ножик маленький, лиш на два леза до того ж заіржавлений, і Михайлик не знає, що робити. Шкода ремінця, але дружба дорожча. Ще, чого доброго, подумають, що пожалів. І хлопець неохоче починає розстібатися, та в цю хвилину до них долітає:

— Мишко, Лесю! Де ви там? Ідіть хутенько.

Серед двору стоїть великий, запряжений четвериком фаєтон, найнятий Петром Антоновичем для переїзду.

— Сідайте швидше,— підганяє батько.

Біля нього неспокійно крутиться Джальма, жалібно скавучить, наче боїться, щоб її не забули.

— Сюди, Джальма! — схопив її за нашійника Михайлик. Собака плигнула у відчинені дверцята фаєтона і звично вместилася біля ніг.

У фаєтоні, з Лілею на руках, уже сиділа Ольга Петрівна. Очі в неї червоні, блищать від сліз.

— Не треба, мамочко,— припала до її плеча Леся.

— Нічого... Це я так, доню... На, лишень, побався з сестричкою. Леся садить Лілю на коліна, голубить, забавляє цяцьками, примовляючи:

— Не плач, дам калач,
Медом помажу, тобі покажу,
А сама з'їм!

До них підходять знайомі, бажаючи щасливої дороги, радять не впасти в розпач, мовляв, «якось там уже буде».

Нарешті Петро Антонович гукає кучерові «рушай», а сам іде поруч фаєтона, на ходу тиснучи руки друзям. За ворітьми він низько всім кланяється, сідає поруч дружини. Частішає цокання підків по брукові... Леся жадібно вдивляється в знайомі вузьенькі провулочки, ніби назавжди прощаючись з містом.



ЛУЦЬК

І хали не поспішаючи, з частими зупинками по дорозі. Леся вперше подорожувала так далеко, тому все її цікавило, до всього уважно придивлялася. В Корці, коли проїздили повз старовинний замок, вона попросила зупинитися, вмовила батька піти оглянути споруду і довго потім не давала йому спокою, все розпитуючи про давні часи козацької вольності.

А в Ровно, де зупинилися на ночівлю, Леся довідалась, що недалеко Дубно — місто, що згадується в «Тарасі Бульбі», — і заходилася:

— Поїдьмо, тату.

Ї підтримав Михайлик:

— Це ж так цікаво, поїдьмо.

Коли б не ніч, довелось б Петру Антоновичу везти дітей на Дубенщину, а так домовилися, що поїдуть колись туди спеціально, з Луцька.

— Ну й морока мені з вами,— вдавано сердився батько.— Будете надокучати — нікуди не повезу.

Малі притихли, та другого дня, як тільки здалеку заблищали на сонці високі куполи луцьких церков, знову не втрималися.

— А ото що?

— А там? — показували пальцями в простір.

— Ой, скільки хрестів! Глянь, мамо.

— Та бачу, бачу,— відповідала розчулена дитячим щебетанням Ольга Петрівна. Дорога, свіже повітря трохи розвіяли її смуток. Вона з цікавістю дивилася на обриси незнайомого міста, де доведеться прожити хтозна скільки років.

— Ну от ми і вдома,— сказав Петро Антонович і ніжно стиснув гарячу, мабуть, від хвилювання руку дружини.

Місто невелике, з зеленими околицями та острівцями дерев і сквериків між низенькими будинками. Над усім цим височить громаддя старезного замка, собору, костьолів, церков. Вони стоять, мов свідки давно минулих часів, похмурі, мовчазні...

В'їхали в рівну, обсажену молодими струнками тополями Дубенську вулицю, що вела до центра. Обабіч туляться один до одного низенькі дерев'яні хатинки, часто з прогнилим гонтовим дахом. В тісних захаращених двориках і біля них, на моріжку, бавляться замурзані дітлахи. Вони цікавими оченятами проводжають фаєтон, з якого, крім Лесі і Михайлика, виглядає капловуха Джальміна голова.

Зліва будиночків рідше. Вузенькі клапті городів, що тягнуться за ними, обриваються високим берегом. Там, широкою заплавою, звивається річка. Вона кидається з боку в бік, ніби шукає вигіднішого місця, але всюди натикається на дамбу і, вируючи, сердито тікає далі.

— Яка це річка, тату? — цікавиться Леся.

— Не знає... Стир! — поспішив відповісти Михайлик.— Правда ж, тату?

Петро Антонович ствердно кива головою, додає, показуючи на замок:

— А он там — старе місто, бачите? Там і будемо жити.

Малі уважніше придивляються до того місця. Воно здається острівцем, утвореним дугастим заворотом ріки і каналом. Здалеку це нагадує лук.

В центрі вулиця виходить прямо на скверик, напроти якого, за невисоким муром, біліють крізь густе плетиво каштанів кам'яні стіни собору.

Ольга Петрівна перехрестилася, важко зітхнувши, глянула на чоловіка, але той не помітив її погляду.

— Петенько,— обізвалася вона згодом веселіше,— а місто чистеньке, акуратне. Мені навіть подобається.

Петро Антонович посміхнувся вдячно.

— От і гаразд. Поживемо — звикнемо.

— А я вже звик,— обізвався Михайлик.— Скоріше б літо — купатися тут чудово. Правда, Лесю, будемо купатися? Нікуди не будемо ходити, тільки на річку. А на зиму купите мені ковзани, тату?

— А нам з Лілею санчата.

— Гаразд, гаразд. Тільки не все одразу. І з умовою: слухати маму.

За місточком, що сполучав нове і старе місто, пряма брукована вулиця розгалужувалася на кілька ламаних вузьких провулків. Один з них вів до Катедрального собору, під високими мурами якого тулився чепурний двоповерховий будиночок. Леся ще здалеку помітила біля нього Кароля, показала Михайликові, і обоє радісно замахали рученятами.

— Тут? — спитала тихо Ольга Петрівна чоловіка.

— Другий поверх. Оце наші вікна,— показав Петро Антонович, коли під'їхали до будинку. Він легко зіскочив і допоміг кучерові заїхати до двору, де вже стояла підвода з домашнім майном. Пара зголоднілих за дорогу коней пожадливо їли отаву.

Як тільки зупинилися, Джалма прожогом кинулася з фаетона і миттю опинилася біля Кароля, обнюхала його, неначе впевнюючись, чи це насправді він, зіп'ялася йому на груди, а потім радісно забігала по двору.

Поки розпрягали коней, Косач допоміг зійти дружині, позсаджував дітей і повів усіх до квартири. Широкими залізними сходами піднялися наверх, пройшли невеличким коридорчиком і опинилися перед дверима.

Квартира складалася з трьох просторих кімнат, вікна яких виходили на захід, на місто. В кімнатах було пусто, лише в передпокої лежали кілька клунків, дрібні речі, які встиг уже внести Кароль.

— Це ми тут будемо жити? — допитувалася Леся.— Мені подобається, хороше.

Деякий час сім'я милувалася містом, широкими луками, що тяглися вздовж річки, мальовничими околицями, які потопали в жовтавій зелені.

— Ну, любі мої, скоро ніч,— мовив Петро Антонович.— Давай, Оленько, влаштовувати своїх пташенят.

Стали вносити ліжка, і Ольга Петрівна з Лесею почали розкладати на них перини, готувати постіль. Михайлик допомагав старшим. Лише маленька Ліля, тримаючись за стіни, раз у раз падаючи і знов підводячись, вільно і безтурботно гуляла по кімнатах.



ЛЕСИНЕ ТОВАРИСТВО

Перші дні минули в клопотах. Леся допомагала матері порядкувати, бігала до крамниці, читала. Надходила пора віддавати дітей у гімназію, але Ользі Петрівні ніяк цього не хотілось робити, вона вважала, що сухі науки вб'ють у них всяку індивідуальність. Тому було вирішено, що Михайлик і Леся навчатимуться вдома, з репетитором; поки ж його не було — керувала навчанням мати.

Ольга Петрівна дістала підручники, виробила розпорядок дня, за яким малі кілька годин щодня віддавали науці.

Леся більше цікавили література, мови й історія, захоплювало все

героїчне. Якось, почувши ім'я Жанни д'Арк, вона весь вечір не давала матері спокою, аж поки та докладно не розповіла про подвиг юної французьки.

Ольга Петрівна часто читала дітям про Пугачова, Степана Разіна, Устима Кармалюка. Про нього Леся чула багато — спогадами про народного героя і про ті страшні для панів часи жила біднота.

Одного разу, під час ярмарку, що збирався недалеко від їх квартири, на просторому горбкуватому майдані, Леся випадково була свідком такої події: сліпий, висушений літами кобзар, примостившись біля чийогось воза, наспівував жартівливих пісень. Навколо зібралось чимало цікавих — хто сидів на моріжку, а хто, зіпершись на ковіньку, попихкував льюлькою. Леся й собі протиснулась і стала біля старого. Низькорослий, в брудному полотняному одязі і в личаках хлопець-поводир сумно глянув на її чистеньке вбрання і перевів погляд на свій вилинялий під дощами і сонцем кашкетик, в якому лежало кілька мідяків.

Кобзар закінчив «Ой, що ж то за шум учинився», щось запитав у хлопця і звернувся до присутніх:

— А що, люди добрі, мо' старий перебендя одспівав своє, розносив голос по шинках та панських хоробах?.. Чи чом не смієтесь? — він водив більшами своїх незрячих очей, ніби відшукував того, хто мав відповісти.— Гай-гай, та ви наче не помітили. Видно, одучили вас пани веселитися.

— Стривай, кобзарю, не кепкуй,— обізвався високий в засмалцьованим одязі ремісник, що стояв поруч Лесі.— Не те співаєш, от і мовчимо. Не до жартів. Тут угору не дають глянути, а ти про комарика...

Обличчя старого, що мало байдужо-веселий вигляд, враз споважніло, на чолі поглибшали зморшки.

— Спасибі, чоловіче, за правду. Кажеш, лютують пани? Випустили маніфеста про волю, а чесний люд у ярмо запрягають. Погибелі на них немає...

— Знайдеться, діду. Тягне вовк, потягнуть і вовка. Та так, що й дух з нього випре,— запевнив ремісник.

— А звісно, коли гуртом... громадою,— загули навколо, пожвавішали селяни.

Кобзар знову поставив на коліна бандуру і звично забігав пальцями по струнах:

— За Сибіром сонце схо-одить,
Хлопці, не зі-івайте:
Ви на ме-е-не, Кармалюка,
Всю наді-і-ю май-те-е...

Всі замовкли. Леся намагалася вловити кожне слово, в її багатій уяві поставав нескоримий Кармель, що не раз міряв з кайданами на ногах шлях сибірський, дальній.

Пісня глибоко западала в серце. Всі слухали, в задумі схиливши голову. Ніхто й не помітив, як до гурту підійшов жандарм. Він постояв ззаду, прислухаючись, а потім, збагнувши, кинувся до кобзаря:

— Ану геть, лайдаче! Ти що тут верзеш! В холодну закортіло? — він взяв старого за плечі, сіпнув і грубо вилаявся.

— Божий я чоловік, хіба не бачиш? — обізався старий. — Це мій хліб — нащо ж вириваєш? Хреста на тобі немає.

— Ну, ну, поговори мені! — гримнув жандарм. — Зараз же забирайся під три чорти. А ви чого роти пороззявляли? — визвірився до селян. Ті помалу почали розходитись.

Лесі стало шкода кобзаря і хлопця, але як їм допомогти — не знала. Вона чомусь сподівалась, що чоловік, який стояв поруч з нею, неодмінно заступиться за них. Оглянулася, але того вже не було: й близько.

Старий встав, перекинув бандуру за спину і почвалав, тримаючи поводиря за лікоть. Леся дивилася на його сутулу висохлу постать, і знову їй чулася пісня. «А чому жандарм гримав на нього?» сплигло на думку. Пригнічена, неохоче пішла додому.

Вечері Леся довго не могла спати. Батька саме не було — десь поїхав у справах, і вона, влаштувавшись за його столиком, пригадувала деталі баченого, нерівним дитячим почерком вписувала пісню у свій заповітний зошит.

«Зібрав собі хлопців славних...» — виводила, роздумуючи над рядками. — А чого ж тепер ніхто їх не збере?»

Мати зайшла, попередила, що пора відпочивати — Михайлик і Ліля вже давно сплять.

— Матусю, — звернулася до неї Леся, — скажи мені: чого то на світі не всі люди однакові? Є бідні й багаті. Хіба не можна всім гарно жити?

Ольга Петрівна кинула на доньку здивований погляд.

— А чому це тебе цікавить?

Леся розповіла про випадок на ярмарку, додала, що часто бачить у місті людей, які випрошують собі шматок хліба, ходять обірвані.

— То божі люди, доню, старці, каліки нещасні.

— А хіба інші — не божі? І зовсім вони не каліки. Тільки худючі... Та очі — страшні, блискучі...

Спантеличена простою дитячою логікою, Ольга Петрівна не знала, що сказати.

— Не тре зважати на них, Лесю, в житті чого не трапляється, — мовила зрештою. — А зараз — лягай спати.

Проте і в ліжку Леся не могла розлучитися з своїми думками. Лежала з широко розплющеними очима, втупивши погляд у темряву, що обзивалася за вікном сумним зітханням вітру і далеким незрозумілим нічним шарудінням.

«...Надто вже багато тих старців, щоб на них не дивитися, — дума-

ла.— Ходять, нікому не потрібні... мов привиди. А вони ж люди... Ні, щось мама від мене криє... Треба зібрати товариство... хлопців славних.. Нічого, що всі малі. Між комунарами були й такі... А Жанна д'Арк — чи ж набагато старша?..»

Незабаром Леся мала невеличке товариство. Це були сусідські хлопчики та дівчатка, переважно ровесники — якби скласти їхні літа, либонь століття вийшло б. Збиралися у дворі старого замка, що бовванів над містом своїми напівзруйнованими мурами. До нього було рукою подати — невеличкий проти собору майдан, де дітвора часто бавилася, за ним — глибокий рів і місток, що вів прямісінько в замок. Вечорами, крадькома, виставивши сторожу, сходилися в одному з глухих закутків двору на раду. Ніхто з «великих» не мав сюди доступу, навіть не повинен був знати про товариство — таку зложили всі обітницю врочисту.

Правувала над усіма Леся. Вона обрала собі ім'я Жанни д'Арк, та, виявилося, що ніхто з малечі його не знав і не міг як слід вимовити. Довелося затратити немало часу на розповідь про відважну французенку.

Оповідала Леся захоплююче. Ото як зберуться всі, сідала, тоненька, білолиця в замковій бійниці і розповідала. Призахідне сонце вінцем їй голівку червонить, ясні очіці блискавиці розсипають, а голосок бринить, немов дзвіночок. Багато слів там чулося великих: «братерство», «рівність», «воля», «рідний край»...

Палкі промови змінював спів. Леся добре запам'ятала мотив «За Сибіром сонце сходить», розучила його і часто в надвечір'ї ця пісня, вириваючись крізь зубчасті стіни, котилася широким берегом аж ген за річку.

Захоплені піснями, не помічали, як довшала зубчаста тінь від замкового муру і небо у бійницях ставало темноснім. Розходились лише тоді, коли сторожа подавала умовне гасло: «Гуси, додому, вовк за горою!» Все затихало вмиль. Попід мурами потай пробиралися додому. Ніхто не озивався. Мовчки, ніби дорослі, стискали руки на прощання і розходилися, сповнені завзяття.

Одного разу люди, що входили в замок, привернули Лесину увагу. Було в них щось знайоме, раніше бачене. Надломлені сутулі постаті, важка хода... Як вона не придивилася! Це ж кобзар, той, що співав на ярмарку. Он і кобза за спиною. А другий, меншенький, — то поводитир. Старий іде, човгаючи стоптаними чобітьми по брукові, а той — нечутно, бо в личаках.

Леся мимоволі потягнулася за старцями. Назирці, скрадаючись у вечірніх сутінках, вона дійшла до найдальшої вежі і сховалася за виступом муру.

Сліпий відшукав патирицею камінь, сів і, перевівши подих, почав скидати з себе торби, бандуру. Поводир відразу зник у вежі. Незабаром він з'явився, розстелив на траві латане ряденце і почав збирати вечерю: дістав з торбини кілька огірків, піріжок, розламав його і половинку подав старому. Той мовчки став на коліна і, тримаючи їжу перед собою в пригорщах, якийсь час беззвучно молився на схід сонця. Потім сів, звично підібгавши під себе ноги, і почав обережно, щоб не розкришити, їсти.

Розмовляли вони мало. Та ось старий з'їв піріжок і промовив:

— Може, в нас яблучко знайдеться? Прокислити б душу не завадило.

Поводир заглянув у торбу, помацав у ній і відповів винувато:

— Нема. Було двійко, то я ще вдень з'їв.

— На здоров'я тобі!..— і змовк. А за хвилину: — Кепські наші з гобою діла, хлопче...

— Та чого ви, діду? Яблук і на ярмарку було мало.

— Ото ж я й кажу... Убожіють люди. Ні нам подати не мають, ні самим з'їсти.

— Візьміть гірочок солоний. Ви ж любите,— запропонував хлопець.

— Не про те я, голубе. Забілюють скоро сніги, завихрять у полі, а в тебе ні лейбичини, ні шапчини.

Поводир, не перестаючи жувати, байдуже оглянув своє убоге вбрання і, ніби мова йшла про зовсім сторонню людину, сказав:

— Яюсь буде.. розживемося.

— Авжеж, як та сорока на лозі. Охо-хо, життя наше... Хоч сядь та плач, хоч стоячи кричи.— Кобзар, не згинаючись, потер долонями коліна, підвівся.— Ще деньок перебули, хвалити бога.— Обмацуючи костюром дорогу, він почвалав до вежі.

Незабаром, захопивши торби і бандуру, там зник і хлопець.

Леся, ніби зачарована, стояла, не зводячи погляду з отвору, який тільки-но поглинув людей і знову чорнів хижо, зловісно, мов паща гігантського звіра. Здавалося — в цих руїнах і підземеллях ворущаться десятки знедолених, знівечених життям калік. Зараз вони тремтять від холоду і проклинають тих, хто позбавив їх домівки і примусив без куска хліба поневірятись по світу. Мине ніч, зі сходом сонця знову виповзуть вони із своїх нір і, тремтячи від холоду, бродитимуть по вулицях, з сумною надією поглядаючи на прохожих.

Лесі раптом стало страшно, хотілося покликати когось на поміч, та острах сковував і рухи, і мову. Невидимі кажани шурхали над головою, від Стиру тягло холодом.

— Лесю, Лесю,— заукав хтось ледве чутно.— Де ти, Лесенько?.

Михайлик, видно, чекав-чекав та й пішов шукати.

Присутність брата, хоч вона й не бачила його в темряві, заспокоїла

Лесю. Обережно, щоб не спіткнутися, попрямувала до виходу, раз у раз здригаючись від холодних дотиків муру.

...Через кілька днів Ольга Петрівна виявила, що з вішалки, яка стояла в коридорі, зник старий піджак. Петро Антонович не одягав його вже давно, проте цікаво було довідатись, куди ж поділася річ. Стала розпитувати — ніхто нікому не віддавав. Диво, та й годі. Адже нікого з чужих у квартирі не було. Що б це значило? Перешукала ще раз — в хліві, на горищі, але даремно.

— Справді загадка,— сказав за вечерею Петро Антонович і запитливо глянув на дітей. Леся, яка сиділа напроти, не витримала того погляду, опустила вії, зашарілася і раптом, зірвавшись з місця, кинулася до своєї кімнати.

Всі низзали плечима. Тільки Ліля, думаючи, що сестра з нею бавиться, кинула ляльку, підвелася з долівки і задріботіла слідом. Зразу ж вона повернулася засмучена.

— Єся... тям,— жєбоніла, показуючи на кімнату, і терла кулачками свої стурбовані оченята.

Петро Антонович поспішив до дочки. Вона лежала на ліжку, уткнувшись лицем в подушки, і схлипувала. На лагідний дотик батькової руки обернулася.

— Даруй мені, таточку,— сказала благально.— Скоро зима, а вони... Чуеш, татку? Вони замерзнути можуть! — припала до грудей, обвила тоненькими рученятами батькову шию.— Татусю, рідненький.

— Стривай, донечко. Про кого ти, хто може замерзнути?

Підійшли вкрай здивована Ольга Петрівна й Михайлик.

— Вони... божі люди... старці,— видавлювала слово за словом Леся.— Я бачила їх.. там... у замчищі. І я взяла.— Вона затихла, зітхнула полегшено, ніби скинула з плечей важку ношу, запитливо глянула на присутніх іскристими від сліз очима.

Батьки мовчали. Петро Антонович гладив розгарячілу доньчину голівку і думав, думав... Десь зовсім близько обіззався пугач. Від несподіваного «пу-гу», «пу-гу» Леся здригнулася і знов благально глянула на батька.

— Не треба так хвилюватися,— заспокоїв той, голублячи дочку.— Вчинила ти вірно.— Петро Антонович пильно подивився на дружину і ще раз ствердив: — Справедливо.

Леся знову заплакала, вдячно обціловуючи батькове лице, але то вже були сльози радості, свідомості першої, хай незначної, зате щирої допомоги скривдженим. Потім вона підбігла до матері, що сиділа на краєчку ліжка, тримаючи Лілю, поцілувала її.

— От і гаразд, хорошенька моя,— сказала Ольга Петрівна, пригортаючи доньку.— Тільки ти більше так не роби. Коли що забажаєш — скажи мені чи батькові.

— Авжеж, спитайся, попроси,— підтримав Петро Антонович.— Навіщо ж таємно?

— Така у нас обітниця.

— Обітниця? Та ж перед ким?

Леся зрозуміла, що сказала зайве, пробувала відмагатися, та було вже пізно: батьки вловили в її натяку значно більше, ніж вона сподівалась. Довелося розповісти про товариство, про місце, де вечорами збиралися на раду.



ДАЛЕКІ ГОСТІ

А овга, затяжна волинська осінь. З вересня аж до початку грудня ідуть дощі. Над болотами та озерами, в долинах рік стоять тумани, важкі хмари плывуть над селами і хуторцями. Зрідка вигляне сонце, пробіжить холодними блідими промінчиками по пустих полях і знов сховається, немов жажнувшись побаченого. А воно справді жахливе! Розмоклими шляхами, по бездоріжжю, валка за валкою, тягнуться заробітчани. Одні до міста, до фабрик несуть свої молоді, ще неспрацьовані руки, інші — понуро бредуть назад, втративши і сили, й надії на краще. В них лише одне бажання: доплентатись як-небудь до домівки, щоб хоч не вмерти серед дороги...

В такі дні Леся майже не виходила з дому — читала, писала бабуні листи і через день відвідувала уроки музики. Заняття їй дуже подобалися. Незабаром вже розумілась на нотах, виконувала простенькі музичні етюди.

— У вашої доньки — незвичайний хист,— ділився з Косачем своїми враженнями вчитель.

Батьки й самі запримітили, як Леся швидко і бездоганно запам'ятовує почутий десь мотив, не раз милувались тоненьким доччиним голоском, що бринів то безтурботно, весело, то задумливо, тужливо. Часто сестричці підтягував Михайлик — дитячий спів лунав напрочуд злагоджено, нерідко захоплював дорослих.

Одного разу батько повернувся зі служби в особливому настрої:

— Ну, Лесенько, нарешті знайшов тобі фортепіано. Не нове, правда, зате хорошої марки.

Лесиним радощам не було меж. Вона одразу ж почала складати програму свого першого концерту, розшукувала ноти, обіцяла Михайлику навчити його грати. А коли наступного дня інструмент привезли, не відходила від нього ні на крок: радила, де краще поставити, витирала пил, навіть знайшла і почепила над роялем пучок сухих чорнобривців.

— Галасу тепер буде — хоч із хати тікай,— сказала Ольга Петрівна.

Проте побоювання її були марні. Як і досі, діти поводилися чемно: вдень училися, розважались, а вечорами, коли сходилась уся родина, Леся поважно сідала за фортепіано. Це були для неї найкращі хвилини. В музиці виливала вона свою дитячу радість, журбу, свої думки, веселі й сумні.

Перед різдвяними святами вдарили морози. Замело, завихрило надворі. Кілька днів вузенькими вулицями Луцька гуляв вітер, змітаючи з бруку снігову пороху. Він вривався в місто з-понад стирських невисоких горбів, кружляв на безлюдному майданчику біля Катедрального собору, сердито грюкав шматками одірваної десь іржавої бляхи.

А коли буря вщухла і в затишші виразнішими стали пискливі голосочки снігурів і синиць, повалив густий лапятий сніг. Він сипнув зненацька, зблизька, ніби збирався зробити це давно, але не мав нагоди.

— Сніжок!.. Прийшла-таки, не забула,— радо потирав долоні і хукав у них Кароль. Коли він заходив на кухню, слідом потоками вривався мороз і тут же безсило звивався по кутках клубками холодної пари.

— Хто прийшов? — цікавилась Леся.

— Зима... снігу надворі — не видно й світу.

— Чому ж ви радієте?

— Е-е-е, голубко... підростеш — не питатимеш. Мужичька прикмета вірна: зима без снігу — літо без хліба. Он як! — Він хутко кінчав своє діло, накидав на голову потертого жовтуватозеленого башлика і зникав за дверима, де починався манливий, пропахлий снігом простір. Лесі теж

кортіло вибігти, погратися з діворою, з якою через погану погоду давно не стрічалася, або просто — стати і дивитись, дивитись, як кружляють у повітрі й нечутно падають на землю, на дахи будинків, на луг і річку легенькі зірчасті сніжинки. Дівчинка то підбігала до вікна, вдивлялася в білястий сніг, то щось нашіптувала Мишкові, та так настирливо, що той зрештою не витримав, зітхнув скрушно і, зиркнувши спідлоба на матір, закрив підручника.

— Щось мені голова розболілася, — вдав із себе втомленого. — Мамочко, ми підемо з Лесею погуляємо, недовго. І поки Ольга Петрівна навчала та наказувала, як себе поводити надворі, обоє швидко вдягнулися і за мить були на подвір'ї.

Зима! Кого не чарувала її казкова краса, кому не пам'ятне галасливе качання снігової баби, де — і радість першого снігу, і зашпори в руках, і невдоволення тим, що комусь, а не тобі, вдалося причепити тій бабі голову. А схоже на літ катання на санчатах! Летиш, примруживши очі, тільки вітер свище в ушах. А ззаду ще й ще дівора... Одні вже ідуть, інші тільки сідають. Крик, сміх, плач — все зливається, вирує. І так з ранку до пізнього вечора. І ні втоми, ні болю ніякого, коли перекинешся і зненацька на тебе навалляться «купою невеликою» кільканадцять товаришів. Тільки вдома виявляється, що на твоєму пальті і далеко не всі гудзики і що руки твої аж тремтять від утоми, розльопують з ложки на скатертину напрочуд смачний, правда, холодний вже борщ.

Та хіба лише на це багата зима! Ваблять засніжені далі, поля. Дивись на них хоч до болю в очах, а ні межі не помітиш, ні ріденької, скупі посіяної озимини — все замечено, зрівняно до наступної весни...

Поки Мишко діставав з горища санчата, Леся бавилася з Джальмою. Собака скавучала, тягнулася до обличчя, кружляла навколо, розпорошуючи сніг. З радощів вона трохи не збила Лесею з ніг, за що та пригрозила їй, пообіцяла зачинити в будку. Тоді Джальма метнулася по подвір'ю, розігнала курей, що греблися біля порога, заскочила в хлів і невдовзі вилетіла звідти попереду Мишка. Через хвилину всі були за ворітьми, поспішали до гірки, звідки чути було гомінкі дитячі голоси.

На розі вулиці їх зустрів батько. Поруч нього ішла незнайома, тепло одягнена жінка, а за ними на санях везли небагаті пожитки, серед яких, по-дорожньому закутана, сиділа дівчинка.

— Ось, Ганно Іванівно, і мої пташенята: Михайло і Леся, — відрекомендував батько й додав: — Доведеться, Михайлику, вам назад повертати — гості до нас.

Ганна Іванівна лагідно обняла і пригорнула до себе малих, зняла з саней дівчинку.

— Познайомся, донечко. Це Мишко і Леся Косачові. Я тобі розповідала про них, пригадуєш?

Дівчинка злегка кивнула головою, поволі витягла з великої, мабуть, материнної, потертої муфти худеньку ручку і несміло промовила:

— Олександра... Шура.

— Сідай, ми тебе підвеземо,— запропонувала Леся і допомогла дівчинці сісти на санчата.

— Вже й подружили... Що то — діти,— з ледь помітним смутком у голосі мовила Ганна Іванівна.— А од мене всі віддуралися, забули..

Ганна Іванівна приятелювала з Косачами давно. З Ольгою Петрівною разом вчилися в пансіоні, а через неї познайомилася з Петром Антоновичем.

По закінченні навчання їхні шляхи розійшлися. Косача і його молодшу дружину, які щойно побралися і одгуляли в селі Пирогів, що біля Києва, гучне весілля, направили в Новоград-Волинський під таємний нагляд начальства, а Ганні Іванівні випала трудніша дорога. Незабаром після весілля її чоловік, Євген Судовщиків, за «поширення бунтарських ідей» був заарештований і висланий в Костромську губернію. Слідом за ним поїхала і Ганна Іванівна, щоб хоч трохи полегшити його страждання. Разом коротали вони свої кращі роки, підтримували, як могли, одне одного. Там і знайшлася в них донечка, Шура. Росла вона кволою, в холоді, а нерідко і в голоді. Подружжя жило надіями на повернення в рідні краї. Та не збулися ці мрії. Етапи, заслання підірвали й до того слабе здоров'я Євгена Васильовича. Там і помер він, не дочекавшись волі... А Ганна Іванівна, поховавши чоловіка та наплакавшись вволю на його могилі, поїхала з дитиною назад. Батьків у неї вже не було, а в чоловікових жити не схотіла: зреклася вони сина, а значить, і її. Та при тулок шукати треба було. Тоді й згадалася привітність та гостинність Косачів. Довго не наважувалась вона входити в чужу сім'ю, але нічого не вдієш. Та ще коли пусто в кишені... На її лист Косачі відповіли одразу. Вони саме збиралися в Париж, на всесвітню виставку, і пропонували побути цей час на хазяйстві, відпочити, поки знайдеться десь робота й житло.

З приїздом гостей в квартирі потіснішало. Для Ганни Іванівни і Шури у вітальні поставили ще одне ліжко, біля якого вечорами велись нескінченні розмови про заслання... Судовщикова розповідала спокійно, хоч очі її не раз туманили сльози. Витирала їх так само поволі, не соромлячись людей, гладила біляві голівки дітей, що принішкло тулились одне до одного, і, важко зітхнувши, продовжувала розповіді. З них Леся довідалася про тяжке становище засланців, вперше почула слова, зміст яких лише розкривався перед нею, глибоко зворушував дитяче серце.

Якось, не в змозі затамувати пекучу тугу, Леся залишила товариство, вибігла в сусідню кімнату й заплакала.

— Що тобі, моя пташко,— запитала стурбовано мати,— болить щонебудь? — Дочка заперечливо похитала головою, витерла сльози.

— Не знаю... Щось ніби давить, не дає мені дихати.

Ольга Петрівна заспокоїла доньку, повклала дітей спати й тоді звернулася до гості:

— Я забула сказати тобі, Ганно: Леся надто до всього чутлива... Кожна дрібниця її вражає. То ти розказала трохи і досить, про щось інше почни. А то, бач, не знать, що з дитиною діється.

Після цього більше говорили про звірів, природу, що Лесею також дуже цікавило. Дещо з своїх вражень вона пробувала навіть покласти на музику і часто, довше ніж звичайно, засиджувалась біля фортепіано. Воно то гриміло від найлегших дотиків її тоненьких пальців, то обзивалося ледве чутно, приглушено, ніби десь далеко-далеко шуміла безкрая тайга, хлюпотів по камінню потік.

— А це,— пояснювала Леся, починаючи щось маршове,— втікач повертається додому.

— Овва! — сміялась Ольга Петрівна.— Та він мов із походу вертається... Насправді, Лесенько, так не буває.

— А як, як?!

— Ховаються вони там по лісах, щоб не натрапить на сторожу. Буває, що й гинуть без куска хліба...

Дівчинка замислювалася, з веселого переходила на жалібний тон, аж поки Михайлик чи хтось із дорослих не зупиняв її. Тоді Леся кликала до себе Лілю і Шуру й читала їм тихо, зворушливо.

Часто діти зображували героїв своїх улюблених книг — русалок, середньовічних лицарів чи персонажів народних казок. Здебільшого це бувало, коли батьки йшли з дому чи то на вистави Луцького драматичного товариства, на громадські чи офіцерські зібрання.



ПОЇЗДКА В ДУБНО

В кінці лютого морози спали, і Косачі почали готуватися до від'їзду в Париж, на виставку. Петро Антонович закінчував розпочаті напередодні службові справи, розпоряджався по господарству, а Ольга Петрівна переписувала з чернеток свої вірші, які мала завезти в редакції львівських журналів, приймала знайомих, що приходили з проською передати комусь із близьких за кордоном листа чи просто уклін.

Леся помітно змінилася. Спроба вблагати батьків, щоб узяли з собою, виявилася марною, і дівчинка засумувала. Мовчазнішим став і Михайлик.

Щоб хоч трохи розвіяти настрої дітей, батьки вирішили повезти їх до Дубно. Звідти Косачі мали поїхати до Львова, що лежав по той бік кордону Росії з Австро-Угорщиною, а малі — повернутися з Каролем додому.

Звістка про поїздку до стародавнього міста звеселила дітей. Все ж таки це було принаднішим, ніж просто сидіти вдома, очікувати, поки тебе поцілюють на прощання, скажуть слухатися старших, наобіцяють гору гостинців і, зрештою, залишать біля відчиненої брами. Подорож мала бути цікавою хоч би вже тому, що всю дорогу старші розповідатимуть різні пригоди й бувальщини, а, крім того, що можна придумати кращого, ніж прогулянка погожого зимового дня в місця, про які стільки чувано і читано!

— Татуню, а Шура теж з нами поїде? — допитується Леся.

— Вже як тобі так хочеться, то чого ж, їдьте всі... От позастуджується дорогою.

— Нічого нам не зробиться. В шубах та валянках нехай хоч який морозюка — не страшно.

— Ну-ну, подивимось, які з вас герої, — жартує Петро Антонович. — Хвалитись будете потім.

В неділю всі повставали рано, та поки зібрались, поснідали, сонце підбіло височенько. Виїхали, коли на базарі вже стояло десятка зо два саней, а звідусіль, пішки і на підводах, стікався люд. Широкі, вимощені запашним сіном санки промчали засніженою головною вулицею, потім по Дубенській і незабаром вимахнули за місто.

Яка дивна кругом невимовна краса! Іскриться під сонцем стужавілий сніг, аж дивитися боляче, рівно в'ються і тануть у морозному просторі ріденькі димки над одинокими хатинками понад шляхом, темнокоричневими клаптями стеляться на обрії осиротілі гайки, хутірці...

Багато розмовляти на холоді мама не дозволяє — ще, чого доброго, схоплять ангіну! Тому доводиться більше мовчати, хоч нестерпно хочеться поділитися враженнями. Леся і так і сяк намагається заговорити з матір'ю, але та відповідає одним-двома словами й одразу ж застерігає:

— Гаразд, гаразд, Лесенько, ти ліпше помовч. Закутайся отак-о і сиди.

Тільки дорослі не зважають на стужу. Кароль знічев'я погукує на коней, коли ті вповільнюють ходу, й розповідає якусь малоцікаву пригоду з свого колишнього солдатського життя.

Потім розпочав батько.

...Вертали два заробітчани додому. Од станції верст сім довелось їм пішки йти. Вечоріло. Аби скоротити дорогу — подались навпростець. Йшли вони, йшли, потюпалися, а села нема й нема... Бачать, бідолахи, що заблудилися. Підночувати б раді, та ніде — поле кругом, сніг. Сіли, одпочили і знов гайда.

— Ти розкажуєш, ніби був там,— зауважує Ольга Петрівна.

— Справу на днях розглядали.

— Справу? Яку ж?

— Ось послухай... Прошли вони трохи, коли це як закричить один... Оглянувся передній — немає товариша, тільки голос, мов з-під землі, чути. Провалився той, значить... Благає. А як йому допомогти? Тоді просить потерпілий: «Бери, товаришу, мої речі, добивайся додому та вертайся хутенько». Зібрав увесь свій заробіток, гостинці, прив'язав до мотузки, яку пустив йому товариш, а сам залишився чекати. Ну, а цей поласився на чуже. Прийшов собі та й мовчить, помалкує... Коли це днів через два привозять того подорожні. Їхали якраз, почули стогін і розшукали небораку в неглибокій сухій криниці над шляхом. Дізнались батьки, заявили. Винного одразу в холодну. Отаке буває...

Малі аж посхилялись до батька — заслухались.

— Це — що? — знову почав Кароль.

— Облиште ці жахливі спогади,— зупинила його Ольга Петрівна.—
Ще дітей поналякуєте. От найшли тему...

Кароль засміявся, зіскочив з брички і пробіг трохи, розмахуючи руками, щоб зігрітися. Зліз і Петро Антонович. У великій хутряній шапці, кожусі і валянках він здавався нижчим свого росту, але кременішим. Твердо ступав за санками, аж сніг лунко скрипів під ногами.

— Не замерзли, малята? А то встаньте, пробіжіть.

— Вони, мов пташенята: збилися докупи і сидять, бояться з кубельця вилізти.

— То поїхали швидше.

Сухими бризками розлітається сніг з-під копит, монотонно підспіває, наганяючи дрімоту, зустрічний вітер, а попереду, за невисоким пагорбом, уже видніють сторожові вежі й церкви Дубна.

Невеликі одноповерхові будиночки з високими черепичними і гонтовими дахами тісно обступають просторий, квадратної форми майдан в центрі міста. Посередині його тягнуться ряди довжелезних дерев'яних столиків, ятки, де в базарні дні продається різний крам.

Майдан безлюдний, завалений снігом. В його найдальшому кутку, біля глухих стін кам'яних будинків, стоять ящики з покидьками, порпається, добуваючи поживу, зграя галок.

Недалеко від центра височить над містом стара фортеця. З півночі й сходу її надійно захищає болотиста Іква, од міста відмежує глибокий, наповнений водою рів. Зайшли у фортецю через підйомний місток.

Дітей цікавить, коли та хто спорудив фортецю, які точилися під її стінами битви, що в ній тепер... Ольга Петрівна ледве встигає збагнути

все, про що її питають. А коли сказала, що колись тут був Тарас Григорович, малі аж зупинились од несподіванки.

— Давайте сфотографуємось на цьому місці,— запропонувала Леся.

— Еге, на спогад! — підтримав Михайлик.

Ольга Петрівна заперечила: хай іншого разу, бо поки знайдемо того зйомщика, та поки він пристроїться... батько хвилюватиметься, він, мабуть, вже давно взяв квитки і удвох з Каролем чекає їх на станції.

На вузькому піщаному пероні товпляться люди. З саморобними скриньками, заплічними торбинами. На обличчі застиг вираз болю. І всі вони наче скидаються на бродяг. Потерті сірячини й свитки, пелехаті, з овечих шкір, шапки і видвілі хустки утворювали якусь темноруду пляму на сірому витоптаному личаками снігу.

— Заробітчани,— пояснила Ольга Петрівна.

«Які вони подібні до тих», думає Леся і запитує:

— А куди ж вони їдуть?

— Блукають по світу, шукають заробітків, кращої долі. То в однім місці послужать, то в іншій.

— А я вже хотів розшукувати, — зустрів їх Петро Антонович. — Квитки купили, незабаром їхать, а вас немає.

Дорослі забрали валізки і пішли на перон. Слідом Кароль ніс великого дорожнього чемодана.

— Пильуйте, Кароль, щоби́сьте не поморозили дитинчат,— вдавано суворо наказує Ольга Петрівна.— А ви щоб не розкутувалися дорогою,— малим.

— Чи нам первина? — одказує Кароль.— Звікували в дорозі.

— А одначе будьте уважні, благаю вас.

— Воно звісно... Береженого й бог береже. Усяково трапляється.

Хтось сповістив, що йде поїзд. І хоч на колії ще нічого не видно, oprіч маленького клубка диму на горизонті,— натовп хвилюється. Почали переставляти скриньки, забряжчали відра і кварта; чоловіки поспіхом докурюють і вибивають чорні від кіптяви люльки.

А коли з-за повороту виткнувся і несамовито, на всю міць своїх ставлевих грудей, заревів паровоз, неспокій охопив і Косачів. Малі стоять, розпачливо дивляться, не знаючи: плакати їм чи радіти. Лише як батьки гаряче поцілували їх на прощання, дівчатка не витримали. Першою схлинула Шура, а потім засльозилися оченята і в Лесі.

З Дубна поверталися надвечір. Михайлик і Леся згадували подробиці від'їзду батьків, а Шура більше відмовчувалась. Її загойдувало, і незабаром, стомлена враженнями, дівчинка задрімала, схиливши голову на Лесине плече.

Кароль підганяв коней. Час від часу він обертався, підморгував Ми-

хайликові, від чого густі кушки його рудуватих брів смішно сходились і розходились на переніссі, запитував:

— Ну як? Живі-здорові?

Минали убогі села з юрбами галасливої дівтори на вулицях, спускалися в неглибокі, вкриті ліщиною балки і знов підіймались на пагорби, якими вився шлях.

Напівдорозі, коли до Луцька залишалося години півтори їзди, подужчав вітер. Край неба на заході почорнів і незабаром, швидко наближаючись, звідти посунули важкі громаддя хмар.

Надворі стемніло, почалася заметіль. Перед очима замиготіли сніжинки, туманною пеленою заслонили світ. Коні пішли повільніше, а незабаром зупинились зовсім. Кароль погрозово гукнув на них, сердито шарпнув віжками, і сани просунулись ще кількасот метрів.

— А бодай вас вовки з'їли! — вдарив по конях візник, але ті смикнули недружно і знову зупинились. Кароль зліз і одразу загруз по коліна в снігу.— Що за okazія! З дороги збились, чи що? — Він почав порпатися в упряжі, щось поправляючи, пройшов уперед, вбік і повернувся ще більш розчарований.

— Так і є! — мовив він.

— Що — є? — поцікавився Михайлик.

— Нічого... З дороги, кажу, збились. Таке піднялось...

— Як же тепер, що ми будемо робити серед поля? — занепокоїлись малі.

— Та цитьте... придумаємо щось. Коли б до якого села прибитися, підночували б.

— В чужих людей?

— А звісно! Рідні в мене тут нема.— Кароль попорався кілька хвилин біля коней і повів їх за собою.

Санки раз у раз на щось натикались, провалювалися. В дитячій уяві малювалися страхітливі постаті, які, здавалось, тільки й ждали моменту, щоб зненацька кинутись на людей. А завірюха не вщухала — сипала й сипала снігом...

Хтозна, скільки тривало оте бідкування! Малі сиділи, зіщулившись, і з завмиранням серця слухали незлобіві Каролеві прокльони, які той послав не знати кому. Раптом Михайлик штовхнув Лесю і шепнув таємниче:

— Вогник! Диви... он-он блимає...

Дівчатка заворушилися, мов прокинулись од дрімотного сну, напружили зір, вдивляючись у нічну темряву, але нічого не бачили.

— Село попереду! — зраділо обізвався і дужче загукав на коней Кароль.

— Та де ж воно? — Леся аж підвелася.— Нічого не видно...

— Ондечки,— тикав рукою поперед себе Михайлик.

— А я вже бачу,— мовила Шура,— ось глянь.— Вона обняла Лесину голівку, притягнула ближче до себе: — Дивись прямо туди...

Лише тепер Леся з насипу помітила одинокий мерехтливий вогник, на який прямували. На серці враз одлягло, а коли з темряви проступили невиразні обриси села і, зачувши оселю, жвавіше пішли коні,— всі повеселішали, загомоніли.

Сани спинились.

— Як ви тут? — підійшов Кароль і, зачувши бадьюру відповідь, похвалив: — От молодці... Тепереньки аби нічліг добрий найти. Перебудемо до ранку і подамося далі.

— А це село далеко від міста? — поцікавивсь Михайлик.

— Хто його знає. Ось розпитаємо, де ми... Ну, поїхали, бо вже таки пізнувато.— Кароль абияк примостився скраєчку санок, взяв до рук віжки.

Вїхали в село. Низенькі, напівзасипані снігом хатки стояли віддалік одна від одної, наче їх розметав сніговій. Кароль пильно придивлявся, куди б його краще попроситися на ніч, та, певне, нічого путнього не знаходив, бо весь час то притримував, то поганяв коней і невдоволено щось бурмотів. Зрештою він зупинив коней біля якихось похилених набік воріт, зліз і, наказавши Михайлику пильнувати, зник у дворі. За кілька хвилин там знявся сердитий гавкіт, який однак, скоро перейшов у жалібне скавучання; рипнули двері, почувлись нерозбірливі голоси.

Кароль повернувся веселий.

— Ну, будемо ночувати в теплі. Не дуже, правда, розкішно, та й то гаразд.— Він провів коней у двір, під стареньку повітку: — Злізайте... приїхали.

Малі не зовсім охоче вилізли з кубельця, де встигли нагрітися, і побрели до хати.

В сінцях, звідки вдарило гострим запахом гною, горбилася, тримаючись обіруч за двері, якась постать.

— Заходьте, заходьте,— прошамкотіла вона, коли діти нерішуче зупинилися на порозі.

Долівка, кілька невеличких, геть чисто заснованих морозом віконець і піч, комин якої займає майже половину хати, потріскує скалка. Вона то пригасає, то яскраво спалахує, вихоплюючи з темряви своїми промінчиками хатні речі. Попід стінами тягнуться довгі тесані лави, що сходяться у кутку, під божницею; там же стоїть не накритий нічим, з масивними ніжками стіл; на полу, під лахміттям, спить дівчатко; біля лежанки, на вуздуватих вірвечках, висить колиска. Немовля, що лежить в ній, весь час ворухиться, схлипує в сні.

Коли діти зайшли, з печі злізла і привіталася молода жінка. Звичним рухом вона одкинула назад волосся, що вибілося з-під очіпка, і заходилася біля гостей.

— Роздягайтеся, дітки, швидше нагрієтесь,— припрошувала вона.— До Луцька чи звідти путь держите?

— До міста,— сказав Михайлик і перший почав скидати кожуха.

— От молодчина! — похвалила його жінка. — Давай його, лишень, сюди. А ви, панночки, чом стоїте? — Вона підійшла до дівчаток і стала допомагати їм роздягатися.

Зайшла старенька, перевалюючись, мов качка, з ноги на ногу. Вона внесла з сіней і поставила під піччю відро з водою, запалила нову скалку і, важко дихаючи, прошкандибала до полу, сіла.

— Чиї ж ви будете? — спитала, дивлячись одразу на всіх.— Косачові? А вечерять сильно вже похотіли?

Малі не наважувалися відповісти. В дорозі про це забулося,— та й чи до їжі було там! — а тепер, звісно, не вадило б. Одначе, як його тут їсти? Ніч, півтемрява, душне повітря...

— Ось я зараз наллю молочка... та з хлібом...— подалася стара до мисника.

— Вони його їстимуть? — втрутилася молодичка.— Аби ото тільки морочитись.

— А чим кепська страва? Одними ласощами ситий не будеш... Сідайте, дітки.— Старенька поставила кілька череп'яних кухлів з молоком, поклато крайчик хліба.— Не соромтесь... Голод не свій брат.

Михайлик почав було відмовлятися, але стара й слухати не хотіла. «Сідайте, не гордуйте», припрошувала, а потім взяла дівчаток за руки і підвела до столу. Малі, спідлоба зиркаючи одне на одного, мов шукаючи собі підтримки, полізли на лаву.

— Ви вже й гостюєте! — мовив, нагодившись, Кароль.— Хуткі! А я ось теж дещо прихопив.— Він дістав із торбинки й поклав на стіл шинку, шмат промерзлого й тому крихкого хліба, надрізане кільце ковбаси. Був у доброму настрої, мов господар, що скінчив якусь нагальну роботу.— Коб це ще чарочку, то й горе б забулося,— потер набряклі від холоду руки.

— Горе — море, чаркою, сину, не заллеш,— сказала на те бабуся.— Ти ліпше сідай, пригощайся, чим бог послав, та діток нагодуй, а то якісь вони у вас вельми прохані.

— Зморилися... ну, не гайте часу,— звернувся Кароль до малих,— беріть хто що бачить. Перше з'їжте ковбаски, а молочком зап'єте... Сідайте й ви з нами,— запросив жінок.

— Вечеряйте на здоров'є,— одказала стара,— та вибачайте, що хата має, тим і приймає.

Але тут уже встряли в розмову діти.

— Бабуню, та йдіть же,— припрошував Михайлик.— І ви, тьотю.

— Сідайте, сідайте,— прохали дівчатка,— ось тут, коло нас.— І посунулись, даючи місце.

— Малих не послухати — гріх, — резонно вставив Кароль.

— Авжеж, — згодилась стара, — підемо, Килино.

Жінки примостились край столу, взяли по шматочку шинки і ласували нею, мов діти гостинцем.

— Гарна їда, проте не на мої зуби, — мовила скрушно бабуся.

— В городі он панам нові вставляють, — сказав Кароль.

— Панам усе можна... Вони багаті. А в нас багатства того, як у жаби пір'я. Корівка їдна на хазяйстві та й ту, видно, за податки потягнуть. Боргами так обросли, що далі вже нікуди. Зборщик то перше кожного божого дня сікався, а це вже й не навідується. Подейкують, скоро добро прийдуть списувати.

Леся жадібно ловила кожне слово бабусі, забувши недавні дорожні страхи і втому. А старенька лила-вилвала свій жаль, мов спорожняла од нього наболіле серце.

— ...Гадалось — самі того щастя не виділи, то, може, хоч дітям прийдеться... А воно, матінко, десь уже на роду так написано: не вийти бідному з біди, як каменю з води.

— Без господаря живе, чи поїхав куди? — запитав у молодиці Кароль. Та зашарілась, ніби провинилася чим, глянула на свекруху.

— Поїхав, — сказала якось непевно.

— Еге ж, — зітхнула важко бабуся, — на заробітки подався та й занапастив свою душу. — Вона змахнула сльозу, що ніколи, мабуть, не висихала в старечих очах, витерлась брудною, землистого кольору хусткою і мовила.

— Зачинили сінка мого, в тюрму посадили.

— Он якої! — від подиву навіть перестав жувати Кароль.

— За віщо ж його — у тюрму? — не втримавсь, щоб не спитати, Михайлик. А дівчатка аж принишкли обидві.

— То ж і я питаю, дитино: за що? А піди, добийся до правди. У волості кажуть: розбійник твій син, супроти власті пішов... Хто його відає, мо' й сказав що негодне, серце ж не камінь, — розвела розпачливо руки, як підбита чайка крильми, нахилила сиву голову до столу.

— Нічого, якось перебудете... Вернеться він, — розважливо мовив Кароль.

— Доки сонце зійде... Малих он двойко, я вже нездужаю, хорую часо — що вона з ними вдіє? — глянула на невістку і зайшлася нечутним плачем.

— Та чого ви, мамо?... Перестаньте-бо, — втішала молодиця. — Живемо, слава богу, не згірше людей.

Стара на те лише похитувала головою.

Пізня вечеря скінчилася. Килина почала готувати постіль, ладнаючи її з ряденець та свиток, а бабуся прибирала з столу. Малі все ще були під враженням розмови і з цікавістю, мовчки, стежили за жінками.

— Де ж вас покладемо? — звернулась до Кароля Килина.
— Про мене. Я де приткнуся, там і спатиму. Ляжу отутечки на лаві, бо прийдеться до коней вставати, то щоб не будити нікого.

— Змерзнете...

— А ти кожуха підстели, все ж тепліше буде,— порадила стара.

— Справді! — зраділа невістка.— Я й не здумала.— Вона приставила до лави ослона, щоб ширше було, зняла з жердки і розстелила напівоблізлого кожуха, поклала подушку.— Лягайте... чи, може, ще що покласти?

— Та гаразд, досить... Спасибі, не клопочіться. Мені не звикати... Як там малі? Михайлику, як вам? — Кароль підійшов до полу, де покотом уже лежали діти.— Мама й не догадується, як ми сьогодні ночуємо.

— А вони вже далеко, мабуть,— уже засинаючи, мовила Леся.

— Далекі... Либонь до Львова добираються. Ну спіть собі, спіть. Я ще до коней вийду.

Рипнули хатні двері, стиха мукнула в сінях корова... Десь хтось розмовляв... Усе це швидко розпливалося й зрештою пропало зовсім у п'яному солодкому мороці...

...Дівчатка прокинулись од чіхось легеньких дотиків. Михайлика вже не було. Поруч сідила розпатлана дівчинка і бавлась їхніми кісничками.

— Оленко, ось я тобі... Тікай-но звідти,— сварилась мати. Мала на хвилину смирніла, а потім, коли мати кудись одверталася чи виходила, знову бралася за своє. Вибравши зручний момент, Леся схопила дівчинку за руку.

— А що, пустохо, піймалася?

Мала враз похмурніла, сіпнула руку, намагаючись вирватись.

— Пусти, я більше не буду.

— Гаразд... Тільки сідай ближче.

— Мати лаятимуть... Лучче я тут буду.

— Ми їй скажемо,— заспокоїла Шура,— сідай.

Оленка недовіжливо дивилась то на дівчаток, то на матір, що поралась коло печі.

— Та йди вже, йди,— обізвалась Килина, яка, мабуть, чула дитячу розмову, і додала: — Воно ж таке замурзане, хоч би вмилося.

Останніх її слів ніхто не слухав, бо Оленка, зачувши доброзичливий тон матері, шмигнула і всілася між Лесею та Шурою.

— Давай хоч носа висякаю,— пришкутильгала бабуся.— Таке вже негоспитане. Мо' панночки ще б поспали...

— Ні, бабусю, ми вже виспались.

— Ну, то бавтеся собі.

Поки тривала ця розмова, Оленка встигла одержати в подарунок від

Шури маленьку блакитну стрічку і тепер заклопотано вплутувала її в свої розкуйовджені після ночі непідрізані кіски.

— Розчесатися треба,— порадила їй Леся.— Є в тебе гребінчик?

Дівчинка заперечливо покрутила голівкою.

— Та киньте ви з нею морочитися,— обізвалась Килина.— А то візьміть ось,— вона подала широко надщерблену гребінку, якою мичуть у селах ключчя, і дівчатка заходились чепурити її доньку.

За цим і застали їх, зайшовши знадвору, Кароль та Михайлик.

— Повставали? Доброго ранку,— привітались обидва.

— А ми вже виспались,— похвалились дівчатка. Були веселі після спочинку, рум'яношкі.

— Тепер зодягайтесь хуленько, поїдемо, бо ж нас чекають удома.

— Та поснідайте! Скільки там їхать зосталось?.. Сідайте до столу, я зараз,— заметушилась Килина.

— Заким поїсте,— дорогу проб'ють... Таке понамітало, що з хати не вилізти,— додала стара.

В колиці запхинькала дитинка, і Оленка кинулась колисати мале. Це, видно, був її найперший обов'язок.

— За ласку — спасибі, а одначе снідать ми будемо вдома,— відмовив Кароль.

— Воля ваша, силувати не можемо.

Михайлик тимчасом допоміг дівчаткам взутися і тепер усі троє були готові в дорогу. Неспокійними оченятами Леся востаннє обдивилась хатину, ніби тільки що в неї вступила. Біде проміннячко, яке ледь пробилося крізь матові од морозу шибки, відкривало нові, непомічені ввечері речі: дві прядки, дерев'яну ступку під лавою, пар зо дві постолів, невелику діжечку на цеглинах коло мисника та ще чимало дрібних домашніх пожитків. Все це, хоч і знайоме було, чомусь впадало в очі.

— То зоставайтеся здорові! — почав прощатися Кароль.— Спасибі вам за нічліг.

— Богу дякуйте.

— Заходьте, як будете в городі.

З порога Леся ще раз глянула на Оленку. Та сиділа, підібгавши ніжки, і журно дивилась услід гостям.



ТІТОЧКА ОЛЕНА



е в Новоград-Волинському Леся щиро заприятелювала з молодшою батьковою сестрою Оленою Антонівною. Невисока, струнка, з вольовим обличчям і гарною темною косою, дівчина приваблювала своїми веселощами та співучістю. Наче не було в неї ні горя, ні смутку. Приїздила неждано й одразу, навіть у найбільшому товаристві звертала на себе увагу.

Олена Антонівна прибула до Луцька через кілька днів по від'їзді Косачів.

— Добридень, я ваша тіточка! — привіталася з дітьми. Потім позна-

йомилась з Ганною Іванівною.— До вас тепер поки доберешся... І поїздом, і поштовими, і чим тільки не їхали.

— Провінція,— пояснила Ганна Іванівна.

— Недарма кажуть: у тому Луцьку все не по-людську: кругом вода, а всередині біда... Це я дорогою почула,— жартувала гостя.

— Води тут вистачає. Та й біди, здається, немало.

— А де її бракує? — враз посерйознішала Олена Антонівна.— Київ он яке місто! Зі всього світу до нього з'їжджаються, а скільки там голонних та босих. На кожному кроці руку до тебе простягають.

— Одне лихо товчється що тут, що там... Ой, та чого ж ми стоїмо? Заговорили ви мене. Проходьте, речі кладіть сюди.

Лєся і Шура, що терпеливо чекали кінця розмови, кинулись допомагати приїжджій роздягатися, запрошували в кімнати, хвалились своїм дитячим багатством. Ліля не відставала від них, бігала слідом, розмахуючи куценькими пухкими рученятами. Лише одержавши від тіточки велику, фабричного виробу ляльку з густими рум'янцями на щоках і короткими рудими кісками, вона сіла просто долі і, ні на кого незважаючи, уважно почала розглядати гостинець. Лялька виявилася цікавою: покладеш її — заплющить оченята, піднімеш — дивиться, мов жива.

Старших дівчаток Олена Антонівна обділила стрічечками, а Михайликові, який спокійно спостерігав усю цю картину, подарувала книжечку віршів Некрасова.

З приїздом тіточки Олени життя пішло веселіше. Вона майже цілими днями ходила по місту, не відмовляючись, як це частенько робили інші, від малих, розповідала їм цікаві історії.

Якось вони зупинилися біля низенького кам'яного будиночка, що стояв осторонь головної вулиці, на пагорбку. З-поміж інших він виділявся невеликою верандою з східцями на обидва боки та двома маленькими колонами.

— Отут перебував Петро Перший,— пояснила Олена Антонівна.— Знаєте, певне, хто він?

— Цар! — не забарилася відповісти Шура.

— От і не цар — імператор,— поправила її Лєся. Вона чула це ім'я від батька, коли той згадував Петербург, Петровську колегію.— Правда ж, тіточко Олено?

— Різниця в тім незначна. Що цар, що імператор — одним миром мазані.

Дівчатка замислились. Такого вони ще не чули — «миром мазані»! Запитали, а тіточка лише розсміялася.

— Чудні ви, дівчатка... То ж так тільки кажуть. Хоча попи справді під час причастя мажуть людям чоло такою рідиною — миро називається.

Лєся уважно оглядала будиночок, ніби це була якась дивовижна споруда. Її цікавили не тільки причини, що змусили його величність відві-

дати цей далекий глухий закуток, а й те, коли і ким поставлена будова, хто в ній живе,— і звідки тіточці про все відомо.

Вони ходили довгенько, аж поки не повалив густий мокрий сніг.

Повернулись змоклі, забрехані, за що Ганна Іванівна пообіцяла:

— От не пушу більше і будете сидіти вдома.

Леся це ніскільки не засмутило. Вона захоплено розповідала Михайликові й подругам про новину, яку сповістила їм тіточка, а наступного дня підсунула Олені Антонівні аркушик паперу, на якому невірною дитячою рукою був намальований знайомий будинок.

Вечорами Олена Антонівна кудись зникала, а повернувшись, допізна шепталася з Ганною Іванівною в сусідній кімнаті. Леся прислухалася — і чулися їй імена невідомих людей, уривки розповідей про незнані події: будімто під Володимиром пострілом крізь вікно вбито панського прикажчика: а в невеличкому селі Іваньє, що біля Дубна, невідомі розбили панську комору й забрали збіжжя...

Одного разу тіточка з обуренням розповідала про якихось — Леся добре не вчула — людей, що розтринькують свої сили на банкети та не потрібні нікому інтриги.

Майже щоразу дівчинка засинала, не дочекавшись кінця тих розмов.

В негоду Олена Антонівна замикалася в кабінеті й писала. Працювала довго, а як виходила, була втомлена, бліда.

— Ось послухайте, що я тут натворила,— зверталась. І читала запально, схвильовано про бідну селянську дівчину — наймичку Ганну, обдурену і збезчещену паничем.

Часто на квартирі в Косачів сходилися однодумці Олени Антонівни.

— Попаде нам від Ольги Петрівни, як приїде та довідається,— застерігала Ганна Іванівна.

Олена Антонівна на це не зважала. Щонеділі в одній із кімнат збирався гурт молоді. Малих завжди садували в центрі, біля столу. Тільки Ліля, незважаючи на товариство, крутилась по кухні біля Ганни Іванівни, яка готувала гостям чай або каву.

Спочатку гості ділилися новинами, читали вірші, а потім грали на фортепіано, співали. Особливо часто звучали тут «Варшав'янка» і «Смело, товарищи, в ногу». Ці пісні ніби відбивали настрої усіх, кликали до чогось великого, славного.

— Зараз є нова хороша пісня,— сказала якось Олена Антонівна і стиха проспівала один куплет.— «Замучен тяжелой неволей...»

Майже ніхто з присутніх не знав пісні. Попросили виконати її до кінця.

Тіточка сіла за рояль, взяла кілька акордів, ніби пробуючи голос, а потім плавно, спокійно вдарила по клавішах. Кімнату сповнила велична мелодія, в яку влітався голос Олени Антонівни.

Коли вона закінчила, всі деякий час сиділи мовчки, полонені трагічним змістом пісні.

— А знаєте, хто написав її?

Першим обізвався високий, інтелігентно одягнений юнак:

— Якийсь Мачтет.

— Не якийсь, а наш земляк, лучанин,— з гордістю мовила Олена Антонівна.

— Он як! Хто ж він, де тепер?

— Син мирового судді — Григорій Олександрович Мачтет...

Всі були вражені, слухали, затамувавши подих.

Слухала й Леся. В її уяві вимальовувався каземат — він чомусь був подібний до підземелля Луцького замка, і худий, змучений студент Чернишов, якого закатували за те, що подав голос на захист правди... Страшним сном проходила перед Лесею похоронна процесія, попереду якої робітники і студенти несли труну з тілом замученого товариша. Вони твердо ступали бруком зі стиснутими кулаками і гнівом в очах. Їм наказували розійтися, погрожували, а вони йшли і йшли...

І тоді вперше, спочатку несміливо, а дедалі дружніше, зазвучала пісня:

Замучен тяжелой неволей,
Ты славною смертю почил...
В борьбе за народное дело
Ты голову честно сложил...

Її заспівав кароокий, у форменому костюмі студент, який ішов у перших рядах. Сотні людей підхоплювали пісню, несли її, мов знамено. А вона — повільна, не дуже голосна — жахала жандармів, хитала старі мури, кликала до боротьби. З провулків виходили нові й нові групи, приєднувалися до процесії.

С тобою одна нам дорога:
Как ты, мы в острогах сгнием,
Как ты, для народного дела
Мы головы наши несем...

Лютували охоронці порядку. Мов цепні собаки, кидалися жандарми на людей, намагалися зупинити натовп. Ось вони перегородили вулицю, дали кілька заплів у повітря. Демонстранти скінчили пісню, звернули в провулок і пішли грізною мовчазною лавиною.

На кладовищі, коли труну опустили в могилу, в морозній тиші чітко, надривно звучав голос Мачтета — друзі клялись відплатити ворогам...

— А через кілька днів кароокий студент був заарештований, — закінчила розповідь Олена Антонівна.

Леся мало не плаче, оченята її почервоніли, проте вона тримається,

Бо ж тіточка заувсжила, що плакати не личить, та ще при чужих. Тільки невеличка зморшка невідомо звідки взялась і лягла на дитячому чолі.

Гості попрощалися, Олена Антонівна пішла проваджати, а Леся сидить і сидить за роялем, вишукуючи маленькими тендітними пальчиками почуту мелодію.

Вночі їй снився сон: іде вона широкими вулицями в робітничих лавах. Супроти них жандарми з гострими багнетами, солдати, а робітники — незламні, грізні — ідуть нестримно, впевнено назустріч сонцю. Поруч неї кароокий студент у форменці. Далі — дядько Михайло з пишною бородою і запорозькими вусами — наче зійшов з фотографії, що недавно надіслав їм із Софії. Він трохи схудлий, змучений, але гордий, незламний... Леся співає. Слабенько бринить її тендітний голосок, але, влітаючись в тисячоголосий хор демонстрантів, він теж стає могутнім, дужим.



КОЛОДЯЖНЕ

Тихим гомоном срібних струмочків, що звідусіль дзюркотили до річки, прощалася зима. Щодень приносив лагідніші подихи вітер і зеленіла на пагорбках земля. Відкурликали в синьому небі журавлі, відгелготіли гуси, і забродило повітря п'янкими весняними пахощами. Вони пробиваються крізь набряклі бруньки, тендітні стебельця трави, що встеляє широкі надстирські береги, крізь первоцвіти конвалії. Весна народжує в серці незнанії сили.

Не сидиться Лесі, сверблять пружні її ноженята. То на луг просяться, то бродили б весь день попід замком, собором чи вузькими, повни-

ми весняного клопоту вуличками. Та й що інше робити, коли в кімнаті нудота? Книжки, які батьки привезли із Франції, вже прочитала, а за підручниками цілий день не всидиш. Була б Шура, з нею ліпше,— так поїхала. Десь у Києві мають кімнатку, запрошують в гості.

Відїхала й тіточка Олена, і менше стало веселощів. Вона тепер аж у Петербурзі. Як-то там, чи безпечно їй? Скоро й вони кудись вирушать з Луцька. Мама не раз уже скаржилась на тутешні умови, натякала на власний постійний куточок. Куди ж тільки? Може, на Полтавщину, де бабуся? В кожному листі турбується вона про здоров'я онуків. Там і добре було б, тільки ж як розпрощатися з Волинню? Її, Лесю, вабити-муть сюди почуті й ще не вислухані пісні та легенди, кликатимуть мавки. Навіть у сні шумітимуть їй темні волинські бори, лагідно хлюпотітимуть ясноводі озера. Де почує вона такий ширий спів солов'їний?..

Ні, не кине вона цих країв! Коли й поїде, то вернеться.

Невідоме непокоїло дівчину. Леся частіше стала згадувати Звягельщину, просила знову повезти її на село послухати веснянок.

А скоро й нагода трапилась. І не звичайна. Прийшов якийсь батько обідати і ще з порога, окинувши сім'ю веселим поглядом, сказав:

— Танцюй, Оленько.

— Чого б то? — байдуже спитала та, накриваючи стіл.— Лист який надійшов?

— Не вгадала,— радів батько.— Значно цікавіше.

— То що ж? Кажи, швидше.

— Землю нам дають на викуп.

— А де, в якому місці?

— Можна і тут, біля Луцька, а то є ще під Ковелем... Та ти давай обідати, я ж голоднісінький,— просив тепер Петро Антонович, бачачи, що дружина перестала подавати — так захопилась розмовою.

— Ой, пробач, Петре. Сам же винен — то танцювати змушуєш, а то... Ну, сідай, я зараз, хуленько.

За обідом домовились, що наступної неділі поїдуть на оглядини до Ковеля, бо тут, вирішили, незручно — далеко від залізниці.

І ось вони знову в дорозі. Позаду лишився Луцьк, що проводжав їх розміреним дзвоном соборів і церков, а обабіч шляху потяглися близькі й далекі села та хуторці...

Хороше їхати отак — без турбот і думати, й думати про все, що потрапляє на очі. Поруч ведуть ділову розмову батьки, ледве чутно мугиче Кароль на передку, шебече Ліля, а навстріч тягнуться — на базар, видно, — запряжені волами вози. На них — збіжжя і всяке домашнє начиння, а зверху, в кудлатих баранячих шапках і з незмінною люлькою в шербатах зубах — статечні господарі. Подекуди за возом тягнеться нехота корівчина. Запалі здухвини випинають гострі крижі, важко гойдається не в міру велике черево.

Селяни вітаються, скидають поважно шапки, Петро Антонович відповідає їм тим самим. Вигляд у нього якийсь нездоровий: поглибшали зморшки на широкім чолі, якось обважніли повіки. І хоч веселий він, говіркий, а гляне на нього Леся, і жаль аж стискає груди. «Нелегко йому,— думає.— Скоріше б вирости, допомагатиму, як зможу. Нічого, що я кволу, от підросту, наберуся сил і побачить тоді...»

— Ти чому невесела, Лесенько,— запитує мати,— болить що-небудь?

— Ні, мамочко, то я так... задумалась.

— Про що ж ти думаєш?

— Про все. І про вас. От коли виросту, помагатиму всім... а найперше бідним. Вони ж не винні, що бідні.

— Звичайно. Тільки ти менше про це турбуйся, ще вистачить на твою голову.

— А як воно саме думається, що ж я зроблю?

— Вірно, Лесенько, думай... що думається, те й думай...— втручається батько.— Від цього не вбережеш,— стиха додає він дружині.

Співуче цокотять по брукові підковами коні; схилились над шляхом крислаті клени, ніби хочуть підслухати людську розмову, вгадати Лесині думи... Переспа... Голоби... які дивні назви мають зустрічні села.

— Тату, а як називається те село, куди ми ідемо? — запитує Леся.

— А тато ще вдома казав, тра було слухати, — втручається Михайлик.

— Ото який! Як, татуню?

— Колодяжне... А чому воно — Колодяжне? — не вгамовується Леся.

— Кажуть, колись там був великий громадський колодязь. Село якраз над шляхом, хто їхав — коло криниці тієї спинявся... Від того й назва пішла.

«Видно, великий був той колодязь, коли з нього всі воду брали,— думає Леся.— Які-то там мусять бути могутні джерела! Адже дорогою он скільки людей проїжджає і проходить... Цікаво подивитися б на нього...»

А сонечко вже ген-ген підбилося, пестить теплом. Татусь аж задрімав. Смішно на нього дивитися: очі то заплющуються, то знову кліпнуть. Голова, мов нежива — хитається на всі боки і часто падає на груди... Тоді тато стомлено протирає очі, винувато дивиться на маму, і обоє сміються.

— Хутко приїдемо,— каже Кароль і показує пужалном: — Он уже Ковель.

Справді, за верхів'ями придорожних дерев, за чагарями, що підступають до шляху з обох боків, замаячили якісь вежі, хрести.

Всі пожвавились.

— Десь тут і Колодяжне,— підвівся батько.— Он, здається, вже видно.

— Не відаю,— каже Кароль,— не бував у тутешніх місцях.

Проїхали ще півкілометра, і між ріденьких садочків виглянули перші хатки. Низенькі, присадкуваті, вони скидалися на купу почорнілої від негоди торішньої соломи. Стін майже не видно — за кущами — самі димарі повиставляли до неба свої широкі закопчені паші, мов благають чогось.

Ніякого колодязя поблизу не було. Зо два десятки хат тулилися вздовж неширокої вулички, що перетинала дорогу й обома кінцями впиралася в ліс. Він підступав до села майже впритул. Тільки неширокі смужки ще не ораних городів розділяли ліс і село. З протилежного боку, від Ковеля, за селом простягся широкий луг. На ньому паслися кілька корівок і з десяток овечок.

У дворі, що прилягав до шляху, старий поліщук¹ у постолах і підперезаній широким поясом свитині порався коло воза. Забачивши незнайомих, по-міському одягнених людей, він одірвався од роботи, схилився на полудрабок і спостерігав.

— Агов, діду,— гукнув йому Кароль, спиняючи коней,— яке це село, Колодяжне?

Старий не змінив пози, поволі кивнув головою, не промовивши й слова.

— Воно,— сказав батько.— Бери вліво... ліворуч.

Кароль круто повернув коней, і коляска одразу заплигала, захита-лася у вибоїнах. З дворів, захаращених хмизом і гноєм, виглядали селяни. Уважним поглядом вони проводжали приїжджих, про щось між собою перемовлялися. Чумаза дівтора в довгих полотняних сорочках босоніж лопотіла слідом, аж поки грізним окликом батько чи мати не завертали її.

Леся пильно до всього придивлялася. Нічого в селі особливого. Таке ж брудне, обшарпане, як і на Звягельщині або Луччині. Мамі, видно, не до вподоби, бо чогось з докором поглядає на тата. А той мовчить, просто й відверто дивиться у вічі мужикам, ніби читає в них історію життя кожного.

Околиця села, а за нею — берег, ніби болото, а далі старезний похмурий праліс.

— Отут і зупинимось,— каже батько і перший зіскакує на землю.

Кароль порозгнуздував коней, лише Ольга Петрівна сидить з Лілею, вагаючись, чи його злазити, чи не варто.

Петро Антонович відійшов кілька кроків, узяв грудку землі і в задумі розтирає її на долоні.

¹ Поліщук — житель Полісся.

«Нічого, родитиме... Та ще візьмемо берега», міркує він.

Поки батьки радяться, де які ставити будівлі, діти розбрелися поміж кущами, збирають квіти. Та й багато ж їх тут! І ряс, і запашні дрібненькі фіалки, і темнозелений крячастий барвінок. Як у тій пісні. «Ох і не стелися, хрещатий барвінку...» пригадала Леся, похапцем рвучи квіти. А їх все більше, і дівчина все далі відходить, забувши про все на світі.

— Лесю, де ти там? — почула братіків голос, але за звичкою промовчала. Хай покричить. А вона тимчасом посидить на самоті отут, біля джерельця. Цікаве ж воно! Б'є просто з-під пенька.

Леся вибралася на пеньок, сіла, підібгавши ніжки, і роздивляється навколо. Он кущ калини, повитий хмелем. Хміль ніби сухий, та Леся знає: мине небагато часу, і зазеленіє він, вкрие калиноньку своїми шапками.

А далі — вільхи, верби й верболази. Між ними блищить на сонечку вода... З-під пенька, на якому Леся сидить, теж тече водичка. Чиста, прозора, як кришталь. «Попробую», думає дівчинка і нахилиється над джерельцем. З глибини глянули на неї замріяні оченята, всміхнулося маленьке бліде личко. Леся поправила кіски, що вибилися з-під хустки, пригрозила пальчиком тій, другій, пустунці, а коли та не послухалась, збовтала рукою воду. Видіння розпливлося і стало ще кумеднішим. Леся голосно засміялася і ще раз ткнула пальцем у воду... На дні пропливали біленькі хмарки, блищав, мов золотий самородок, диск сонця.

— Ось ти де, — пролунав над самою головою голос, і поруч неї — там, у воді, став Михайлик... — Її шукають, а вона бавиться.

— А я тебе бачу, — незважаючи на братів докір, мовила Леся.

— Та звісно, — бачиш. Ходімо.

— Ні, ні, одну хвилю. Ось поглянь, який ти... як тут. — Вона схопила брата за руку, пригнула, і обоє замилювались своїм відбитком у воді.

Як поверталися, Леся помітила, що мама трохи повеселішала. Вона не лише схвалювала батькові плани, а й пропонувала своє, жваво цікавилась, погоджувалась, що будувати треба негайно. «Бо поки все те зробиться, роки пройдуть...»

А Леся обмірковувала своє. Бачила себе уквітчану, серед рідної серцю природи, де вона ніколи не скучатиме, де багато пісень, які вона любить над усе.



ПЕРШІ ГРОЗИ

В Петербурзі йшли поголовні арешти. Невдовзі вони перекинулись у Київ, Москву, Катеринослав. Царська охранка з ніг збивалася, вишукуючи учасників змаху на генерал-ад'ютанта Дрентельна.

Та не минуло й півмісяця, як кинута сміливцем бомба знов похитнула трухлявий імператорський трон. Його величність Олександр II дивом уникнув смерті, та, казали, з переляку аж захворів.

Сатрапи розлютились ще дужче.

— Ну й часи настали,— жахалася Ольга Петрівна.— Спокою тобі ні вдень ні вночі.

— Ще буде не те,— загадково додавав Петро Антонович.

Леся помітила, що кожного разу, коли там, у столиці, щось було не гаразд, батько веселішав і ніби молодів.

— А що буде, таточку?— вибравши зручну хвилину, допитувалася вона.

Петро Антонович гладив дочку по голівці і, пильно дивлячись у її мрійні оченята, казав:

— Велика буде робота.

— Ти боїшся її, вона тяжка?

Батько задумливо хитав головою:

— Ні, не боюся... Не мені вона випаде, доню, а скоріше тобі.

Дівчинка замислювалась: яка ж то така робота? Видно, незвичайна, раз батько так про неї говорить. Чи не той то шлях він має на увазі, про який співала тіточка Олена?.. «Груддю собі прокладайте шлях у країни ясні», згадувала. Цікаво, де ті країни? Мабуть, далеко-далеко... Люди там, певне, живуть щасливо, немає бідних... як тут. Тільки чому тато каже, що будувати той шлях випаде їй? Хіба це так довго триватиме, аж доки вона підросте?..

Думки настирливо обсідали, не давали спокою. Леся стала зосередженіша, все частіше не по-дитячому замислювалась, а вечорами довго перверталася з боку на бік у ліжку.

— Спи вже, Леся, бо пізно, всі діти сплять,— заспокоювала її мати.

Дочка зітхала протяжно й одверталася до стіни.

Якось уранці, коли Петро Антонович був уже на службі, прийшов лист. Ольга Петрівна прочитала його й зблідла, в очах її заіскрились сльозинки. Нашвидку одягнувшись, вона поспішила до чоловіка.

— Чого то мама раптом заплакала?— допитувалася Леся в Михайлика.

— Листа якогось одержала. Я тільки і встиг побачити, що з Петербурга.

— З Петербурга?.. Що б там могло бути? Невже...— Леся боялася навіть припустити, що з тіточкою трапилася якась біда.

Проте саме такою була звістка. Про це діти довідались під час обіду, коли повернувся батько. Цього разу він був засмучений, неговіркий, якийсь неуважний. Лише як сіли за стіл, сказав, мов не своїм голосом:

— Тіточку Олену... арештували... Вона тепер у тюрмі. І Шимановський — теж... Антін і Павлик скоро до нас приїдуть.

— Самі?— зацікавився Михайлик.

Леся тільки вдавала, що їсть — нічого їй не йшло на душу. Ледь дочекалася кінця обіду й пішла, самотньо засіла в спальні. На очі наверталася сльози, але трималась, не плакала: адже соромно розкисати в години скрути. «Йй, мабуть, ще важче, а все одно не плаче», думала про тіточку. Знову спливали в пам'яті недавні вечори, зібрання і співи... Все

це єдналося з розповідями Ганни Іванівни про життя засланців і боляче стискало серце, клубком підкочувалося і спирало в горлі. Нічим ставало дихати, і Леся відчинила вікно. Весняна свіжість втихомирила її. Стояла, зіпершись на підвіконня, й дивилася, нічого не бачачи, в блакитну провесінь. А в думках клубочились, мов ранковий туман, уривки розмов, слова чутих пісень, мелодій... Ввижалася в неволі люто скатована тітка... «А що коли написати про це? Щоб знали всі!»

Тіточко люба!
Не плач, не журися...

Так і почати... Однак що ж далі? Слова повинні звучати легко, як у тій пісні, що її любила тіточка. Як це там? Ага: «...Ми ж не злякаємось. Гордо та сміло стяг піднесемо за правее діло, стяг боротьби за свободу народу, щоб панувала скрізь воля та згода...»

Леся хутко дістала зошит. «Сміло — діло... народу — згода... А в неї — «люба... тіточко люба...» — рима не знаходилась. А от до «журися» само якось пристало — «борися». «...Борися. За правее діло борися...» Чудово!

Похапцем записала:

Тіточко люба!
Не плач, не журися,
За правее діло борися.

Однак чогось ніби невістачає. Читала, перечитувала, переставляла рядки, а оте — «люба» все лишалось якось окремо, вимагало для себе пари. «Тіточко люба! Не плач, не журися...» А що як поставити до нього «згуба»? Тільки останній рядок тепер якийсь довгий, скоротити б його. За правее діло — значить, за правду... За правду борися...

Довелось закреслити попереднє і переписати вірш заново.

Тіточко люба!
Не плач, не журися,
Мине тая згуба.
За правду борися!

Ото зрадіє тіточка, коли довідається, що вона написала про неї вірш. Потім вона покладе слова на музику, і пісню будуть співати скрізь, усі довідаються, хто така тіточка Олена.

Леся до того захопилася, що забула про все. Вона була там, у далекому незнаному місті, де юрмиться люд, добиваючись правди, де шаліють у лютій злобі кати.

Порив вітру грюкнув вікном, і Леся здригнулася. Тільки тепер помітила, що надворі ніби вечоріє. Як зачиняла вікна, побачила — то важкі хмари заступили сонце, стемнили ніжну блакить ранньої весни.

Зненацька щось різнуло обрій, сліпуче осяяло хмари і з велетенською силою загуркотіло над світом. До спальні зайшла мати і Ліля.

— А ми гадали, що ти відпочиваєш, доню.— Повіки в матері були червоні, а вигляд змарнілий, втомлений. Ольга Петрівна пригорнула дітей, підійшла до вікна, де по шибках повільно стікали великі краплини.

— Перша гроза,— мовила вона.— Буде тепло.

А блискавки різали сутінь, гроза вирувала, звисока спускаючи на землю довгі смуги дощу.



КИЇВ

Всім'ї багато говорили про Київ. Часто надходили звідти листи — од Лисенків, Судовшикової, рідше — від Старицьких, які мешкали в місті переважно взимку, а літо проводили на селі.

Леся бувала в Києві, ще коли жили в Новоград-Волинську, але за давністю ті відвідини пам'ятала невиразно. Як тільки стало відомо про наступну поїздку, діти зраділи.

— А в кого ми будемо жити?

— Чи довго туди їхати? — посипалися запитання.

Кілька днів минуло в приготуваннях, і от вони всі троє з мамою —

в дорозі. Легенько одягнені, бо надворі вже тепліє, виглядають з цікавістю у вагонне вікно.

Хороше сидіти отак і милуватися зеленими луками й чагарниками, маленькими річечками, що принадно блищать на сонці, ніби усміхаються, радіють весні...

Неспішно повзе поїзд. Він часто зупиняється на полустанках, і тоді до вагона заходить все більше і більше люду. В свитках і коротеньких кожушках, в постолах — жінки й чоловіки. За плечима в них великі, чимсь наповнені короби. Селяни скидають їх, полегшено зітхають, розгинаючись.

— Що в них? — питає Леся.

— Клюква, продавати везуть.

— Аж до Києва?

— Так.

Леся замислюється. Все ж таки це неблизько. Чому б не продати її в Ковелі?.. Дешево, кажуть, не вигідно.

Ліси й переліски плывуть за вікном. Зелені, хіба що крім дубів. Ці ще не прокинулись од зимової сплячки, стоять, понуро розвісивши безлисте гілля. Чого воно так: одні дерева вже мають листки, а інші чорніють, наче обпалені. А вже всіх годує одна земля.

Села... хатинки розповзлися поодинокі по балках, пагорках і хуторах, загубилися серед густих чагарників. А де осель більше, виразніше помітна їх убогість, обшарпаність. Після зими це особливо впадає в очі. Хати необмазані, світять драчківкою, мов ребрами, стріхи, особливо з причілкв, пообскубані — на підпал. Подвір'я розгороджені, лише подекуди, де хати під бляхою або черепицею, стирчить високий міцний частокіл. А то — голо: зима все з'їла. Добре тим, хто біля лісу, там не треба хоч про дрова журитися.

Саме орють городи. На одному полустанку Леся побачила, як поруч із сухореброю конячиною, запряженою в рало, тягнув, зігнувшись у три погібелі, чоловік. Це було над самісінькою колійкою, і Лесі добре видно, що й на селянинові, як і на коневі, була шлея і напинався він не менше. Ралом правила жінка.

Леся глянула на матір. Ольга Петрівна теж спостерігала за цим, і очі їй немов запнулися туманом.

У вагоні не змовкають розмови. Уже й нерано, сутінки залягли навкруги, а подорожні не сплять. Не спить і Леся, дослухається до тих балачок. Онде кілька жінок, розпустивши хустя, неспішно ведуть розмову, притакують одна одній; чоловіки ж — звісно: чадять тютюном, що аж синьо в вагоні, і гуторять без кінця-краю про свої селянські гаразди... Душно, шумить у вухах, ритмічно вистукують колеса.

— Як тобі, доцю? — питає мати.

Леся повернула до неї голівку, кліпнула — усе, мовляв, добре — і

знову кидає оченятами з одного кінця вагона в інший. Михайлик теж не спить, крутиться і ненароком штовхає сестру, бо ж вони на одній лаві... Тісно, проте ніхто не скаржиться. Батько попередив, що їхатимуть у третьому класі. Це — щоб «людей побачили». Справді, тут є на що подивитися. Яких тільки облич не забачиш!

В найдальшому кутку, там, де півтемрява, звідки час від часу пробивається приглушений дівочий сміх,— зринула пісня. Почали її два голоси — несміло якимось, непевно, та поступово пісня, мов птах, стріпнувши крильми, полинула над головами. Стихли розмови, ще голосніше лунає пісня.

Ой росла я, росла, як у борі сосна.
Дала ж мене мати та й за недоростка...

Сумна тая доля — за нелюбом жити. Дівчина підмовила недоростка поїхати в гості та й прив'язала його до сосни в лісі...

Леся силкується запам'ятати слова, та сон і втома перемагають. Кліпне очима, схопитися за якийсь рядочок..

— Спи вже, дитино,— мати їй.

А за вікнами темрява налягає з усіх боків...

Другого дня були в Києві. Місто зустріло їх ранковою перекличкою заводських і фабричних гудків, ясным блиском сонця на золотих куполах Печерської лаври та Софійського собору, якимсь неспокойним гулом. Гомонів натовп, що вивалився з поїзда і сірою лавиною плив до привокзальної площі, стугоніла під ногами земля.

Ольга Петрівна найняла візника. Низькорослий, в начищених латанних чоботях і довгому, з чужого, видно, плеча, піджаку чоловік допоміг їм сісти, і висока, вимита бричка легко понесла їх по Безаківській. Ліворуч, над самісінькою дорогою, величезна будова.

— Завод,— пояснив Михайлик.

— А ти звідки знаєш? — заперчила йому Леся.

— Чуєш, як тамечки стукає та гуркоче. То машини.

Мама теж підтвердила, що це — завод. Який же він величезний! В Луцьку жодного такого нема. Леся пильніше придивляється до вікон: за ними снують люди, стоять верстати, машини. От би поглянуть на них! Та ні, коні несуть усе далі і далі.

А це що? Видно, базар. Народу — не злічити. Рядами і так гуртом стоять, торгуються. Навіть вулицею важко проїхати. Кучер сердиться, погукує голосно, натягаючи віжки. А натовп снує, вирує, мов ріка, що вийшла з берегів.

Бузенька вуличка повела їх вгору, і незабаром, минувши Велику Підвальну, вони зупинилися перед високим сірим будинком на Стрілецькій.

— От і приїхали,— сказала Ольга Петрівна.

Михайлик і Леся хутко позіскакували на брук і допомогли злізти Лілі. В коридорі почулися голоси, поспішні кроки, і в дверях з'явився середніх літ чоловік в окулярах, а за ним — дві жінки.

— Ольго Петрівно, голубонько!.. Хоч би ж були телеграму дали.— Він чемно цілував Косачовій руки, обіймав дітей, метушився.— Ярино, бери мерщій речі... А ми ждали, ждали, та й надію втратили...

Петро Миколайович Солонина був давнім знайомим Косачів. Вони часто в нього зупинялися, приїжджаючи в Київ, і кожного разу при зустрічі Солонина прохав свого тезку привезти малих показати їм місто.

Гостям відвели дві невеличкі кімнати. В одній помістилися Михайлик і Леся, в іншій — Ольга Петрівна з Лілею, влаштувавши там щось на зразок кабінету. Косачова саме активно взялася за видання «Співомовок» Руданського, і робоче місце їй було необхідне.

Після короткого перепочинку оглядали місто. Воно було чарівне у своїй весняній красі. Залиті теплістю широкі вулиці, чепурні сквери і палісаднички між сірим громадям будинків, зелені схили Печерська.. А там, за Слобідкою, коли дивитися з Володимирської гірки, вільно тече широченною заплавою Дніпро-Славутич. Який же він величний та гордий! Недаремно стільки пісень про нього складено, стільки легенд між людьми ходить. «Стояла б отак і дивилась-дивилась», думає Леся, міряючи поглядом пропахлий весною простір.

— Мамочко, а які річки впадають в Дніпро? — запитує вона.

Ольга Петрівна відриває погляд від манливої далини.

— Багато... он голубіє Десна, та там, за отими лісами,— Прип'ять... У Прип'ять впадає Стир.

Он як! В голубих хвилях Дніпра плещуть і їхні, волинські води. Це якщо сісти в Луцьку на човен, то допливти можна до Києва.

— Чуєш, Михайлику? Як повернемося додому, давай зробимо такого човна і подамося... до Києва, потім у Канів, на Тарасову могилу, гаразд?

Михайлик дивиться на сестричку нашішкувато.

— Вигадаєш... Хіба ж наш човен стільки вдержиться на воді?

Як вона про це не подумала? Полонила її Дніпрова краса, зачарували оті далекі гаї, що ледь мріють на обрії, рутвяні луки з дзеркалами старих річищ і верболозами.

— Мамо, а чого ми не живемо в Києві?

Що їй сказати? Це питання не менше хвилює і її, а от вирішити його вони з чоловіком не можуть. І мабуть тому, що він в немилості у начальства. Інші давно вже обжилися собі на місці, а вони й досі не мають постійного кутка...

— Всі не можуть тут жити, донечко. Колись і ми будемо.

— Хай тато приїздить, і зоставаймося. Йому ж там скучно без нас?

— А ми хутенько й подамося назад, будемо усі при купці.

Так невідгідно. Вона ще не роздивилася як слід міста. «Ліпше помовчати, а то мама справді почне поспішати», вирішує Леся і заводить розмову про інше...

Находилися досхочу. Повернулися стомлені, переповнені враженнями.

Дома їх чекала приємна зустріч.

Микола Віталійович Лисенко і його дружина Ольга Олександрівна чекали їх уже з годину.

— Оце так гості! — почав жартома докоряти Микола Віталійович. — Не встигли приїхати — вже й не знайдеш їх.

— Малі не дають посидіти, — виправдовується Ольга Петрівна. — То туди ходімо, то туди... І майже весь день згаяли...

— Ану ж бо, де вони, ті малі?

Дітей покликали до вітальні.

— Ольго Петрівно! Та ви справжнісінька героїня! — захоплено вигукнув Лисенко, коли Михайлик і Леся, мружачись од яскравого світла, несміливо переступили поріг. — Йй-бо, героїня!.. А ходи-но сюди, козаче, — покликав він Михайлика. — Який красунь! Ні, ви подивіться, Петре Миколайовичу... Що ріст, що врода... Ну, чистісінький тобі козарлюга!

Леся тимчасом знайомилась з Ольгою Олександрівною. На її прохання дівчина декламувала «Русалку» Міцкевича. Читала виразно, хоч і негolosно, час від часу зиркаючи на матір.

Микола Віталійович мимоволі заслухався. В тендітному голосі дівчинки було стільки зворушливості й натхнення, що його розчулене серце забилося схвильовано. Коли Леся скінчила, він підійшов, поклав на її плічко широку гарячу долоню і легенько поцілував у чоло.

— Молодчина. — Взявши Лесю за руки, він присів на дивані. — А ще що ти знаєш?

Леся засоромлено мовчала, перебирала пальцями кіску.

— Вона й грати вміє, — похвалився Михайлик.

— Та невже? На фортепіано? — широко дивувався Микола Віталійович. — Ану ж ну. — Він переніс Лесю на стілець перед роялем, відкрив вічко і зупинився, чекаючи, що буде далі.

А Леся подумала хвилинку, звично взяла акорд і плавно почала «Хлопці молодці». Лисенко підійшов до Косачової і мовчки потиснув їй руку. У виразі його обличчя були і подив, і милування.

Леся скінчила грати, жінки гогосно заплескали в долоні, а Микола Віталійович ледве стримував сльозу, що, мов краплинка з маленького джерельця, викочувалася й іскрилася в куточках очей. Щоб не звертати на себе увагу, він теж зааплодував.

А Леся знову заграла. Товариство додавало їй снаги і сміливості. Рученята легенько перебігали по клавішах, дівчинка грала й грала, ви-кликаючи з пам'яті напівзабуті, давно розучені мелодії. Краєчком вуха вона дослухалася до розмов, ловила уривки фраз та мало над ними задумувалась. Але раптом вчулося їй знайоме ім'я. Стишила гру, заплуталась, збилася з ритму і зрештою перестала зовсім... Так, говорили про тіточку. І яку ж страшну звістку принесли Лисенки! Її, кохану тіточку Оленочку, заслали в далекі, незнані краї, де й сонце світить по-іншому, де на кожному кроці на людину чатує смерть...

«...Тіточко, люба моя», кликала в думках Леся. Згадалися розповіді Ганни Іванівни, Шура, смерть її батька... Все це так глибоко вразило серце, що воно защеміло до болю. Леся непомітно залишила дорослих.



«НАДІЯ»

А другого дня Леся нездужала. Вночі жахалася страшних привидів, які, здавалося, кишіли в темряві, а вдень усе нагадувало їй про тіточку. Ще оті фотокартки на стінах, з яких усміхаються великі розумні тіточчині очі. Хоч би познімали їх... «Хто ж мені пісень заспіває тепер?.. А ще збиралися разом до гаю слухать пташок, збирати ягоди...»
— Матусенько, їдьмо додому,— прохала.

Ольга Петрівна й господарі, як могли, розважали її, та дівчинка більше відмовчувалась. Довелося Косачовій так-сяк закінчувати справи і поспішати до Луцька.

Дорога трохи розвіяла Лесину тугу. Проте ненадовго. Вдома, як

тільки побачила Шимановських,— Павлик і Антін уже були з матір'ю в Луцьку,— це почуття оволоділо Лесяю з повною силою. В пам'яті ожидали тіточчині розповіді, палкі пісні, що їх співали вечорами. Вони брили тихо, але виразно, ярили душевну рану. Леся ненавиділа тих далеких людей, які осиротили Антона й Павлика, забрали тіточку. То ж вони, видно, вкоротили віку Шевченкові... А що коли й тіточку жде те саме? Декабристи... Серед них і Яків, материн дядько. Ніхто, мабуть, звідти не повертається.

Вона готова була вступити в двобій з катами. Тільки ж далеко той Петербург. А до Сибіру їй взагалі не дістатися. Це аж там, де сходить сонце, за лісами дрімучими, за високими горами... Згадувала Кармалюка. От мати б його силу й хоробрість! Пішла б, відшукала дорогу їй людину, визволила. Вона ж, бідна, мучиться там, тільки й надіється, певне, вернуться до рідного краю... Гадає вернуться ще раз на Україну, подивитися ще раз на рідну країну...

Думки, мов ті хмари перед грозою, клубочились, туманом повивали свідомість. Наче спалахи блискавок, відокремлювалися від них рядки й нанизувалися разками добірних слів... Поглянуть іще раз на рідну країну...

Навколо темрява, ніч. Зморені денними клопатами, сплять тато й мама, щось незрозуміле говорить спросоння Михайлик. Лише од неї все відлітає, ніщо не цікавить. Навіть книжки, що накупили в Києві. Хотіла було читати ввечері, та рядки плутались, і на кожній сторінці з-поміж них дивилися зажурені тіточчині очі. Сліз у них не було — тільки туга й біль. І бажання поглянуть іще раз на синій Дніпро... на степ... могилки, серед яких білоголовим дівчатком промайнуло дитинство, де вперше народились палкі гадки.

Щось нестримне охопило дівчинку. Воно несло її, мов вітер билиньку, в край далекий, суворий. І не хтось то вже сумував по Україні. а вона, Леся... Ні долі, ні волі у неї, тільки надія гріє зболіле серце... Надія вернуться! Там жити чи вмерти — їй все одно. Аби на своїй, на рідній землі.

Коротка літня ніч танула. Звичною метушнею на вулиці народжувався день. Він прийшов непомітно, викупаний в росах — свіжий, принагідний. Лагідно заглянув у вікна, дихнув прохолодою, змив тривожну дрімоту. Леся підвелась і сіла на ліжку. Від безсоння важкою здавалась голова, проте ні біль її, ні втома не заступали думок. Вони були ясні, хоч і безрадісні, лились через вінця душі.

Нечутно Леся підійшла босоніж до столика і, шулячись від ранкової свіжості, поспішно почала записувати:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернуться ще раз на Україну...

Не помітила, як до спальні зайшла і стала ззаду мати,— писала й писала, мережила рядочками папір.

Лише як на плече лягла лагідна материна рука, відчула, що не сама, обернулася.

— Мені страшно, мамочко... А раптом її закатують... Не вернеться тіточка.— Леся горнулася до матері, тремтіла. Проте в очах її не було ні сльозинки — тільки розпач, і жах, і пекучий, мов сіль на рані, затамований біль. Ольга Петрівна дивилась на неї й не пізнавала. За ніч дочка ніби постаршала: не по-дитячому суворо зведені брови, ледь помітна зморщечка хвилясто перетнула високе чоло.

— Вгамуйся, доню. Все з'ясується, і тіточка приїде жива-здорова... Не можна так. Ходи, одягайся. Он і Михайлик уже прокинувся.

Заглянув Петро Антонович.

— Що тут у вас? — Він узяв списаний Лесею папірець і довго, уважно його розглядав.— Вірш?

Леся мовчала, з острахом дивилася на своє писання, ніби не папір був у батькових руках, а шматочок її зболілого серця.

— Історія з Оленою остаточно вивела її з рівноваги, — відповіла Ольга Петрівна.— Всю ніч, каже, не спала.

— А для початку непогано,— глянув на дружину Петро Антонович.— Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна.— Він присів у задумі до столу, вдруге перечитав написане і перевів погляд на Лесю. Вона все ще тулилася до матері, як дитинча, що злякалося свого першого кроку. І десь за цією дев'ятилітньою дівчинкою, мов крізь туман, Петро Антонович бачив зимовий Новоград-Волинський, морозну лютневу ніч і крихітне, закутане в пелюшки, червоне тільце, яке винесла йому від породіллі мати, Єлизавета Іванівна. Чи думав у ту врочисту годину, що так рано заб'ється тривогою дитяче серце? «Яка ж твоя доленька, доню, яка путь уготована?»

— Спасибі... Ларисо,— мовив зрештою і простягнув дочці руки. Вона постояла якусь мить в нерішучості, а потім кинулася, обвила батькову шию тоненькими рученятами, й Петро Антонович відчув, як схвильовано б'ється її серце.

— Та годі-бо вам! Задушиш дитину, — сказала Ольга Петрівна.— Мені за всі мої поезії ні разу так не дякував,— жартома докоряла чоловікові,— а це ж тільки початок вірша.

— Нічого... який початок, такий буде й кінець,— впевнено мовив Петро Антонович.— Вірно, Лесенько?

Вона лиш кивнула на те головою і ще дужче пригорнулася до батькових грудей, наче вперше зустріла його після розлуки або ж прощалася на довгі роки.



МІСЯЧНІ НОЧІ

Час — добрий лікар. Минуло кілька тижнів, і Лесине горе стихло, вгамувалося. Але не забулося. Дівчинка виливала його своїм друзям, коли збиралися в замчищі, виспівувала тужливими піснями. Вона помітно схудла, стала вразливішою. В ясних оченятах оселилася постійна задума.

— Ти б відпочила, Лесенько, — сказав якийсь дочці Петро Антонович, коли та вже надто засиділася над книжками.

— Еге, то хай і Мишко гуляє, щоб я не відстала від нього... А то він все учить і учить.

— Ну, це ми зробимо. Михайлику! — гукнув Петро Антонович в іншу кімнату.— Хочете, одвезу вас в Колодяжне? На вакації.

— А де ж ми там будемо жити?

— От тобі й козак! Літом кожен кущик ночувати пустить.

— Та я — що? Мені все одно,— виправдовувався Михайлик.— От як Леся.

— Ідьмо, таточку, їдьмо! — заплигала з радощів Леся.— Зараз квіток там, ягід... Ідьмо!

— Треба маму спитати, як вона.

— Я хутко,— метнулася Леся на кухню за матір'ю.

Ольга Петрівна не заперечувала. Вона вже й сама не раз думала про те, що дітям необхідна прогулянка. Колодяжне, з його повними задумливої поліської краси навколишніми гаями та луками, могло дати потрібну їм втіху й розраду.

Оселилися в ще не закінченому великому будинку. Одна з трьох просторих його кімнат уже була готова, побілена, а кухню Петро Антонович попросив пічників тимчасово зробити надворі. Під низеньким гонтовим накриттям ті змурували плитку, вивели комина, і куховарка, чепурна, моторна молодиця, яку Ольга Петрівна найняла ще в Луцьку,— щодня готувала там страву, варила за хазяйчиними рецептами варення.

Саме достигали вишні, садки червоніли від ягід. Ольга Петрівна сушила їх, насипала в бутлі. Весь день вона була заклопотана господарськими справами, порядкувала на будівництві, бо Петро Антонович одразу ж повернувся до міста.

Леся й Михайлик почували себе привільно. Вони швидко подружили з сільською малечею і тільки й чекали нагоди, щоб чкурнути з нею на пастівень, де сила-силенна квіток, чи до недалекого озерця, напівзрослому ситнягом та покритого зеленим килимом ряски. Скільки там чудових лілей! Білих, жовтеньких... Так і надять до себе. Хоч зірвати їх не так-то легко — драговина засмокче... Та хлопчачки, проте, добираються. Скидають з себе одяг, роблять з ситнягу кулики і пливуть на них на самісіньку середину.

З заходу до села підступав дубовий праліс. Він нагадував Лесі зягельські темні бори, поїздки в навколишні села. І легенди, які вона — хай вдруге, втретє! — слухала з затамованим подихом. Про мавок, лісовиків, русалок, водяників. Вони назавжди ввійшли в її серце, жили в уяві звичайним життям, як і всі інші друзі. Скільки разів шукала зустрічі з ними, а все не щастило. Ще тоді, на Купала, як були в Жабориці, сподівалась побачити причинних дівчат, послухати їх веселі хороводи, та жодна не з'явилась тоді, не прийшла. Чи то година була непідходяща, а чи що інше завадило... «А чому б тут не побачити мавки?» спало якось

на думку. Це було погожого вечора, коли вони з Михайликом поверталися з гулянки. Ще червонів край неба на заході, спадала збита чередою курява, а над головами з приглушеним свистом шугали кажани. «Самотою проги ночі страшно,— думала Леся.— Може, згодиться Михайлик?» Глянула на брата і завагалася: «Ану, як сам не піде ще й мене не пускатиме? Адже вночі вештаються усякі сили — чисті й нечисті». Вирішила обережно вивідати братову думку.

— Михайлику, тобі тут хороше? — закинула здалеку.

— Вельми! Стільки простору, не треба скніти над підручниками. А чому ти спитала? Тобі не подобається?

— Ні, що ти? Я ладна тут назавше зостатися... Ліс, озера... Там-го, видно, мавок та лісовиків! От побачити б когось із них!

— Чого заманулося! Та ж вони тільки вночі виходять.

— То й що! Хоч би і вночі?

Михайлик глянув запитливо на сестричку.

— Чи ти ба, яка одважна! Гляди-но...

Сперечатися було б зайвим, і Леся промовчала. Ясно й так, що брат не складе їй товариства. «Доведеться самій... Доберусь до тієї он вежі й назад», думала вона.

З таким рішенням і лягла спочивати.

Не спалося. Та й чи до сну було! У відчинене вікно дихала п'янкими, на лугових травах настояними пахощами літня ніч, таємниче шепталась молодим листям дерева, а на пастівні, у вільшині, що підступала до самісінького подвір'я, невгавали соловейки. Леся підвела голівку, виглянула у вікно. Поруч заворушилася Ліля.

— Що тобі, доню? Лежить спокійно... Спіть,— почувся сонний материн голос.

Не озвалася на нього, принишкла. Лежала з заплющеними очима й дослухалась. Недалеко, мабуть, на вигоні, гуляла молодь: невгамовно заливався голосний бубон в чіхось дужих руках, то затихала, то знову тонко виводила скрипка; часом зринала пісня, проте ненадовго: видно, ще не настав їй час...

В кімнаті тиша. Всіх здолав міцний сон. Добре, що Джальми нема, а то почула б і почала скавучати.

Затамувавши подих, Леся злізла з полу, навшпиньках підійшла до дверей. «Що як заскриплять?» Обережно натиснула клямку і пхнула боком двері. Відчинила — аби як-небудь просунутись,— причинила і стала в сінцях, прислухаючись... Тихо. Ніхто й словом не обізвався. Можна йти.

Поza хатою, минаючи обору, щоб бува не зустрітись з куховаркою — вона ночувала надворі — добралась до пастівня, постояла в нерішучості і, не тямлячи себе від страху, подалася стежкою, яку запримітила ще вдень, коли ходила до озера. Високе густе різнотрав'я бризкало дрібною

росою, приємно остуджувало гаряче від хвилювання тіло. По небу блукали сиві хмари. Вони то заступали жовтавий молодик, від чого бліді тіні повільно котилися полями, то випускали його, і тоді м'яке сяйво розливалось над землею. Зітхав легенький вітерець між галуззям.

Ось і узлісся. Під ногами затріщав дрібний хруст, і його тріск легенько покотивсь між дерева. В кущах, що темними купинками підступали до стежки, застогнав пугач...

Леся здригнулась і зупинилася. Колодяжного не було видно, гілки тополи ледь бовваніли в місячному світлі... «Може, вернутись?..» спало на думку дівчині. «Як, не побачивши мавки?!» заперечував інший внутрішній голос. Кому він належав — не знала, лише відчувала в собі якусь двоїстість. Одна Леся нестримно рвалася вперед, а інша зупиняла її.

Перемогла все ж таки перша. Підкоряючись їй, Леся, за звичаєм, перехрестилася й сторожко ввійшла в ліс. Кісники їй розмаялись, чіплялись за гілки, та дівчина цього не відчувала, пробиралась від стовбура до стовбура... Нарешті перед нею з'явилося невеличке лісове озерце із тихим плесом. Ніби люстерко, блищало воно — спокійне, сонне. Могутні дуби, що росли біля нього, мовчки милувались своєю вродою. «Отут і ждатиму,— вирішила Леся й щільніше притулилась до дерева.— Вони найбільше люблять купатися в місячні ночі».

...Чекала, а нічого не бачила. Понуро стояли в задумі дуби, кричало, наганяючи страх, нічнептаство, і хоч би тобі на сміх що привиділось. «Мабуть, погане я місце вибрала: близько до села й до узлісся. Зайти б далі, та заблудити можна», міркувала Леся. Щеміли пожалені кропивою ноги, липла до тіла мокра спідничка, хотілось присісти, зігрітись... «А дома, певне, шукають... Мама й Михайлик бігають, кличуть,— снувало в думці.— Та де там! Вони собі сплять... Але чому ж нічого немає? Чи то ніч така видалась, чи що інше?»

Затихла молодь на вигоні. Заспівали перші півні. Леся постояла трохи, все ще сподіваючись побачити мавку, а потім нехотя, оглядаючись на озерце, пішла назад. Коли виходила з лісу, щось людським голосом закричало над головою, зашелестіло в бур'янах, залопотіло...

Заклякла на місці, а потім, отямившись, з усіх сил кинулась додому.



ПРИЯЗНЬ

Швидко минали дні. Леся нікому не розповідала про свої нічні пригоди, тільки ходила мов зачарована. Бачила тую мавку, високу на зріст, з гарним округлим лицем і довгими косами, що хвильками спадають на плечі, на груди... Одяг мала прозорий, крізь який просвічувало утле тіло... То купалась безгучно в прозорім лісовім потічку, то забавлялась, гойдаючись на тонких березових гілках, то легко, немов на крилах, бігала горами й долами, аж розвівався їй одяг, рвала квіти і завітчувалася ними...

Як жаль, що нема фортепіано! Поклала б усе це на музику, грала б

і грала — безперестанку... Музика завжди повертає бадьорість. Та й не лише тому. Скільки тут чудових мелодій! Вони бринять у серденьку голосними солов'їними переспівами, срібними жайворонковими дзвіночками.

...Десь тут була подоляночка.
Десь тут була молодесенька.

Одну за одною відкладала у пам'яті, берегла пісні, як найкоштовніший скарб. «А Михайло Петрович радив записувати», спав на думку недавній лист від Драгоманова...

Випросила кілька аркушів паперу, зшила його і занотувала всі, що знала, пісні. Ще й Михайлик додав трохи.

Це було куди кориснішим від щоденної біганини. Мама й то похвалила! Навіть попросила змалювувати для неї найцікавіші узори, що не так уже й важко: Варка Йосипа Пирогового знає, у кого в селі найкращі рушники.

Ну й бідова та Варка! Тоненька, пожовкла від пропасниці, а метка, мов козеня. Цілий день вертілася б дзигою, і ноги їй не болять. І на город — по бур'ян для кроликів, і до сажалки — по ряску для качок, і на гойдалку, — скрізь устигає. Коли б не оте мале на її шиї — й хтозна-що б вилудувала. А то й забавляй його, і дивися, щоб піску в рот не гребло... Морока, та й годі! Вже скільки Леся просила Федоську — Варчину матір, частіше відпускати її гуляти — де там! Слухати навіть не хоче. «Вам, каже, панно, вільно гулети, бо є за ким. А Варці, коб ви те знали, вже зароблети пора. Дівка... Хто на неї приробить? Нехтолиця отой проклетий, п'яниця невсипущий?» Це вона про чоловіка так, про Йосипа, Варчиного батька... Шкода його: обірваний гірше за жебрака. І худий... як оті, що бачила в місті. Слабий, каже Варка. А люди подекують, нібито жінка звела так, аби не пив та не діявся без діла... Мо' воно й правда, бо Леся сама не раз чула, як Федоська взивала чоловіка неподобними словами, ще й проклинала: «А бодай тебе заглумило!.. Ціоб ти скопитів!.. Ось я тобі!»

Чим би його допомогти Варці? Не раз над цим думала, шкодувала, що не взяла з собою копилки. Там, певне, вже рублів кілька набралося. Коли не все, то половину можна було б віддати. На новорічні подарунки ще збереться, а Варці на каптан якраз вистачило б. Бо так уже вона задивлялася на її вбрання та допитувалася, почім купляли, що жаль проймає. А то, видно, не витримала. Це як вони під вербами, біля кадуба, сиділи й читали. Слухала-слухала і раптом: «А дай-но, Лесю, я помірю твою спідничку».

Бідна вона.

...Од мрійних думок про мавок поверталася до буденного. Слухала жалі селянські, пісні про зрадливую долю — і щось ніло всередині, у грудях.

Гей, та виріс я в наймаз, в неволі,
Та не знав я долі ніколи.
Та гей...

Співали парубки, йдучи на гуляння. Вразливий той спів тужив над селом, тягарем осідав на серці. Леся щойно повернулася з гойдалки, розпрошлася з Варкою і сіла в дворі, на колодах. Сутеніло. Кілька разів прибігала Ліля, кликала вечеряти, поки їй собі не вмостилася біля сестри. Віддалилася й стихла пісня, і тоді виразнішим став скрип журавля над колодязем, брязкання відер, мекання овечок в оборях.

Зненацька серед цього звичного гамору пролунав дитячий зойк.

— Ой мамочко... не буду... не буду.

Леся здригнулась: кричала Варка.

— ...Ти, холеро, ще й плакати? — надривалась Федоська. — На ж тобі, на... а щоб знала.

Леся залишила сестру й метнулась на крик (Варчина хата — через двір). Федоська тримала дочку за руку і, раз по раз приказуючи, біла скрученим рушником. Дівчина звивалася з болю, намагалась обняти матір за ноги, а та ще дужче злилася.

— Оце тобі не слухатись... Ось тобі гуленне.

Не тямлячи себе, Леся кинулась виручати ровесницю.

— Не бийте її!.. Не винна... То я підмовила... Не бийте!

Жінка завагалась і випустила Варчину руку. Леся схопила подругу в обійми, цілувала і мало сама не плакала.

— Ходімо до нас, Варочко... В нас ночуватимеш...

— А то чого вона має по чужих хатах длетись? — знов обізвалась Федоська. Вона стояла, все ще тримаючи наготові рушника, хоч на лиці і в очах її помітний був розпач.

Прибігла Ольга Петрівна з Михайликом і молодшою донькою.

— Що тут у вас?

Леся крізь сльози розповідала.

Федоська не витримала, схилилась на ворину, захлипала безгучно, здригаючись.

Ольга Петрівна заспокоювала її, умовляла.

— Чи ж я не мати їй? — зрештою обізвалася жінка, витираючи брудним, тим же, яким лупцювала дочку, рушником сльози. — А що я зроблю?.. Терпцю вже немає. Хоч живцем лізь у землю... І нагодуй їх, і взуй... Де ж його взяти? Той, — вона показала на клуню, де, мабуть, був чоловік, — ядуха проклетий, все з дому та з дому тегне... Даруйте, тільки дочка ваша най не водить Варку. В неї робота, малу он гледіти нікому.

— Вона й так усе робить, а ви тільки б'єте, — відповіла Леся.

— Помовч, доню, — сказала Ольга Петрівна. — А дитини не варті бити, цим її, Федосько, не навчите.

З хати, двері в яку були прочинені, вирачкувало замурзане по самісінські вуха дитинча і, чіпляючись за одвірок, зіп'ялося на тоненькі рачітичні ніжки. Федоська підхопила його на руки, почала обтирати подолом личко.

— Моя маленька... всі про неї забули. Скоро моня прийде, поп'єш і спатоньки ляжеш.

Ніби нічого й не сталося, не було ні бійки, ні сліз. Жінка пестила свою найменшеньку, примовляючи та прицмокуючи її в щічки.

— Та й чого ж ми стоїмо? — збагнула вона.— Господи... забили голову оці дітлахи, що не знаєш, і на якому світі жиєш. Прошу до хати... Варко, а клич-но паненок і панича в гості.

Ольга Петрівна завагалася, почала було відмовлятися, а потім таки пішла. Вона боляче стукнулася об одвірок, але промовчала.

В хаті стояла півтемрява. Біля мисника роїлись мухи.

Федоська запалила і поставила на припічку, під комином, тріскучу скалку. По долівці, стінах заплигали тіні.

— Як у вас душно! — зауважила Ольга Петрівна. В неї починало стукотіти в висках, хотілось на свіже повітря, але одразу вийти було незручно.

Хазяйка, всадивши малу на піл, внесла і поставила на стіл миску вишень.

— Куштуйте... свої. Воно б годилося не цим вгощати, та вибачайте...

— Дякую, дякую,— заспокоювала Косачова, обережно, за корінці витягуючи ягідки.

— Оце коб мені Варку десь влаштувати,— вела далі селянка.— Хоч за харчі і яку-небудь там лахманину... Та де там! Здорових он скільки. А воно недолуге, ще й пропасниця холерна оця причепилася.

Діти стояли мовчки, ніби й не було їх у хаті. Леся і Варка все ще трималися пари.

— Хай Варка зайде, я дам їй хіни од хвороби,— мовила Ольга Петрівна і встала,— а про службу треба подумати. Може в няньки? Вона дітей любить?

— Ой пані!.. Та ви знаєте, що це за дівчина? Ходи-но сюди, Варуню. Ото покину їх на весь день, то й нагодує, й приспить... і забавить. Ви вже, будьте ласкаві, не забудьте про неї.

Косачова попрощалася, а Федоська, проводячи її до воріт, все вихваляла дочку і розказувала, яка та в неї слухняна і роботяща.

Після цього Варка стала забігати до Лесі частіше.

— І як ото ти читаєш ту книжку? — питає бувало.

Леся показувала їй букви, розповідала, що в книжках пишеться.

— Мама сказали, що я могла би вчитися, та, лихо, чобіт немає. От зароблю, справлю і піду, нехай учать.

— У вас тут і школи нема.

— Нічого, зате в Ковелі не їдна.

— Ким же ти будеш, як вивчишся?

Дівчинка замислювалась. Справді-бо! Вона над цим не думала.

— Ким гинчі — то тим і я... щоб зароблети гарно, бо бідні ми.

— А я теж,— казала Леся таємниче, напівшепотом,— хочу мати багато-багато грошей. І знаєш, для чого? Роздаватиму їх, щоб не було бідних... старців.

Ці розмови велись один на один, найчастіше біля кадуба. Леся любила цей тихий, оточений кушуватими вербами куточок, де годинами можна сидіти самотно, дивитись, як невтомно б'є з-під товстого дубового пня джерело, і думати-мріяти...

Несподівано дружба була порушена. Приїхав Кароль і сказав, що тато велів їхати додому. Почали збиратись в дорогу. Лесі ніяк не хотілось вертати до міста, кидати веселе сільське товариство.

— Мам, а Варку не візьмемо з собою? — несміливо запитала.

— Та ж не пустять її. Хай пізніше.

Засмучена, збирала свої вінки та букети, складала книжечки.

Нагодилася Варка. Вона тримала перед себе малу, весь час підпирajući її коліньми, щоб не сповзала з рук.

— Ідете?

— Татко велів... скучив за нами. Та ти не журись, ми скоро приїдемо сюди назавше.

— Коли то ще буде... Я, може, в найми піду, то й не побачимось...

Обидві замовкли. Пхинькнуло дитинча, та Варка не чула того, була заглиблена в невеселі роздуми.

— На ось на пам'ять,— Леся піднесла подрузі одну з кращих Лілиних ляльок, проте Варка не поспішала брати її. Стояла і журно дивилась перед себе.— Ну-бо, Варко, що ж ти мовчиш?

— Візьми, Варуню, візьми,— обізвалася Ольга Петрівна.

Дівчинка нехотя взяла подарунок і дала його в руки сестричці.

Ну, от і готово. Речі всі складені, можна рушати. Ольга Петрівна дає останні розпорядження по хазяйству. Кароль поправляє упряж, а Михайлик господарем сидить спереду на бричці. Тільки Леся ніяк не розстанеться, ніби назавше прощається. То усміхнеться, то похмурніє враз.

— Сідай уже, Лесенько,— обзивається мати.

— Прощай, Варко...

— Ідь щаслива.

Ніби дорослі.

Рушила бричка. Варка вийшла і довго стояла на вулиці, дивилась услід. Леся не зводила з неї погляду, аж поки не виїхали за село. В очах її іскрились сльози, а в серці пекуча тліла печаль.



В НАУЦІ



І знову Київ. Котрий раз відвідує його, а все не намилюється містом.

Та й як ним налюбуюєшся! Весною в однім пишнім вбранні, влітку, дивись, в іншій, а восени... що за краса! Усе ряхтить на ньому, грає. Володимирську гірку хтось наче оббризкав фарбами — злотистими, жовтавими, зелснобурними.

На тротуарах — листя-листя!.. Воно спадає, плавно кружляючи в повітрі, з кленів та ясенів, з високих гіллястих лип, що цупким жилавим корінням аж розпирають брук. Навіщо підмітять листочки? Хай би ле-

жали отак барвистим килимом. А то згребуть їх, викинуть десь на смітник... і по красі.

Леся поверталася від Лисенків сама. Мама дозволила їй цю прогулянку. Воно й недалеко до Хрещатика, де живуть Микола Віталійович з Ольгою Олександрівною. Трошки пройти Великою Підвальною, спуститись по Прорізній, а там — рукою подати. Але мама чомусь боїться, ніби вона заблудиться. Не маленька ж. Правда, ота Прорізна вельми їй не подобається. Безлюдна, пуста. Навіть житла на ній не скрізь. Зліва якісь горбки, порослі кущами, і аж внизу будиночки. І то маленькі, дерев'яні.

Інша справа Фундуклеївська — широка, забрукована, з високими будівлями. Каштанів на ній! Зараз вони ще красивіші, ніж літом. Двома багряними стрічками тягнуться ген угору. Легко попід ними іти — від одного до другого, далі й далі — аж до театру.

Леся й не зогляділась, як вийшла на Володимирську вулицю. Зупинилась, постояла трохи, спостерігаючи людський потік, і, згадавши, що мама, певне, заждалась її, пішла додому. В очі кинулась величезна афіша. А ну-бо, що нині в театрах?

ТЕАТР — КАБАРЕ — ВАР'ЄТЕ
КРУГЛО-УНІВЕРСИТЕТСЬКА. 15.
СЬОГОДНІ ГРАНДІОЗНИЙ КОНЦЕРТ
ЛЮДИНА, ЩО ТАНЦЮЄ НА ГОЛОВІ
ПРИ ТЕАТРІ ПЕРШОКЛАСНИЙ РЕСТОРАН

Цікаво, як-то танцюють на голові... Про це вона навіть не чула.

Проходячи повз Золоті Ворота, Леся не втрималася, щоб не звернути у скверик. Вона вже була тут кілька разів, але з мамою, Михайликом і Лілею, а гуртом, звісно, не те. Одне тягне туди, інше сюди — хіба роздивишся як слід? А хочеться ж і доторкнутися до тих напіврозвалених мурів, і пошукати, може і знайдеться щось серед них цікаве...

Як тут святково! Вузькі доріжки геть чисто встелені листом. Дихне вітерець — і заворушиться, зашелестить воно, мов живе. Між ним каштани, як зіниці, виблискують холодним полиском. Набрати б їх, та дома і так чимало — наносили з Ботанічного. Леся все ж підняла кілька й поклала в кишеньку.

Внизу біля земляного валу, на якому височіли ворота, стояв гурт людей. Вони щось слухали, уважно, зосереджено. Підійшла. На камені, тримаючи на колінах бандуру, сидів сліпий. Видно, він зараз тільки скінчив грати: пальці злегка тремтіли, ніби ті струни під час рокотання, більма незрячих очей з надією гляділи кудись у простір — старий ніби чекав

свого прозріння і боявся поворухнутись, щоб не пропустить тої щасливої миті.

Леся пізнала його: та ж сутула, суха постать, вилицювате, в зморшках обличчя. На ногах, правда, замість стоптаних шкарбанів добре вшнуровані постолі.

Серце їй забилося ще дужче, коли до кобзаря підійшов хлопчина. На ньому недбало висів колись підкинутий нею піджак. Він уже зовсім зносився, мав десятки латок, а все ж, видно, служив іще поводитиреві і постіллю, і захистом в негоду. Напоївши старого водою, хлопець заховав кухлика в торбину і присів, напівбайдуже глянувши на людей. На мить його погляд затримався на тоненькій Лесиній постаті, і дівчина знітлась. Пізнав чи просто так, випадково глянув? Кров ударила в скроні. Здавалося, присутні помітили той погляд і тепер дивляться на неї запитливо.

— Діду, чи давно ви не бачите? — запитав хтось кобзаря.

Старий відірвався від своїх думок і, не повертаючи голови до того, хто запитав, мовив:

— А відколи пам'ятаю себе. І до того, кажуть, незрячим був.

— І нічого в світі не бачили?

— Отак собі ходжу по землі, топчу її, а зроду-віку не бачив, яка вона.

— Заграли б, діду,— попросили ті, що прийшли недавно.

— Заграти не штука, та чи немає тутечки...— Він не сказав, кого саме остерігався, проте в юрбі загомоніли.

— Нема, діду... І близько не видно.

Кобзар ледь помітно торкнув струни, прихилився до кобзи і вслухався. Поводир присунувся до нього ближче, зняв і поклав біля ніг картузика.

І от забриніли струни. Старий враз ніби ожив, підвів сиву голову і заспівав — що були у вдови три сини, як соколи. Вигодувала їх, довела до ума, а вони й віддячили неньці:

Ой іди ж ти, мати старая,
На чуже подвір'я проживати,
Ой годі наших діток малих пужати, лякати,
То будуть у нас куми і побратими гуляти!

Старечий, а такий виразний голос. Стільки жалю в тих виголосах та виводах! Аж серце щемить.

Кобзар співав довго, натхненно. А закінчив немовби закликком:

...Гей, то-то ж, пани молодці!
То треба ж отцеву молитву та матчину
Штити і поважати!

Дома, побачивши Судовщикова, Леся згадала, що сьогодні заняття з німецької. Михайлик і Шура вже сиділи за столом, над розгорнутими підручниками, а Ганна Іванівна щось їм пояснювала.

— От і пусти тебе саму. Не можна ж так,— кинула з докором мати, як тільки Леся зайшла в кімнату.

Дівчина розгубилася: за що їй догана? Ах, так! Несвоєчасно вернулась додому. За це треба перепошувати. І дочка винувато пригорнулася до матері.

— Мамочко, люба моя, прехороша. Та коли б ти знала, кого я бачила!

— Ото-то... Завжди в тебе зустрічі, якісь побачення.

— Ні, ні, мамуню. Ось послухай.— І розповіла про бачене у скверіку. Змовчала тільки про піджачину — не варто нагадувати стару історію.

— А про те, що розучувала в Ольги Олександрівни, бач, забула,— зауважила Ольга Петрівна.

Леся збагнула. Справді-бо! Тільки не забула вона, ні, а якось сплелася в ній обидві пісні — «Садок вишневий», що розучувала сьогодні в Лисенків, і ота, про вдову з її глибокими жалями. Яка ж з них ближче була до серця — сама не знала. З чемності відповіла:

— «Садок вишневий». А знаєш, мамочко, Ольга Олександрівна сказала, що в мене гарний голос... Тільки нерозвинений.

— То треба частіше співати, розвивати його. Ну, гаразд, про це потім... І так спізналася.

— Іди до мене, Лесю,— покликала подругу Шура.

Та не встигли дівчатка всістися, як в кімнату веселою юрбою влетіла Оксана, Маня і Люда, а слідом, широко розпустивши молоду бороду і поскубуючи пишного козацького вуса, зайшов і їх батько, Михайло Петрович Старицький. Біля порога він зупинився, зняв капелюха і пробасив:

— Ходить гарбуз по городу, питається свого роду: ой чи живі, чи здорові ще родичі гарбузові!

— Живі, живі ще й здорові. Того й вам зичимо! — відповіла Ольга Петрівна.

— Дізнався, що ви тут, і поспішив одвідати.

Старицький ніжно цілував жінкам руки і весь час посміхався — стримано, здавалося, самими тільки очима.

— Як ви посвіжіли, Михайле Петровичу,— сказала Ганна Іванівна,— помолоділи.

— Щедрістю нашої чарівниці-природи, рай його батька! — кинув свою улюблену примовку Михайло Петрович.— Вона, матінка, хоч кого на ноги поставить.

Він тільки що повернувся з Поділля, куди щоліта їздив відпочивати

з сім'єю, і був у тому особливому настрої, який викликають у нас відвідини рідних, з дитинства знайомих місць. Розповідав дотепно, барвисто, як взагалі умів викласти будь-яку пригоду чи історію.

Зайшов Петро Миколайович.

— Одразу видно, що Старицький приїхав. Чути на весь дім.

— Чути? То й добре! Хай чують! Хай знають: ще не вмерло наше рідне слово — живе й буде жити! Оце ще коли б сюди Драгомана, то й сам чорт не страшний був би, — він запитливо глянув на присутніх і по-змовницькому додав: — У відповідь на височайший указ¹ я посмів сочинити цей опус. — Михайло Петрович сів до столу і розіклав рукопис. — От, маєте... «Тарас Бульба». Лібретто майбутньої опери. Її неодмінно напише Микола Віталійович.

— А прочитайте-но, Михайле Петровичу, трішки, — попросив Солонина.

Старицький подумав хвилину, перекинув кілька сторінок і зупинився.

— Хіба що оце. — Зручніше вмотився і почав: — Розмова Остапа з Андрієм... «Де ти був?» грізно насунив брови читець. «У костьолі... враз перейшов на інший тон.

Малі принишки, заслухались. Леся сиділа поруч матері за столом, зіпершись підборіддям на руку... Один за одним оживали в пам'яті епізоди великої епопеї: козацькі походи, бої з шляхтою... Зрада Андрія... Смерть Остапа і самого Бульби... Згадалася поїздка в Дубно, і чомусь одразу, мов із туману, випливла Оленка згорблена постать бабусі, в котрої тоді ночували. «Зачинили синочка мого, в тюрму посадили...» ніби над вухом, щойно сказані, пролунали слова. Леся аж оглянулася, проте нікого чужого в кімнаті не було. Мати, Ганна Іванівна, Петро Миколайович, дівчатка — всі захоплено слухали Михайла Петровича.

— Це буде щось надзвичайне, — першою порушила мовчанку Ольга Петрівна, коли Старицький закінчив читати сцену. — Я в захопленні... А Микола Віталійович знає?

— Знає. Вже, каже, увертюру написав... Ну, а як же молоде покоління? — раптом запитав Старицький. — Він злегенька пригорнув Лесю, яка стояла поруч, біля матері, ніжно погладив по голівці. — Чим живемо? Хлібом-сіллю?! Молодчина! Швидка. Відразу знайшла, що сказати. — Дорослі засміялися, а Михайло Петрович продовжував: — А напам'ять що знаєш?

— Багато. З Шевченка, Міцкевича, Пушкіна...

— Он як! За це тобі цукерок, найсолодших.

— Ми теж знаємо, — застрибали дівчатка. — І нам цукерок.

— На всіх у мене невислачить, — глянув на дочок Михайло Петрович, — а коли так, давайте влаштуємо конкурс: хто найкраще прочитає.

¹ Натяк на Емський указ 1876 року про заборону української мови.

тому й гостинець найліпший. Жюрі прошу зайняти місця.— Він швидко розставив стільці, посадив жінок, Петра Миколайовича, а сам взявся керувати концертом.

Першою згодилася Люда. Вона голосно прочитала «Причинну» і одразу ж почала «Мені тринадцятий минало», та Михайло Петрович зупинив її.

— Досить, досить, голубко. Так ти в мене всі гостинці виманиш. І взагалі — Старицькі сьогодні помовчте. Вас я і вдома наслухаюсь.

— Тоді я! — попросила Шура.

— Це інше діло. Давай.

Шура декламувала уривки із «Русских женщин» Некрасова, яких мало не повністю знала напам'ять. Леся вже слухала її, проте й цього разу, як і раніше, не могла стримати хвилювання, що народжувала в ній розповідь про гірку долю засланих.

...Прости и ты, мой край родной,
Прости, несчастный край!
И ты... о город роковой,
Гнездо царей... прощай!..

Які знайомі, близькі серцю слова! Як і в її «Надії»... Рідний край, нещасний край... Степ, могилки... синій Дніпро...

Шура декламувала:

— Мороз сильней, пустынной путь,
Чем далее на восток;
На триста верст какой-нибудь
Убогий городок,
Зато как радостно глядишь
На темный ряд домов,
Но где же люди? Всюду тишь,
Не слышно даже псов...

Саме таким поставав перед нею Сибір — безлюдним, холодним, суворим... А як же там людям? Як тіточці? І знову здалося: крізь заметілі дивляться на неї затуманені слізьми тіточчині очі. Дивляться і наче промовляють: «Ні долі, ні волі у мене...»

— Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна,—

це вже читає вона, Леся. Затихли оплески, адресовані Шурі, і якась незнана сила вивела Леся на середину кімнати. Слова самі вириваються з уст — спочатку тихо, несміло, а далі все дужче, голосніш, голосніш...

Надія вернись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну...

Всі, вражені, насторожено слухають. «Це її... сама написала», шепоче на вухо Старицькому Ольга Петрівна. Вона також приємно здивована: знала-бо тільки початок вірша, а тут — весь. Правду казав чоловік: який початок, такий буде й кінець.

Поглянуть іще раз на синій Дніпро,—
Там жити чи вмерти, мені все одно...

Старицький слухав, кидаючи погляд то у вікно, на одноманітне сіре громаддя будинків, то на молоду Косачівну, ще недавно, десяток хвилин тому, таку по-дитячому просту і наївну, а тепер — незрозумілу, загадкову, не по віку дорослу. В її сірих великих очах він помітив страждання і смуток, і вперше, принаймні за сьогоднішній день, з його обличчя зникла усмішка, а високе чоло взялося глибокими зморшками.

Ніяково стало за свої безтурботні веселощі. Подивився на Ольгу Петрівну, вона теж сиділа не менше зворушена, слухала, не відриваючи від дочки погляду.

Поглянуть іще раз на степ, могилки,
Востанне згадати палкі гадки...

Леся читала врочисто, піднесено. Голос її бився об стіни невеликої кімнати, пташкою рвався на волю, де вітрами осінніми шуміли гаї, де степами безкраїми гордо стугонів між скелями та порогами сивий Дніпро.

І ніхто вже не думав про те, кому дістануться ласощі,— щось незрівнянно більше, важливіше полонило свідомість батьків і дітей. Воно хвилювало, породжувало нові, не буденні чуття.



КОНЦЕРТ ЛИСЕНКА

В місті багато розмов про Лисенка. Зібрані і видані ним народні пісні знайшли своїх цінителів і виконавців навіть серед аристократичної публіки, яка нехтувала українською культурою.

Звістка про наступний концерт викликала пошвавлення. «Що нового в програмі?», «Чи співатиме дружина композитора?» допитувались нетерплячі. Чинovníки канцелярії генерал-губернатора теж — «на всякий випадок» — запросили репертуарний список. Їх найбільше цікавило спів-

відношення російських і українських номерів¹, та, звичайно, благонадійність програми.

— Ці держиморди виводять мене з терпіння,— обурювався Микола Віталійович.— Вони вважають, що заборонаю можна витравити любов до рідної культури... Яка близорукість, яке нерозуміння душі народу! Як гадаєш, Михайле?

— Так, рай його батька! — відповідав не менш схвилований Старицький.— Я певен, що їм однаково чуже як українське, так і російське мистецтво... Та ти не журись, Миколо, нехай йому грець.

Леся кілька разів була свідком подібних розмов, хоч багато дечого в них і не розуміла. Для неї було ясно одне: якісь люди хочуть перешкодити концерту, але це їм навряд чи вдасться. Вона слухатиме Лисенка, впиватиметься чарами його музики. Скоріше б тільки той день настав.

Напередодні приїхав батько. Який він стомлений, змарнілий! Але рідний, дорогий, любий. Не раз бачила його уві сні, він пестив, лагідно усміхався своїми великими чистими очима. Мама каже, що так буває, коли багато про когось думаєш. Справді, нема того дня, щоб вона не згадала татуся. Як йому там, самотньому? Чому не можна завжди бути разом, слухати його розповіді про полювання, про дідуня й бабусю Єлизавету, чи, як її величає мама, Єлизавету Іванівну, що має незабаром одвідати їх?

Не відходила од батька, розказувала та допитувалась, щebetала, мов тая пташка на світанку.

— Лесю, ти б ішла погуляти, не даси батькові й спочити після дороги,— зупинила дочку Ольга Петрівна.

Неохоче примовкла і ревниво слідувала, як мати — цілком спокійно, здавалось, байдуже! — вела розмову.

По обіді відвідали Старицьких на Малій Володимирській, поблукали по місту. Як-то хороше відчувати тепло широкої батьківської долоні! Рідко, ой, як рідко гуляють вони отак, побравшись за руки. Завжди таткові ніколи, все служба та служба...

Непомітно почало вечоріти.

— Ну, пора йти,— урочисто мовила Ольга Петрівна. Вона ще раз уважно оглянула дітей — щоб усе було бездоганно, попросила Ярину, куховарку Солонини, доглянути Лілю, і ось вони, всі четверо, поспішають до театру. Дрібно цокотять по брукові колеса відкритого ландо, туго натягує віжки машталір. На руки, на коліна Лесі спадають останні червлені листочки. Вона того не помічає — думками-мріями тішиться розмаїтими.

¹ Під тиском прогресивної громадськості були зроблені деякі відступи від Емського указу. Виконання українських пісень дозволялося лише при умові включення в програму творів російською мовою.

Театр... Як тут велелюдно, врочисто! Чотири ряди лож, оздоблених позолотою й червоним оксамитом, просторий партер, заповнений людом. Вони шепочуться, сміються, мружаться від яскравого світла. «Хто ж тут проти концерту? — думає Леся. — Всі такі гречні, святкові». Вона уважно обводить поглядом зал. Ось майже поруч, у бунуарі, Старицькі. Дівчатка махають їй ручками, всміхаються. Далі теж, видно, знайомі, бо вітаються з татом і мамою. А он там, на гальорці, де гуде, неначе у вулику, студенти. Вишивані сорочки й блузи, стрічки, розкішні чуприни.

— Мам, а де ж Микола Віталійович? — питає Михайлик.

— На сцені, з хором.

— Коли вже той початок?..

В театрі жодного вільного місця. Погляди всіх звернені на сцену, хоч вона ще й закрита важкою, малинового кольору, завісою.

Поволі гасне світло, стихає шум людських голосів, і — нарешті! — концерт починається.

Це була дивовижна картина. Як тільки з-за лаштунків вийшов і легенько вклонився Микола Віталійович, у залі прокотилася хвиля оплесків. Лисенко стояв поперед хору в чорному фракі з білосніжною краваткою і ждав, поки стихне гомін. Композитор був спокійний, зосереджений, і саме це, мабуть, додавало публіці азарту. Спочатку підвелася гальорка, потім ложі й партер — і ось весь театр стоячи вітає Лисенка. Микола Віталійович знову вклонився і трохи відійшов убік, звернувши погляд на хор.

Леся, звичайно, не могла бачити того, що не всі були в захопленні. В центральній ложі демонстративно мовчала губернаторська свита і дехто в партері — більше військові. Та ніхто на них не зважав. Не стихали оплески, лунали вигуки, аж поки Микола Віталійович не підійшов до фортепіано. Тоді все враз ущухло, заспокоїлось, ніби й не вирувало тільки що. Звичним рухом Лисенко відкинув поли фрака і сів на стілець. На мить він задумався, а потім, трохи схиливши голову, мов прислухаючись до власної музики, рішуче, енергійно почав свою улюблену мелодію. Це була увертюра до «Тараса Бульби» — «Засвітали козаченьки», яку Леся чула ще тоді, коли її виконував Микола Віталійович при зустрічі в Солонини.

Пролунали вступні акорди, і хор урочисто підхопив мелодію. Війнуло роздоллям широкого степу, гордим духом козацької вольності... Пісня гриміла, дужо билася під склепінням театру і, здавалось, от-от вирветься з тісноти й полине між людом.

Леся водила зачарованими очима, зупиняючи погляд то на Лисенкові, то на хористах — переважно молодих, у яскравому національному вбранні. А коли непомітно, якимось надто вже швидко, згасли останні звуки рідного співу і раптом гучно вибухнули оплески, — вона аж здригнулась.

Петро Антонович, не менш зачарований піснюю, мовчки поклав на Лесине плече руку, та швидко зняв її і теж заплескав у долоні.

Не встигав Лисенко одійти від рамп, як знову змушений був повертатися, дякувати публіці. Зрештою, коли в залі трохи затихло, він швидко сів за рояль і почав «Тройку»... Залились голосним співом дзвіночки... Зашуміли назустріч вітри... Понеслася у завихрений простір тройка. Ні обігнати її, ні зупинити.

Затим — колядка з «Різдвяної ночі»...

«Вечірній дзвін»...

«Хлопці-молодці»...

І ось, мружачись од яскравого світла, на сцену вийшла Ольга Олександрівна. Яка вона гарна в своєму вбранні! Червоні чобітки, рясно вишита українська сорочка, на грудях разки дрібненького, мов калина, намиста. Синя запаска щільно обляга тонкий її стан.

— Мамо, поглянь, тьотя Оля,— зашепотів Михайлик

На нього цитьнули, бо в настороженій тиші віддавався найменший звук. Ольга Олександрівна легенько кивнула чоловікові, який уважно за нею стежив, і в залі легко та вільно полинуло:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть!..

Чомусь згадалось Колодяжне — у вишневих садках та в пташиних піснях, тихі сільські вечори і, як Лесі здалося, зовсім недоречно: «Гуси, додому! Вовк за горою!». Усміхнулася згадці...

А співачка чарувала голосом. Вона була не такою, як завжди, як удома,— спокійною і наче байдужою,— пломеніла в творчій горінні, жила піснюю. Тільки-но щебетала, звеселяючи душу, мрійно кликала в ясну далину, а це вже смутком-журбою сповиває серденько, бо ж: «...молодість не вернеться, не вернеться вона». Пісня дуже сподобалася Лесі. І в них, у Луцьку, є таке місце на Стирі, де в'яжуться човни. Там кілька верб схилилося і миють у воді свої зелені коси. Водиця чиста-пречиста, глянеш у глибину — і видно, як там гуляють маленькі рибки, гойдаються стебельця лілей. «А зараз, певне, там пусто й голо,— подумалось.— Тре буде, як повернусь, одвідати...»

Концерт закінчився. Публіка довго не відпускала зі сцени Ольгу Олександрівну, аж поки вона щиро не зізналася, що втомлена і просить вибачення.

Хор виконав ще кілька пісень на прохання слухачів. Останніми йшли «Думи». Леся знала слова пісні, проте ніколи не думала, що стільки в них сили. Мелодія сповняла серце величчю, підносила на дужих крилах, як вітер билину.

...В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну...

Зал зачаровано слухав. Ні слова, ні звуку... Тільки за оксамитовими порт'єрами генерал-губернаторської ложі невдоволено возиться його превосходительство. Що діється з ним — не розібрати в темряві, видно, не до душі йому пісня. «Ну і хай! — вирішила Леся.— Аби всім до вподоби. Хай зна, як забороняти...» Глянула на батька, ніби шукаючи підтримки. Звичайно, він такої ж точнісінько думки. Дома вона запитає його, переконається.

...Там найдете ширу правду,
А ще, може, й славу...

Скільки про ту правду говорять, а де вона, яка з себе, коли б хоч одним оком на неї глянути... «Цю пісню треба неодмінно розучити на фортепіано. Завтра ж попрошу Ольгу Олександрівну,— думає Леся.— От коли б так, як Микола Віталійович, заграти! Нічого б не хотіла. Тільки — як він. І народу щоб стільки було... навіть він, губернатор. Ото засвербіло б йому в носі!..»

Однак, що це, кінець? Всі повставали, плещуть в долоні, гукають. Так і є — кінець. Завіса впала. Але її зараз же змушені були підняти, бо публіка заплодувала ще дужче. З гальорки спустилася молодь, заповнила проходи в партері й гаряче вітала артистів. Хтось кинув квіти, й за ними полетіли на сцену десятки букетів. Хористи кланялись і по троху відходили за лаштунки. Тоді юнаки метнулись на сцену, оточили співаків і не пускали їх доти, поки інші не винесли на руках з-за куліс Миколу Віталійовича. Його почали засипати квітами. Лисенко то вклонявся, прикладаючи руку до серця, то витирав білосніжною хусточкою зволожені очі.

Косачі й Старицькі дивились на все те з ложі, а коли на сцені трохи почало вгамовуватися, спустились, щоб поздоровити Миколу Віталійовича з успіхом. Лисенко лагідно кожному всміхався й з трудом, боячись поламати квіти, що оберемком тримав поперед себе, пробирався до кабінету.

— Петре Антоновичу! — зрадів він, побачивши Косача.— Яким вітром?

— Волинським, друже... Довідався, що твій концерт, і прилинув. Давненько такого не бачив.

— Боюся, що все це так не минеться. Віщує моє серденько... О, вже й перші вісники з'явились,— кивнув Микола Віталійович на кількох жандармів, що вдерлись на сцену й почали витісняти молодь.— Без них я ні кроку.

Настрій його одразу ж підупав.

— Підемо звідси,— запропонував Старицький.— Не можу спокійно дивитись на цих тупорилих.

Швидко вдягнулися, розділили квіти, щоб зручніше було нести, й пішли. Біля виходу їх чекав жандармський офіцер.

— Пане Лисенко,— нахабно витягнувся він перед Миколою Віталійовичем,— їх превосходительство просять завтра до них завітати.

Лисенко мовчки кивнув головою.

— Ну, не казав я вам? — мовив, коли офіцер відійшов.— Просьять. А щоб вас трясця просила!

В нього раптом заболіло серце. Довелося гукнути візника.

Вечірка, яку намічали після концерту, не відбулася.

Другого дня Лисенкові повідомили, що генерал-губернатор розпорядився заборонити українські концерти в Києві.



ЖУРБА

Навіщо було пускати дітей на той Стир? Погуляли б на вулиці, коло двору, і лиха не знали б. А то аж он куди заманулося. Тепер — що його діяти?..

Другий день Леся в гарячці. Крутить їй руки і ніженьки. Вже й розтирали, і зіллям різним поїли — не допомагає. Пожовкла, як віск зробилася.

А все через необачність. Ото як збиралися діти на річку, на водохрещі подивитися, — що б послати з ними дорослого. Так ні! Не маленькі, мовляв, не заблудять... Вони ж як подалися, то мало не півдня

проходили. Вернулись голоднісінькі, зморені. Хлопці, Павло й Антін, ще с'як-так, а Леся й слова не могла вимовити. Ледь роздягнули її. І от...

— Особливої небезпеки нема,— сказав лікар, оглянувши хвору.— Криза минула. Могло бути гірше...

Він промовляв короткими фразами й якимось непевно. Порадив вигрівати хвору, виписав ліки і на прощання додав:

— Простудилася сильно... Організм слабенький.

Кілька днів сім'я тільки й жила турботами про Лесю. Петро Антонович повертався зі служби раніше звичайного, а Ольга Петрівна, перекавши господарські справи на Шимановську, невідступно чергувала біля дочки. Поїла її малиною, розтирала, купала, однак температура не спадала, гарячка тривала. Лише на четвертий день, коли Ольга Петрівна, бліда від безсоння, знесилена присіла й схилилась в тяжкій задумі, Леся ледве чутно покликкала. Аж стрепенулася мати! Підхопилася, нагнулася над дитиною. Леся лежала з широко розплющеними очима, дихала рівно, спокійно. На її чолі блищали дрібненькі крапельки поту. Ольга Петрівна аж заплакала з радості.

— Як тобі, донечко? — і всміхнулася крізь сльози. Що їй, безцінній, зробити, щоб одужала? Свого не пожаліла б здоров'я...

Не відповіла. Іскорка радості заблищала в дитячих очах. Слабенькими пальчиками Леся торкнулася матері. Нічого не прохала, тільки тулилась до її руки гарячою щічкою.

Здоров'я поверталось дуже повільно. Боліла в Лесі голова, постійно хотілося спати. Майже нічого не їла. Та й це ще було півбіді в порівнянні з тим, що сталось кількома днями пізніше. А сталося справді жахливе. Якимось на світанку Леся прокинулася од раптового болю в лівій долоні. Рука обважніла, найменший порух її віддавався глибоко в серці! Всі ще спали, і Леся стиснула уста, щоб не стогнати. Хвороба привчила її до терплячості. Але цього разу не витримала, розбудила матір. Слідом підійшов й Петро Антонович. Обое метушилися і не знали, що діяти — настільки несподіваним був приступ. А долоню тимчасом розносило, знову повернулася гарячка.

— Швидше б той день настав,— тривожно поглядала у вікно Ольга Петрівна. А надворі тільки починало сіріти, зимовий ранок тягнувся довго і нудно.— Треба лікаря, Петре. Попроси, лишень, Станіслава Адамовича, хай сам огляне.

Клали компреси, умовляли дитину, а в самих краялось серце і наvertsалися сльози.

— Недобре почався цей рік,— продовжувала Ольга Петрівна.

— Гаразд, гаразд... Ти не думай про це, не хвилюйся.

На світанку Петро Антонович звелів Каролеві запрягати й подався до лікаря.

Станіслав Адамович Сохачевський, з яким Косачі кілька разів зустрі-

чалися на вечорах, мав репутацію доброго спеціаліста. Він уважно рєзпитав Ольгу Петрівну, перевірів у хворої пульс і, видно, залишився ним невдоволений, бо зробив це двічі підряд, потім неспішно проглянув рецепти. Коли все було скінчено, сів на край ліжка, подумав і на німій тривожний погляд батьків відповів:

— Кісткоїд.

Слово не вимагало пояснення. Чулі батьківські серця від нього зашеміли ще дужче.

— Який же рятунок? — запитав, аби не мовчав, Петро Антонович.

Лікар пильно глянув на нього з-під окулярів і мовчки перевів погляд на хвору. Що їм сказати? Що в його практиці такого ще не траплялось? Або — що хвороба досі не вивчена? Те й інше мало їх втішить.

— Попробуємо солоні ванночки, — роздумував уголос. — І змазування... йодом. Я щодня буду навідуватись... А взагалі, — звернувся до Ольги Петрівни, — їй конче потрібен південь. Постарайтеся... Крим чи Одеса.

«Легко сказати, — міркував Петро Антонович, — сам давно вже думав над цим... Крим чи Одеса. А за що везти? На заробітки оті не наїздишся. Та й Колодяжне чимало бере...»

Кілька днів процедур дали сподівані наслідки. Пухлина спала, хоч біля ніяк не проходив. Леся майже не підводилася з ліжка, з сумом дивилась у вікно, за яким сліпуче виблискував на сонці сніжок, галасувала дівтора. Нерідко й заскочить хтось із друзів довідатись, чи скоро одужає, бо товариство жде не діждеться її.

Важко лежати нерухомо. Безперестанно шумить в голові, ніє тіло, а серце, мов незагоєна рана, щемить і терпне від невимовної туги. Що ж воно буде? Скоро два тижні, як занемогла, а кінця все ще не видно. Звідки взялось те безкрає лихо, яка йому рада? Ні вишивати, ні писати, ні грати. Все, чим жила, про що мріяла, — раптом утрачено. Невже це — кінець? Ні, не бути цьому! Вона ще співатиме, гратиме. Як Микола Віталійович, як Ольга Олександрівна. В неї ще вистачить сил! Ось і зараз... захоче — встане, підійде до фортепіано й зіграє. І «Думи» зіграє... Та так, щоб усі чули. Хай тоді викликає хоч сам губернатор.

В кімнаті саме нікого не було, і Леся, тримаючись за ліжку й стільці, насилу добралася до фортепіано. Легенько торкнула кілька клавішів і тільки хотіла зіграти на весь голос, як щось шпигонуло в ліву долоню, пронизало все тіло. Запаморочилась голова, глухим стогоном озвалось кілька акордів... Стривожена вбігла Ольга Петрівна.

— Ой Леся, Леся!

Підхопила непритомну й обережно поклала в ліжку.

...А час ішов, безрадісні дні змінюли напівбезсонні ночі. В смуткові шати вдягнулись Лесині думи. Зробилася впертішою, мов присяглася своїм терпінням подолати недугу.



КРАЙ ЛІСОВИХ ПІСЕНЬ

На початку травня Косачі, а з ними й Шимановська, виїхали з Луцька. В Колодяжному саме закінчили головні будинки, і кімнат, щоб розмістити сім'ю та гостей, вистачало. Незабаром, на Тарароччині родині, сюди завітала з Гадяча й бабуня Єлизавета Іванівна, з якою Леся часто листувалась.

З ранку до вечора в господарстві кипіло: садили город, розбивали грядки, білили стіни... Петро Антонович (працював він тепер у Ковелі) після роботи порядкував у садку. Заклали його ще торік, восени, а тепер дещо змінювали, підсаджували. Великий буде садок! Від дороги, аж ген

до тих верб, що над кадубом. Груші й яблуні різних сортів, малина, смородина... По краях — вишні й черешні. Як ото в Шевченка: «...Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями...»

Леся ніби змінилася. Чи то одужання на неї вплинуло, чи нове місце, а стала жвавішою. І таки добилася свого: Варку Ольга Петрівна по приїзді взяла до двору. Воно й допомоги там з неї, але старається дівчина, весь день товчеться: удвох з Лесею підмітають та посипають піском доріжки в дворі, пасуть гуси, плетуть віночки. Там уже стільки їх наплели! І в кімнатах, і попід хатою понавішували. На півсела вистачить...

А це взялися за клумби. Старшим поки що ніколи, так вони самі. Хлопці копають і обкладають дерном та битою цеглою землю, а вони сіють і садять. Чорнобривці, королів цвіт, нагідки, любисток... Чого тільки не придумали! Одні грядки — як сонце: променями ростимуть квітки, інші — півмісяцем, зірочками... Звідки й береться таке в дитячій уяві!

І все з піснями.

— ...Накопала коріння
З-під білого каміння.
Ще корінь не вкипі,
А вже козак прилетів,—

приспівує Варка.

— Ти б і мене навчила,— просить подругу Леся.

— То слухай... А то, коли хочеш, підемо в суботу на сватання. До Марисі Глушучки прийдуть свати.

— Звідки?

— У-у, звідки? Аж із Білина. Підемо? Це недалечко. Всі дівчата там будуть... Я вже й приспівів їхніх навчилась.— І з сумом у голосі: — Мене теж за дружку взяли б, та мала виросла, і платте не нове.

Зажурились обидві. Повтикали кілочки, якими борозенки для насіння робили, присіли.

— Нічого, Варуню, плаття я тобі дам.

— Щоб дома лаялись? Я так не хочу. От зароблю — тоді, як мати куплеть, носитиму.

— Ні, ні... твоїй матері я скажу. А плаття ще гарне, вишиване. Мені його торік бабуня на іменини подарували.

Подруга дивиться на Лесю скорботно-лагідним поглядом і ніби аж промовляє. Так уже хочеться їй того плаття! І боїться: бо що ж мати скажуть? Випросила? Ні, так не можна. Хіба що Леся справді піде до них і пояснить...

Прибігли Павлик з Антоном, принесли малесеньку вишеньку.

— Он там, біля сажалки викопали... Давайте посадимо.

— Де? — Леся їм.

Хлоп'ята задумались.

— А що коли тут? Або он тамечки?

— Ні, вже краще на клумбі, посередині,— Варка.

— А й справді,— захопилась Леся.— На отій, що під вікном. Розростеться, будуть пташки на вишні співати... От добре! Літом ягідки на ній червоні ярітимуть. Давайте заступа! А ти, Павлику, збігай до кадуба, набери відерце води — одразу й поллемо.

Посадили вишеньку, а Варка й тут знайшла, що заспівати. Поливала й приказувала:

— Скопаю я грядочку
Й у вишневому садочку,
Й а посаджу вишеньки!
Не вродила вишенька,
Й а вродили ягідки.

— Яка-бо ти, Варко, співуча.

— Інак не можна. Мати кажуть, що то не дівчина, котра співати не вміє.

— Ось почекай трохи, я зараз.— Леся побігла в хату і за хвилину вернулася з олівцем та зошитом у руках.— Ти співай, а я буду записувати.

— Навіщо їх записувати?

— Бо пісень дуже багато, не запам'ятаєш усіх.

— А я пам'ятаю. Всі, котрі в селі є, пам'ятаю. Списуй.

Гріє весняне сонечко, щебечуть пташки, пахне молодим листям, а дівчатка сидять собі на травичці та наспівують стиха.

От і субота, і вечір. В Марисиній хаті повно дівчат, парубків. Туляться дівтора по закутках.

Чекають сватів.

Хата вибілена, в рушниках, змазана червоною глиною. На столі, що масивними ніжками впирається в долівку, нова скатертина, посередині — хліб і солі дрібочок. Метушаться мати і батько Марисині. Самої її десь нема, кажуть, в коморі сховалася — звичай такий.

— Ідуть уже... йдуть.

Шепіт пронісся по хаті. Леся протиснулася з Варкою наперед, кидає поглядом то сюди, то туди, щоб не пропустити навіть дрібниці.

В двері тричі постукали, і дужий чоловічий голос промовив:

— А пустіть, будьте ласкаві, в хату.

Ніхто навіть не обізвався. Просьба повторилася вдруге і втретє. Тоді господар став серед хати і так само голосно мовив:

— Коли добрії люди, то просимо.

Двері відчинилися. Двоє в постолах, у широких штанях та в полотняних сорочках, поклонилися.

— Кланеємось вам,— сказав перший і подав господареві паляницю. Той мовчки подивився на дружину, мов питаючи її згоди, обвів поглядом молодь і лише по тому повагом простягнув руки за хлібом. Поцілував його і передав жінці.

— Спасибі. Сідайте.

Свати переглянулись, потопталися, і тоді перший продовжував:

— За ласку і вам спасибі... А прийшли ми до вас шукати куніці, що ховається в дворі під копиці.

З комірчини вийшла Марися. Привіталася до гостей. Леся не могла роздивитися її лиця, бо затуляла, бачила тільки дві акуратно заплетені русі коси, що спадали дівчині на плечі.

— Зараз піч колупатиме,— прошепотіла на вухо Варка.

І справді, Марися пройшла далі, стала коло комина, засоромлено опутивши додолу очі. Вона була в бурячковій спідниці, дрібно та рівно зафалдованій, і в зеленому, теж зафалдованому фартусі з нашитим на ньому білими, червоними та жовтими стьожками. На тонкій смаглявій шії разочок намиста — дрібненького, без дукачів.

— Бачите, ловці-молодці, — обізвався батько, — що ви наробили? Мало, що мене з жінкою засмутили, — дочку пристидили, що скоро піч зовсім розвалить.

Свати мовчки розвели руками, мовляв, ми тут не винні.

— А щоб зарадити лихові, ось як ми зробимо, — продовжував господар. — Щоб ви нас не винили за те, що ми передержуєм куніцю — красну дівницю, то ми вас перев'яжемо і тоді усе добре вам скажемо. Дочко! Прийшла черга і нам до прикладу казати, годі тобі піч колупати. А чи нема чим цих ловців-молодців пов'язати?

Дочка стояла, ніби й не до неї мовилось. Тоді в розмову вступила мати.

— Чи чуєш, Марисю, що батько каже? Йди та давай чим людей пов'язати. А може, нічого не придбала та з сорому піч колупаєш? — Вона підступила ближче до дівчини. — Може, не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників?

Марися не витримала того нарікання, вийшла в комірчину і скоро повернулася з двома, хрест-навхрест положеними на тарілці рушниками. Поклала їх на столі, вклонилася чемно, поцілувала руку у батька та в матері і стала, засоромлена, поруч з ними. Де не взялася свашка — Леся не помічала її раніше — почала підперізувати рушниками сватів.

— Спасибі батькові та матері, — мовили свати до старих, — що свою доньку рано будили та доброму ділу учили. — Потім до дівчини: — Спасибі й дівочці, що рано вставала, тонко пряла і гарні рушники придбала.

За порогом заметушилися, пронісся стриманий шепіт, і в хату ступив наречений. Лесі одразу кинулася в очі коротенька приношена сіра сви-

тина, що ледь діставала до колін, стоптані, хоч і густо помащені дьогтем, чоботи. Парубок взяв шапку, вклонився низько-низенько.

Батько відповів йому легеньким кивком і звернувся до дочки:

— Цьому, Марисю, сама чіпляй, за пояс хустку затикай та до себе притягай. Та слухай його та шануй.

Марися ще дужче почервоніла, несміливо ступила назустріч хлопцеві й подала червону хустину.

— А сідайте, гостоньки, до столу,— заметушилася сваха.— Певне, й ноги у вас потомилися, і голодні ви вже поробилися.

Почалося частування сватів.

— Ану, товаришу, спробуй і ти,— мовив перший сват, випивши чарку.— Добра горілка!

— Пийте на здоров'ячко,— припрошував батько.— Йшла баба від ляхів та несла здоров'я сім міхів. Так ми у неї купили, сім рублів заплатили та в цю горілочку положили.

— Добра горілка! — похвалив і другий сват.— Не пили ми такої ні в Туреччині, ні в самій Німеччині.

Хата повниться людом. «Добре, що взула черевики, а то пальці давно відтоптали б. Як ота Варка терпить босоніж?» думає Леся.

— Чи не підемо, Варуню? — питає подругу.— Вже пізно.

— Зараз же друзки прийдуть. Що ти?

Гамір у хаті, здавлений сміх, перешіптування.

А ось і друзки. Ще з двору почали та й унесли з собою в хату пісню:

— Обливайте двори,
Заставляйте столи,
Кладіте ложечки,
Срібні блюдечки,
Золоті мисочки,
От ідуть дружечки...

Варка аж засвітилась уся, подалася вперед. Так-то вже хотілося бути в тому гурті! Але не взяли. Хоч і плаття наділа Лесине, а не взяли. Недоросла. «Ну, подождіть же,— невідомо на кого скаржитись дівчина.— Колись і я виросту, буду дівкою. Побачимо тоді, чия візьме...»

— Сідайте, дружечки, мої голубочки,— припрошує мати і садовить дівчат біля заручених, за столом.

А ті знову:

— Та ти, дружечко Тетяночко,
Ламайте рожечку,
Стеліте доріжечку,
Щоб м'ярко ступати,
На двір танцювати,
З скрипками, цимбалами,
З хорошими боярами.

Не встигли закінчити пісню, як і бояри на дворі. За ними хлопці — сільські парубки, музиканти. Невелика хата вже всіх не вміщує, і проворна свашка випроваджує малих.

— А ви, панночко,— звертається вона до Лесі,— певне спати вже похотіли?.. Варую, проведи-но панночку. А завтра приходьте...

Отакі! Обох випроварила. Ну й сваха! Недарма ж не люблять їх діти.

— Ми завтра своє одбудемо,— втішає Варка, хоч у самої на серці досадно.— Все ж таки побачили... І молодих бачили, й дружок.

Дівчата ще трохи постояли під вікном, послушали музиків та й подалися додому.

Ну й літо ж видалось! Таке на Волині рідко буває. Сонця того, зелені, співів. І навіщо ті зими та осені? Цвіли б сади, витьохкували соловейки... зріли б ягоди — черешні, вишні, позьомки... Як от зараз, приміром. Варто лише злізти з воза, ступити кілька кроків у ліс — і хоч нагрібай тих... суніць. Скоро й малина поспіє. Там, у Скулині, кажуть, її повно-повнісінько. А вже тітка Килина напевне те знає. Не буде ж вона так собі говорити...

Лесья лежить горілиць на запашному свіжому сні, заклавши під голову руки, і думає. Поскрипує, перевалюючись на вибоїнах, віз, попірхують коні, аж луна йде лісом, а їй любо-прелюбо... «Все блукаю я по ріднім краю... гаю...» Поруч сидить Михайлик, задумливо жує травинку. Відкусить — виплюне. Уявляє з себе дорослого! Побув уже зиму в Києві і думає — велике щастя. Вона теж поїде. І наздожене його. По мовах вона й так попереду. Німецьку вже знає, французьку почала, польська їй зовсім легка. А в Києві підучить історію, літературу. Це їй наймиліше — література й історія. Читала б, слухала легенди та міфи. Скільки там цікавого!..

А взяти пісні. Це теж історія. І про турецьку неволю в них, і про Хмельниччину, Кармалюка, Бондарівну...

— Мамо, давайте до тітки в Білин заїдемо,— пропонує Лесья.

— Її, доцю, немає, до Львова поїхала.

Жаль. А то б завітали,— Білин по дорозі,— послушали пісень. Скільки їх знає тітка! Купальських, весільних, зажнивних. «...Ой не мила нам та вечеря, не мила, утомила нас та панська нива», співала, як була в них.

— А дядько Левко теж уміє співати, мамо?

— Не доводилось чути. А чому це тебе цікавить?

— Так... Дуже люблю слухати.

— Левко — той ні, співати не мастак,— обзивається візник,— розказувати він гаразд. А от небіж його, Лукаш, диво — не хлопець! Де

тільки навчився! На сопілці так виграє, що кращих вам музик не зіскаати.

Що ж? І то гаразд. Вона давно хотіла послухати справжню гру на сопілці. Що за чарівний інструмент! Шматочок деревини, а такі ніжні мелодії! Кажуть: якщо ота з калини вирізана дудочка та повисить на вітрі під стріхатою хатою — голос у неї дзвінкішим стає, мелодійнішим.

— Мамо,— знову звертається Леся і змовкає.

— Що тобі?

Стільки тих бажань, що хто його зна, з котрого й почати!

— Купиш мені... сопілку?

— Дівчата ж на сопілках не грають,— сміється Михайлик.

— А я гратиму... Навчуся і буду грати. Купиш, мамо?

— Та куплю вже, куплю... Попросиш дядька Левка — він тобі зробить.

Розмовляють собі то про те, то про інше... Обабіч дороги стіною стоять предковичні дерева, шепочуть галуззям, а над ними — блакитне, як суцвіття пролісок, безхмарне небо.

Полісся... Ясноводі озера!.. Спокійні в погоду і грізні у бурю гаї!.. Хто не бачив тебе, рідний краю, той не знає, на що здатна і чим багата наша природа.

Другу добу Леся в Нечімному — ніби в казковому світі. Невеличка хатина, обвішана пучками сухих трав і калини, миліша їй од усього; клокічки — ці дерев'яні дзвіночки, що белемкають на шиї худоби і не дають їй загубитися в пуші,— замінили дівчинці врочисті звуки рояля... Слухала б — не наслухалась їх. Особливо, коли дядько Левко і Лукаш зганяють товар до обори. Тоді така не зрівнянна ні з чим розливається музика лісом, що, здається, глухий почув би її. Грають, стрибаючи з гілки на гілку, білиці, в невидимі легенькі кувадла кують сиві зозульки, голосно вистукують суху деревину одуди... Повітря гуде і дзвенить оводами, комарнею й мушвою. Вони хмарами кишать в болотняних випарах, не дають спочинку худобі. Відігнати їх можна лише димом. На те дядько Левко і Лукаш розкладають навколо обори вогні з кизяків, а біля самої хижки всю ніч не згасає багаття. На ньому вариться страва, сушиться одяг, тут і гріється дядько Левко, ночуючи надворі, біля товару.

А скільки коло того вогнища почуто оповідань та легенд! Уже ввижаються Лесі ті мавки, потерчата, водяники. Сам дядько здається лісовиком. Низенький, з борідкою, в постолах і полотняному одязі,— наче завітав оце до їх гурту після цілоденних блукань по гаях, сів на зваленому дереві, посмоктує люльку й воркоче, воркоче... Немов той потічок. Проте спати не хочеться.

— Дядьку,— питає Леся,— а то правда, що дерево живе? Вдень я хотіла вирізати калини на сопілку, а Лукаш не дав: «Не ріж, йому болить...» Чи правда то?

— Авжеж, дитино. Не тре живого різати — є сухе. Бо лісовик розсердиться.

— І що тоді?

— Диви, яка цікава! Розсердиться, і все. Завалить водопої торішнім листям, дорогу перетне стовбурами... Чи ж мало цього?

— А у вас з ним дружба? — невгаває Леся.

Дядько підливає в казанець з коновки воду, підкидає на багаття хрсту. Воно спалахує, пирскає іскрами, золотить довге волосся, що пасмами звивається з-під старого бриля, багрянцем обдає сиву, аж білу, свигину, постолі.

— Он бачте — дуб за хатою? — показує Левко на могутнє крислате дерево, і всі звертають у той бік погляди.— То гордість лісу. Я врятував його. Купці вже міряли, давали гроші, та я закликав, що поки житиму, то й він стоятиме. Відтоді і безпечно мені в лісі.

— Ну, а од відьом, од водянників як бережетеся?

— То вже діло інше. Одні хреста бояться, заклинання, а інші зілля не виносять духу. Під вікнами тож недарма в нас мак посіяний — од відьом захищає... А терлич навдивовижу велику силу має, коли його зібрати в ніч купальську.

«Так он чого то в них терлич росте коло порога,— згадала Леся.— І кіл осиковий забитий на подвір'ї...» Вона дивиться через огонь у сутінки, що налягають з усіх боків, і, здається, бачить, як звиваються в півтемряві русалки й відьми, мавки і перелесники та інша лісова, водяна і польова сили.

— А де зимують мавки? — пита Михайлик дядька. Хлопчину теж захопили розповіді. Простягся поруч Лукаша на запашній травіці і мріє, мріє...

— Та де ж? В дуплі верби старої знаходять місце. Встеляють його листом і порохом м'якеньким та й зимують... Та ви не дуже те до серця все приймайте, бо ще присниться... Щур йому, діти. Ліпше не знати того. От розкажу вам історію... вельми повчальна, для парубків особливо...

І знову спокійна тече собі розповідь: як сільський парубок запізнався з мавкою, а мати старая — розлучниця злая супроти того пішла, оженила хлопця на багатій вдові; як жили вони в гризоті щоденній і як лісові духи відомстили за мавку, напустили на селяків злидні та розорили їхне кубло.

— ...Ну, ідіть собі спати,— закінчує дядько,— на сьогодні вже досить... А я подивлюся на бидло. Веди дітей, Лукашу. Чуєш? Гов, Лукашу! — будить він хлопця, що задрімав зморений.

Лукаш прокидається, трі заспані очі, підводиться. Гуртом вони йдуть у шопу, де чекає на них лісове пахуче сіно і де ще довго не змовкатиме перешіптування...

Шопа з трьох плетених із ліщини та сяк-так обмазаних глиною стін і низькою стріхою. Четвертої стінки немає, і коли прокинутись рано та глянути в отвір, здається — пливе все кудись на казкових легких каравелах. Потім, як підніметься сонце і зійде туман, відкривається дивовижна картина: тиховоде, вкрите килимом з ряски озеро, оточене зеленими, як рутвяний вінок, берегами, за ним вільшина, а далі ліс, що переходить в густий сосновий бір і тягнеться хтозна-куди... Кажуть, озеро те бездонне. І справді, як випливали на нього човном з дядьком Левком, то яку довжелезну не взяла вона жердку, а дна не дістала. Доточили весло, і все одно невивстачило.

Чудернацьке те озеро! Береги має облудні — так і ходять хвилями під ногами, прориваються, не дають підступити до води. То теж, ніби навмисне так зроблено — щоб не дялися люди з-під солом'яних стріх: не зносять їхнього духу русалки-озерянки! І купатись не можна в озерній воді. Хоч і спокійна вона, а вмить заплете баговинням, засмокче...

Сьогодні вони останній день у Нечімному. Вчора сусід дядька Левка Тихін приїхав із Скулина й передав, що мама веліла вертатися. Жаль! Що ті три дні і дві ночі? Ще б хоч із тиждень... Щоб походити скрізь, де бувають Лукаш з дядьком Левком. А найперше — круг озера, подивитись на той потічок, що вибігає з нього. Там, кажуть, коли підійти непомітно і притаїтися десь в очереті, навіть вранці можна побачити русалку.

— Михайлику, — шепоче Леся, боячись розбудить Лілю. — Чуєш, Михайлику? Ну й соня ж ти... Ось я зараз тебе розбуджу. Ти в мене хутко проснешся. — Дівчинка підвелась, щоб побігти черпнути водиці й пожартувати з Мишком, та від подиву аж сплеснула руками: ні Лукаша, ні брата вже не було. Залишились тільки ямки в сіні, де лежали вони, та зібгане стареньке ряденце, яким укривались. От тобі й на! Сама, виходить, проспала... Та де ж вони, невірнії?

Швидко сплигнула на землю, обтрусилась від сіна, що пристало до платтячка, й метнулась до хижки. Нікого. В оборі — теж ні душі. Що за okazія? Невже всі в ліс подалися? Прислухалась: десь недалеко глухо бемкотіли клокічки; мекнуло тихо телятко — до нього обізвалась мати... Коли це — аж стенулось серденько! — заграла сопілка. Голосними її переливами враз наповнився ліс, — і співав, гомонів та відлунював. Леся завмерла. Стояла зачарована, легка, готова злетіти на крилах лісових отих співів. Забулись бажання усі та стремління, хотілось лише, щоб

вічністю була ця хвилинка, щоб майбутні дні починались так само радісно, свіжо, бадьоро...

«Колись неодмінно про це напишу... Оперу, поему чи п'єсу... Що б там не було — напишу!..»

— Го-го-го-го! — покотилося лісом.— Лесь-у-у-у...

— Я ту-та-а-а...

Ті співи та перегуки збудили і Лілю. Прибігла — розрум'янена, за-спана — і давай:

— Миш-к-о-о-о!..

Аж на пальці спинається та витягує шийку. Голосочок тоненький, пискливий — одразу губиться в хащах.

— Давай удвох,— пропонує.

І знову лящать перегуки, аж поки на полянку не виходять Михайлик і Лукаш. Обоє в брилях, по пояс зарошені... В руках у Лукаша згорнута кловня, на дні якої ворухиться риба, на поясі матляється ніжик і ківшик з лика на мотузочку.

— Де ж ви були? — питає Лесь.

— Дядько послав нас ятірці витягати.

— Човном аж он куди плавали,— хвалиться Михайлик.— Ви ще спали, пожаліли ми вас будити... Зате ось ми вам що,— і подає букет жовтих і білих лілей...— Покладіть у воду — ввечері повеземо додому.

Після сніданку — по ягоди, а там знову на озеро по очерет на сопілки, дивитись, як зграями низько-низенько шугають дикі гуси й качки, як вишуковують собі поживу довгоногі чаплі й лелеки.

— Знаєш, я про це все напишу, — ділиться думками Михайлик.— Оповідання чи й повість... На зразок Гоголевих... Я вже й назву обдумав — «Нечіміне». Як гадаєш, хороша буде?

— Чого ж, підхожа... Берись, пиши! А я на музику те покладу. Як Микола Віталійович «Тараса Бульбу». Гаразд, Михайлику, домовились?

— Згода.

І вже зринають в дитячих думках слова майбутнього твору та лягають у ритми, вже бринять вони ніжними співами... І манять кудись і гукають — де шумливі бори, воркотливі потоки, тиховоді озера...



ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Рік за роком — життя. Небагато й сплигло їх, а скільки подій... Знов боліла рука — та сильніше, нестерпніше! В її тіло вгризався скальпель хірурга, довбав білі кості...

«О доле! За що ж ти караєш? За те, що люблю я життя і пісні? Що в серденьку моєму палає любові огонь?»

Підходила до фортепіано, торкала одноруч холодні клавіші — обзиравались вони смутковими жалями. «Утнула доля лихий жарт зі мною... Прощай, мій друже. Розстаємось з тобою ми надовго... А що ж тепер? Грати, видно, — зась... Осталася лише надія... На що надія? Хто розважить невимовну тугу?»

Тургенєв, Гоголь, Шевченко, Гейне... В них — вірада. Книга за книгою, з ранку до вечора. Читала і думала. Пропливали в уяві завітчані весни: зелений барвінок, білі конвалії — ніжні, тендітні. Зривають їх люди, милуються, а потім байдуже кидають додолу... За веснами літо теплінь розсівало, пишалося барвами-самоцвітами... А там знову гули заметілі, лютували морози — гуляла на просторах зима.

«І навіщо ті зими? Поморожені квіти, сковані води... Та вони ще грають, задзюркотять. Поприлітають пташки, витимуть гнізда... Будуть ранки, як оті, у Нечімному... Не вернуться лише мої любі роки, мое щастя-здоров'я...»

І зринали у серці чуття, виливались в рядочки — тужливі й бадьорі. Лягали одна за одною на папері поезії... Горі переплавлялось у спів.

Ждіте, ждіте, любі діти!
Літо знов прилине,
Прийде мила годинонька,
Як зима та згине;

І завітне ваше поле
І зазеленіє,—
Знов його весна прекрасна
Квіточками вкряє.

Як ніколи, дорогі були спомини. Місячні ночі. Як тікала самотою в ліс. Вечірні години. Біленькі хати.

Вже засвітились у небі зорі,
Усе заснуло, заснуло й горе...

Та ні, не заснуло! Крутить їй рученьку, світ паморочить... Ллються і ллються рядки:

Ой, чи так красно в якій країні,
Як тут, на нашій рідній Волині!

Часами находили хмари тяжкі: «Навіщо здалися ці вірші, ця праця дрібна?.. Яка з неї користь? Що я, слабосила, проти горя і недолі?..» Та зразу ж перечила інша їм думка: «А може, мій спів, щирі сердечні слова розважать оч на хвилину кого?» І в серце прибувало снаги, забувши болі і тугу, ідала за працю.

«Конвалія», «Любка», «Сафо»... Переклад «Вечорниць» Гоголя. І коли тих поезій зібралось трохи, Михайлик, співперекладач «Вечорниць», порадив:

— Давай, Лесю, пошлемо до журналу.

Обом ця думка сподобалась. Матері теж.

— Я й підкажу, куди саме, — обіцяла вона. — Є у Львові такий журнал — «Зоря» називається. Туди і пошліть.

— А підпишемо як під перекладом? — зауважив Михайлик.— Не-зручно ж — два Косачі зразу. Давайте псевдоніми.

— Які ж бо? — задумалась Леся.

— Як ти вже, Михайлику, такий обачний, то й будеш Обачним,— мо-вила мати.— Ну, а ти ж, Лесю, українка? Нехай так і буде.

Нехай так і буде.

А невдовзі в тій же «Зорі» з'явились вірші з підписом «Леся Укра-їнка».

І пішло те ім'я між людей навіки.

І полинув той спів шляхами тернистими... Сильний та мужній, він кликав:

До праці!

До боротьби!

Частина Друга

**ДОСВІТНІ
ВОГНІ**





*Досвітні огні, переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі...*

Леся Украї

ПОДОРОЖ ДО МОРЯ

І знову мандрю. Скільки пам'ятає себе — все переїзди. То Луцьк, то Київ, то Варшава, Друскенік, Гадяч, то знову Київ. Невже доведеться отак усе життя? Не встигла й на ноги стати як слід, а доля кидає її з місця на місце.

А цього разу аж он куди! Де тая Одеса, Лиман! Чому саме їй випала така доля? Чи найліпша вона од усіх, чи найгірша? Не з'їла ж вона, як каже бабуся Лисавета, у бога теля. Така ж, як усі людські діти... Хіба що любов у неї до цього краю сильніша, ніж в інших. Це так. Любить вона Волинь. І чим частіше доводиться покидати її, тим більше,

чим далі везуть її вороні коні життя, тим глибше це почуття. От Шура, та й Старицькі — і Маня, і Люда — тим якось не так, однаково їм — чи Київ, чи Гадяч, чи ще якась місто. А вона на що б не дивилася, де б не гуляла — всюди ввижаються їй дрімучі волинські праліси, голубоводі, оточені очеретами і рогозою, озерця, тихі, як вечірня година, річечки, що плинуть собі широкими долинами між зажурених верб. Заклиналися ніколи не розлучатися, а от доводиться: лихо не свій брат, домовитися з ним неможливо. Тож і їде не доброю волею — знову тривожить рука, та й ноги чомусь починає судомити. Частенько, на негоду, або як тільки скупається в холодній воді, устає ранками з нестерпним болем в правім стегні. Але так уже звикла до свого лиха, до своєї муки, що часто й мовчала, батькам казала — пусте, а воно щораз сильніше й сильніше дає про себе знати. Вже скільки тих лікарів — і простих і вчених — перебрали, а всі сходяться на одному: хвороба серйозна, необхідна хірургія.

При згадці про операцію аж мороз по спині йде. Ввижаються біла клінічна палата, мовчазні і тому ще страшніші лікарі і, нарешті, сама операція. Може, не така вже й болюча, як жахливі її наслідки: кілька місяців ні грати, ні вишивати. «То було з рукою, — роздумує Леся, — а це — нога... ще жахливіше. Все життя бути калікою, прикутою до ліжка... Не торкатися шовкових трав, не топтати стежечок, по яких бігала малку, не бачити, як розквітає природа — там, у темному гаю, у лузі, серед полів... Це ж справжня господня кара. І за що? За те, що готова віддати себе всю до останку за майбутнє цього багатостраждального краю? Ні, витерпіть, вижити, аби бути в шерензі тих, хто йде супроги «владарки-ночі».

Не забути останнього консилиуму в Києві, після якого оце три місяці лежма провалялася у ліжку. В широкому сюртуку, окулярах, досі стоїть перед нею професор Фаворський. А той, другий, — Яценко. Який він грубий, нетактовний! Навіть не вислухав — хай уже її, а то ж навіть батьків. Оглядав, обмацував, ніби перед ним була не людина, не жінка... Модна борідка, золотий ланцюжок, що лежав на високому круглому животі, найбільше ж — безапеляційний тон, яким розмовляв, підкреслювали зверхність над хворим. Навіть тепер вчуваються пахощі його модних духів — «Іланг-іланг». Як неприємно, до нудоти бридко, лоскочуть ті пахощі ніздрі!

А батько! Бідний татусь! Що вже він пережив за неї! Ні на секунду дочку не присів, поки там, за дверима, вирішувалася її доля. А потім ще й гроші мусив усім отим давати. Та як! Всовував непомітно в кишеню, а вони вдавали, що навіть не помічають... І за що ж? За одну порадонок: або розпеченою голкою протикати зомісяця хворий суглоб, або витягування. Що було робити, на що згоджуватись? Зійшлись на витягуванні. Хоч не різатимуть, не штрикатимуть, як в тому пеклі, голками... А після трьох місяців лікування, яке мало не затягло

її на той світ, і лежання в гіпсі нога ніби трохи й заспокоїлась, але ж ступати, як раніше, не можна, щось так і шпигає в стегні. Знову були консультації, поїздки до знавців. Оце недавно повернулися з мамою із Варшави, од професора медицини Леона Врублевського. І що ж? Витрати, огляд, співчуття,— а порятунку ніякого. Гаразд, хоч Врублевський не запропонував свого скальпеля, порадив загальне зміцнення організму і лікування грязями. Після цього, власне, і вирішили будь-що послати її до моря. Мова про це велася давно, але де його було набратися тих грошей? Миша вже гімназист, дай йому і на одяг, і на квартиру у Хелмі, і... боже мій! — скільки тих дірок знаходиться щоразу, як тільки виникає розмова про витрати.

Та все-таки і тут знайшли вихід: тато списався з своїм давнім приятелем, Комаровим, який із Умані переїхав до Одеси, і той запрошує неодмінно приїхати — коли не всім одразу, то хоч Лесі і Ользі Петрівні. Поки що їде одна, а там, можливо, прибуде й Миша, у якого незабаром вакації...

До Козятина Лесю проводжала Ольга Петрівна. Вона всю дорогу намагалась розвіяти доччин смуток, розповідала про цілющі властивості лиманських грязей, про благотворний вплив моря і про те, як їй, Лесі, поводити себе між чужими людьми.

А вона слухала і думала щось своє, жила іншими почуттями.

«Прощай, Волинь, прощай рідний куточок. Недоля знов жене мене од тебе...»

Думки, думки... одна сумніша від одної. Мов осінній туман, застинали вони свідомість, неприємним холодком лягали на серце.

А як сіла на поїзд і попливли за Козятином рідні ліси та переліски, аж лячно стало, щось здавило в грудях і гарячим клубком підкотило до горла.

Вона багато наслухалась про Поділля. Тут виростав Кармалюк — он у тих, певне, дібровах гуляв він із своїми славними хлопцями, наганяючи жах на панів.

Пригадався давній ярмарок в Луцьку, де вперше слухала від сліпого кобзаря пісню про Кармеля, і жандарма, що гримав тоді на старого. Тепер вона вже знає, за що погрожував жандарм запроторити перебендю в холодну.

...Садки вишневі, біленькі хати, струнки, мов сторожа, тополі — окраса й гордість рідного краю; знову бори, зелененькі ярочки, перевиті, мов стрічками, вузенькими стежинами, спокійні річки. І все це — в якомусь прозорому тумані — мареві, такому ж спокійному, тихому, як оті річки, що пливають серед широких долин, поміж невисоких узгір'їв, у невідомі краї, оті густі, пересипані безліччю квіток, трави, з яких натура-матінка

тче барвисті свої килими. Здається, ніколи не ходило тут горе, ніколи не схлипував сум,— завше співають соловейки весною, безтурботні жайвори розсипають над полями свої дорогоцінні перли.

Проте, це вона вже знала добре, не бракувало тут ні сліз, ні нарікань. І оті біленькі, здалеку такі милі та любі хатиночки, коли глянути на них зблизька, світять злиднями, як і на їхній Волині, на Полтавщині, де вона уже побувала...

Величним здався не бачений досі степ. Він почався, мабуть, вночі, бо вранці, коли проснулася,— погляд потонув у безкрайому голубуватому просторі. Ні дерев, ні гомінких темних гаїв, ні озерець... Степ і степ. Вигорілий, випалений сонцем. Хіба що десь далеко-далеко, на виднокрузі, заманячить одинокий вітрячок — і той нерухомий, ніби — ні людей тут, ні звірів — усіх забрала якась страшна, неблаганна моровиця.

«Наче в домовині... Минули тії часи, коли в грізній січі лягало тут славне козацтво і земля дрижала під копитами коней...»

Сусіди по купе — низькоросла, у два обхвати, дама і високий, неймовірно худий чоловік,— спочатку пробували заговорити з Лесею, та потім більше не турбували її, пили чай, снідали, розповідали якісь історії. А Лесі хотілося спокою. Кілька разів, правда, відповіла скупко настирливій дамі і знову поринула в роздуми...

...Одеса прокидається рано. Галасливим кигиканням ненаїдливих чайок, цокотом кінських копит на погано забрукованих вулицях і голосами перекупок розпочинає вона свій звичайний трудовий день. З раннього ранку потоком пливуть на базар юрби приїжджих, наповняють свої торбинки і чемодани, щоб потім, на пляжах, все це пожерти з потроєним апетитом.

Це Одеса курортна. Є ще трудова, місто заводів і фабрик, численних майстерень, Одеса-порт. Ця не спочиває ні вдень ні вночі. Зміну за зміною випихають із своїх захаращених дворів заводи і фабрики, група за групою поспішають понурі й сердиті вантажники. І вуркагани. Цих зустрінеш в будь-якому місці і будь-якої години. Одні з них одягнені пристойно і майже не відрізняються від чиновницького люду, інші — такі ж обшарпані і нужденні, як і звичайний бідняцький люд.

Хоч і втомилася Леся з дороги, але після обіду пішла з Маргаритою — старшою дочкою Комарових — гуляти по місту.

— Воно навіть краще зараз,— згодилися Михайло Федорович і Ганна Петрівна, втративши будь-яку надію укласти гостю відпочивати,— і спека вже не така, та й людей більше на вулиці.

Комарови мешкали на Ланжероні. Дівчата вийшли і одразу ж потрапили в людський потік. Іти було незручно, і Маргарита запропонувала — коли вже Лесі так забажалося неодмінно сьогодні оглянути місто — на-

йняти візника. Нічого іншого не залишалося, як згодитися. Ходак з неї нікудишній, та й нога, чи то від хвилювання, чи чого іншого, знову почала нити.

Маргарита зупинила однокінного візка, і ось вони, ніби якісь поважні панни, ідуть широкою Дерibasівською вулицею. А там, через один-два квартали, що губляться в зелені розлогих акацій і платанів,— море.

— Куди подамося? — питає Маргарита.— До моря?

— Ні, Маргариточко, неввічливо буде, коли ми спершу не поклонимось місцям, де бував Пушкін. Поїхали до його будиночка.

За півгодини зупинилися під високим платаном, коло чепурного триповерхового будинку.

— Отут,— показує пужалном візник, якому, мабуть, добре відоме це місце.

— Спасибі,— дякує Леся.— Гадаю, візник нам більше не потрібен,— звертається вона до Маргарити,— тож хай собі іде, ми помандруємо пішки.

Дівчата підійшли до дверей, Леся навіть трохи прочинила їх і заглянула в коридор. Нічого там не було особливого, але вже одне те, що цими ось сходами спускався і підіймався великий поет, що за ці ось ручки він брався і рвучко ввійшов до кімнат,— надавали будинкові якоїсь принадності. Хотілося бути коло нього, хоч подихати навколишнім повітрям.

— Може, й нас воно надихне на щось путне,— жартувала Леся.

— В тебе й так гарні вірші,— зауважила Маргарита.— Тато кажуть, що твої поезії навіть Франко похвалив.

Лесі раптом уявилося, як це Михайло Федорович, пристрасний бібліограф і бібліофіл, вчитується у Франкові про неї слова, і якось стало ніби не по собі.

— То, Маргарито, Іван Якович авансом. Насправді ж муза моя ще надто слаба й безпомічна.

— Ну, це вже ти даремно. Те, що я читала твого, написано таки мистецьки.

— Мені остається лише подякувати тобі, посестро, за добре слово й прихильність.

— От і гаразд, Лесю, дорожи цією прихильністю, вона завжди щира.

— Ох, коли б ти тільки знала...— Леся зітхнула важко й миттю схопилася за металеве плетиво паркової огорожі, бо в стегні щось шпигнуло так гостро, так боляче, що аж потемніло в очах.

— Що з тобою, Лесю? — злякалася Маргарита.

— Не хвилюйся... Мине... все буде гаразд.

— От бачиш, відпустила візника...

Та через кілька хвилин Леся знову була такою ж балакучою, ніби нічого їй не трапилось.

Вийшли на Дерibasівську. Юрба пливла до Приморського бульвару, де на чорному гранітному постаменті бронзова фігура засновника Одеси графа Рішельє. Десь там чулася весела музика, хтось танцював, але пробратися туди було неможливо.

Та їй не це приваблювало Леся.

— Ходімо звідси,— запропонувала вона,— в мене аж в голові гуде од цієї шттовханини.

Широкими сходами спустилися вниз, до порту, де між штабелями ящиків, дощок, горами вугілля, мов сновиди, блукали робітники.

— Яка різка одміна,— зауважила Леся.— І так, замить собі, Маргарито, скрізь: одні п'яніють од багатства і шаленіють од неробства, а інші теж п'яніють, тільки від втоми та безсоння.

— Це ще півбідн. А що тут робиться в свято, коли виходить на вулиці уся знать!

— Бачила я і таке, Марго.

Вони зійшли аж на край набережної. Зеленаві, брудні хвилі колихали на собі різні покидьки, лизали обсмолені палі, ніби намагалися перегризи їх і пробитись до міста. Неподалеку злегка погойдувалось веле-тенське,— певне, не наське, як сказала Маргарита,— судно, а з берега, де на колії стояли ряди червонобурих вагонів, зігнуті, надломлені по-статі носили в його трюм тугі мішки.

— Напевне, хліб,— показала очима Леся.— От уже справді зрадлива доля: вантажити тисячі пудів пшениці, до глухоти в ушах кле-пати парові казани, не маючи змоги милуватися цією красою. Де ж тоді правда? У небі високо чи, може, отут, у морській глибині, шукати її?

Лесин настрій, певне, передався Маргариті, бо їй вона стояла задума-на, мовчазна.

— Вечірні вогні... мерехтливі, манливі,— мрійно мовила Леся.— Гарно, але зараз треба таких, щоб, як блискавка, прорізали темряву ночі і освітили людям до волі шлях.

Маргарита з подивом дивилася на подругу, що поволі розкривала перед нею свій незвичайний характер.

Михайло Федорович Комаров був пристрасним цінителем старовини. В побуті, у поведінці він ретельно дотримувався давніх українських звичаїв, що нерідко викликало в деякого з його знайомих неабиякий подив: як так легковажно людина ризикує своїм становищем? І задля чого? Задля якихось там українців! Коли вже не визнають їх за націю, значить, так треба, мають підстави. Не може ж бути, щоб це робилося тільки з капризу його величності.

Однак Михайло Федорович не зважав на ці — в одному випадку — поради, в іншому — натяки на можливий гнів з боку царських чиновників, — і робив так, як підказувало його сумління. В сім'ї Комарових розмовляли тільки по-українськи, одягалися теж. А сам Михайло Федорович одпустив пишні козацькі вуса і не без гордощів час від часу хвацько підкручував їх. Весь свій вільний час — працював Михайло Федорович нотарем — він оддавав вишукуванню та збиранню рідкісних українських видань і бібліографічних даних про письменників. Одна з кімнат його квартири була заставлена шафами та полицями, на яких акуратно стояли найрізноманітніші видання світових і своїх, як їх називав господар, російських та українських письменників.

Про закоханість Михайла Федоровича в книги знали всі. І, коли хтось хотів піддобритися до нього, книга була найкращим для цього засобом. Варто було Комарову довідатись про адресу якогось старого книголюба, котрий через бідність або ж перед смертю спродував своє багатство, як він нетерпляче ждав кінця роботи і, навіть не заходячи додому, мчав розшукувати потрібну квартиру. Траплялося, що їхати доводилось аж на Пересип чи Молдаванку, проте й це не зупиняло завзятого бібліофіла. В такі дні Михайло Федорович повертався пізно, втомлений, але веселий. Переступивши поріг, гукав:

— Ганю! А що я сьогодні дістав?!

— Та вже ж! Знову якесь «Житіє». В іншій дістав би ти качалкою межі плечі, — відказувала в тон йому Ганна Петрівна. Висока, худорлява, вона була чи не найбалакучіша з усієї родини. Не чекаючи дальших чоловікових розповідей, вона продовжувала: — В людей і чоловіки як чоловіки, про сім'ю дбають, а це — волоцюга, та й годі...

— Ну, Ганно... Ганнусю... серденько, — жартував Михайло Федорович, від чого дружина розпалювалася ще більше. Тоді, швидко поцілувавши її, Михайло Федорович зникав у своєму кабінеті, розкладав на столі принесене і починав обдивлятися його з усіх боків.

Проте й тоді Ганна Петрівна не давала йому спокою: то заглядала у двері, ніби їй чогось бракувало, то щось перепитувала — аж поки чоловік, розсердившись, не залишав свого заняття і не виходив до вітальні.

— Що, вже намиливався? — знову бралася за своє Ганна Петрівна.

— Ну й ну, жінко, ти гірше реп'яха того.

Справа, зрештою, набирала жартівливого повороту, бо жили Комарови у злагоді, кохали одне одного. Сім'я вечеряла, потім починалися розповіді про новини дня, і суперечка забувалася до наступного разу.

Так було і сьогодні. Леся і Маргарита повернулися, коли бурхлива зустріч уляглася. Михайло Федорович в довгому персидському халаті — єдине, що він дозволив собі всупереч правилам, — сидів з меншими дить-

ми за столом і смачно посьорбував чай. Ганна Петрівна поралася біля посуду.

Коли дівчата ввійшли, Михайло Федорович, не перестаючи пити, таємниче їм підморгнув. Маргарита, якій був уже знайомий цей знак, одразу збагнула, в чім справа, а Леся ніяково усміхнулася, не знаючи, що їй в такому випадку робити.

— Тато дістали для нас щось цікаве,— шепнула їй Маргарита і хотіла було зайти до кабінету.

— Е ні,— зупинив її батько.— Сідайте, вечеряйте, пийте чай, а тоді й покажу.

Не минуло й півгодини, як дівчата зі смаком поїли і взялися за чай.

— Тепер можна,— сказав Михайло Федорович.— Мати, а прибери-но зі столу та зітри, щоб ніде ні краплини.

— Ми самі,— кинулись малі. Вони миттю попробирали, постелили скатертину з вишитим посередині променистим сонцем.

— Отак-так,— задоволено потер долоні Михайло Федорович,— тепер можна.— Він зник у кабінеті і за хвилину вийшов з двома невеличкими, гарно переплетеними книжками.

— Маєте! — положив посеред столу.

Це були твори Шевченка.

— Де ж це ви їх? — схопила Леся.— Видання не наше! — Вона відкрила палітурку і прочитала: — Прага, 1888 рік...

— Аж он звідки,— радів Михайло Федорович.

— Це ж, вважайте, перше повне видання Тараса Григоровича.

— А перше! — І, ставши в артистичну позу, Михайло Федорович почав:

— За горами — гори, хмарами повіті,
Засіяні горем, кровію полаті...

— Ото-то, — не витерпіла Ганна Петрівна, — наче крім тебе ніхто й читати не вміє.

Та Михайло Федорович не зважав на кепкування дружини, читав натхненно, вкладаючи в кожне Тарасове слово свої почуття, надаючи йому якогось особливого звучання.

Сиділи допізна.

— А знаєте що, дівчата? — сказав він перед тим, як лягати спати.— Давайте завтра вирушимо в мандри по морю. Тобі, Лесю, це буде особливо приємно. Бо як-такі так: жити біля води і не поплавати?

Леся радо згодилася на цю пропозицію. Прогулянка обіцяла бути цікавою. Одне діло дивитися на море здалеку, а інше — відчувати його з усіх боків, дихати ним, п'яніти від його свіжості і широти.

Неділя. Сонце піднялось рано, здається, раніше звичайного, щоб наситити своїми променями, своїм теплом усіх, кому ніколи впиватися ним у будень.

Легідно плещуть хвилі об залізну обшивку пароплава. Сьогодні вони голубі-голубі. З чим порівняти їх? З небом, фіалками? Ні, напевне, швидше підійде сюди колір волошок. Коли отр зібрати їх у пучок — великий, великий.

Леся стала коло борту, поруч Маргарити, і милувалася то морем, де зграями носились чайки, то містом, що відсвічувало на сонці своїми білими стінами.

Далі, далі від нього! Хоч на хвилину дати спочинок нервам. І Леся повертається обличчям до сонця, що пестить її ніжне волосся, зблискує в ньому, наче спалахує.

— Не стій довго на сонці, Лесю,— каже Ганна Петрівна.— Шкіра у тебе ніжна.

Ну і хай! Нехай пече, палить, а вона стоятиме — море притягує думки, уяву, її саму. Скільки в ньому руху і разом спокою! Навіть невгамовна Ганна Петрівна притихла, слухає, як чоловік розповідає про звичайні козацькі походи за море, про галери з прикутими навечно до весел невідьниками-козаками.

А хвиля грає, ніби мотають буйними гривами баскі коні, за кораблем стелиться пінистий шлях... Загубитися б у цьому безмежжі, забутись. Не на вічність — на годину, на день, щоб набратись сил і знову до борні.

Над Акерманом прозора голубувата імла. Вона піднімається з моря. Повите нею старовинне місто, руїни фортеці, з якою зв'язано стільки подій, здаються ще красивішими.

— Подамося одразу туди,— каже Михайло Федорович.

За годину, петляючи вуличками, добралися до руїн. Тут починався рівний широкий степ.

— Точнісінько, як у Луцьку,— одразу визначила Леся.

— От чого не знаю, то не знаю,— пошкодував Михайло Федорович.— Чувати про ваш замок чував, а от побувати в ньому не довелося.

Зайшли в фортецю. Напіврозвалені, порослі бур'янами, високі мури, круглі камінні вежі вражали суворістю.

— Отут колись перемучилось нашого брата,— мовив Михайло Федорович, дивлячись на розвалені «темні темниці».

— Оце, певне, звідси посилали козаки-невідьники свої думи на Україну,— в тон йому Леся.

— Звідси, дочко... Напилися ці мури крові козацької й сліз! О, напилися — аж побуріли! — Михайло Федорович потроху розходився і,

як тільки міг і як дозволяла йому присутність дітей, картав нехрещених.

З вежі, на яку піднялися, одкривався гарний краєвид на дністровський лиман. Ліси ввижалися тисячі козацьких чайок, одважні запорожці, що поспішали визволяти своїх побратимів з неволі. Ось вони, вже під самісінькими мурами, ідуть крізь вогонь і воду до брам, за якими тремтять вороги...

Підійшла Маргарита.

— Уявилося мені, Марго, те далеке минуле.

— Чи варто ще й тим печалитись?

— Не тільки варто... Без цього, Маргарито, немислима справжня любов до вітчизни.

— Вірно, Лесю,— похвалив Косачівну Михайло Федорович, що стояв неподалеку з дружиною і прислухався до їхньої розмови.— Святу правду мовиш. Без цієї давнини нема України. В ній наша згуба, в ній і слава наша, кров'ю обкипіла, слізьми кривавими скроплена.

— От не розумію я, дядьку,— вела далі Лариса Петрівна,— за що Україна такі муки терпіла? Невже за те, щоби знов стогнати в кайданах, щоправда надітих уже не яничарами, а іншими поневолювачами?

Михайло Федорович підійшов, заклавши руки за спину, пильно глянув у світлосірі Лесині очі.

— Це добре, що ти, дочко, питаєш. Тільки знай: не загинули марно і не пропали безслідно страждання наших дідів.

— Я теж чомусь вірю: на їх кістках, на їхній крові з'являться чудові сходи. Виростуть на них і воля, і слава нової України.

— Саме так! — Михайло Федорович обняв за плечі дівчаток і пригорнув.— В усіх оцих болях, стражданнях народиться нова Україна... Зростуть сини, які помножать дідівську славу і понесуть у віки... Он бачите,— він показав на пастушка, що стояв на сусідній вежі і, приклавши до чола долоню, дивився на залитий сонцем степ, на Лиман, що вигравав усіма своїми незвичайними барвами,— хтозна, про що думає отой хлопчина. Але, я певен, не про те, щоби довіку пасти чужу худобу! Мабуть, про волю, про свою землю, про щедру та багату долю свою.



ВІДГОМІН ЧАСУ

По закінченні гімназії Михайло був зарахований на перший курс фізико-математичного факультету Київського університету св. Володимира. Підросли й сестри — Ліля та Дора. Косачі вирішили відправити їх на зиму у Київ.

Поїхала й Леся. Її вабила наука, якою вона успішно оволодівала самотужки, та потреба постійного кваліфікованого медичного нагляду. Поїздка на південь, морські ванни та лиманові грязі, хоч і поправили трохи здоров'я, повністю проте на ноги не поставили.

Невеличка, з двох кімнат, квартира, яку найняли Косачі на Тарасівській вулиці, одразу стала затишним притулком молоді. Майже щодня

тут «пропадали», як казала Софія Віталіївна, Маня, Люда і Оксана Старицькі, Шура Судовщикова, що мешкала на Лабораторній, та чимало інших київських знайомих. Збиралися переважно після обіду, а до того Косачівни кілька годин вчилися: студіювали мови, історію, математику. Чимало допомагала репетиторам Леся. Вона відвідувала лекції в університеті і залюбки розповідала потім сестричкам про козаччину та Хмельниччину, навіть написала для них підручник історії східних культур.

Та найцікавішими були вечори, коли сходились дорослі. Багато в сім'ї говорили про дядька, матиного брата, Михайла Драгоманова. Особливо підкреслювали те, як на першому всесвітньому літературному конгресі, що відбувся 1878 року в Парижі, головуєчий Віктор Гюго приязно вітав молодого вченого, автора щойно видрукованої в Женеві брошури «Українська література заборонена російським урядом». Брошуру роздали всім членам конгресу і прилучили до протоколу. Там же Михайло Петрович познайомився з Тургенєвим, що був заступником голови конгресу.

Часто збиралася в Косачів студентська молодь. Говорили про різне, а найбільше — про заворушення, що останнім часом почастишали на заводах і фабриках Києва та інших міст.

Одного разу Михайло повернувся додому пізніше звичайного. Леся ці дні нікуди не виходила — хорувала, і домашні були не в курсі університетських подій. Та й сам Михайло якось різко змінився: зробився похмурым, на запитання відповідав стримано. Ольга Петрівна вже і сяк і так підступала до нього, але даремно: син відмовчувався.

Михайло ввійшов поволі, недбало повісив пальто, довго мив на кухні руки.

— Та йди вже, йди,— гукнула йому Леся.— Вдруге тобі ніхто не розігріватиме обід.

— Ти, Лесю? Пробач... А мама де ж?

— Ждала-ждала тебе та й пішла.

— Знову на засідання?

— Ні, здається, в бібліотеку. Дядько Михайло уже давно просив зроби ти якісь там для нього виписки. А ти чого сьогодні такий кислий? — Вона сіла напроти.— Знову не гаразд із Шурою? Щось я її давненько не бачила. Чи не пробігла часом між вами чорна кішка?

— Ні, сестро. Тут інше. І далеко складніше.

— Що ж, коли не таємниця?

— Для чого ця дипломатія? — в його очах блиснув вогник докору.— Ти ж добре знаєш, що від тебе в мене немає ніяких таємниць... ні особистих, ні громадських.— Він помовчав хвилину, сьорбнув кілька ложок борщу і продовжував: — От і настає, Лесю, та хвилинка, коли треба і нам братися до діла... Або ж... або, склавши гордо на грудях руки, відсиджуватися у запічку, мов той цвіркун. Розумієш?..

— Нічого не розумію. Можеш ти толком розповісти, що і до чого?

— Пригадуєш, я розказував тобі, що готуємося провести вечір збору коштів?

— Пригадую.

— Так от: спеціальним наказом ректора вечір відмінено.

— Зовсім? Можливо, перенесено?

— В тім-то й справа, що ні. Самим звичайнісіньким чином за-бо-ро-не-но. Та й що тебе дивує?

— Дивного, звичайно, тут мало, а все ж не сподівалася я.

— Ото ж і ми не сподівалися...

— Що ж вирішили робити?

— Поки що нічого. Кошти ми все ж таки зберемо. Але як віддячити ректорові, як провчити його? — Він поклав ложку. — Зараз сюди мають прийти хлопці. Посидимо, погугоримо. Ти не проти?

— Що ти, Михайлику?! — поспішила заспокоїти його Леся. — Тоді обідай швидше, а то розмовою ситий не будеш. — Вона поставила на стіл вазу, повну запашних червонобоких яблук. — Їж, тато передав.

— Ні, краще давай поприбираємо. Особливого нікого не буде, а все ж...

— А неособливий хто ж?

Їхні погляди зійшлися.

— Ти ж і лисиця, Лесю. Знаєш напевно, а допитуєшся.

— Гаразд, гаразд. Не хочеш сказати — не треба. Піду скажу малим, щоб не дуже-то галасували, — Леся вийшла в сусідню кімнату, де, скориставшись відсутністю старших, дівчатка підняли цілий рейвах.

В коридорі тельнюкнув дзвоник, і Михайло поспішив відчинити.

Прийшов Зюма. Ще з порога він голосно привітався і, не дочекавшись відповіді, почав розглядати кімнату.

— Виходить, я перший? — звернувся він до Михайла.

— Проходь, проходь, сідай отут, Зюмо, — Михайло показав йому на стілець. — На, дивись поки що, — подав гостеві журнал.

Зюма одразу ж заглибився в читання.

Чудакуватий він, цей Зюма, але й розумний, товариський. Це всі визнають, не упускаючи однак нагоди покепкувати з його неуважливості. За цю рису ще на першому курсі Зюму прозвали «професором медицини», хоч сам він про медицину ніколи й не мріяв, більше захоплювався літературою. Серед інших Зюма виділявся чорною, мов смоляною, шевелюрою. Він постійно закидав на потилицю непокірні пасма волосся, завше поправляв окуляри, які раз у раз сповзали, бо були, як кажуть, не з його носа — батькові.

Жодної хвилини Зюма не тратив марно. І коли вже брався за щось, чимось захоплювався, то віддавався до кінця.

Тому й зараз він настільки вняпився в журнал, що не почув Лесино-го вітання. Михайло підійшов, злегка взяв його за плечі. Зюма одірвав-

ся від читання і, побачивши дівчину, зніяковіло, обережно потиснув простягнуту руку.

— Зюма,— відрекомендувався і став у нерішучості.

— А мені про вас Михайло розповідав,— мовила, аби вивести гостя з ніяковості, Леся.

Та Зюма почервонів ще більше.

— Що ж він міг про мене розповідати?

— Про ваше захоплення літературою. Хіба цього замало? — Вона приязно всміхнулася, відкривши разочки білих зубів, і ця усмішка розтопила хлопцеву сором'язливість.

— Тоді і я про вас знаю. Ваші поезії, скажу по ширості, хвилюють. Не тільки мене одного. Я ще знаю прихильників вашого таланту.

В коридорі знову задзвонили, і почата розмова перервалася.

Цього разу прийшли двоє — Шура і високий, зодягнутий в тужурку з офіцерського ясносірого сукна юнак. Він артистично вклонився, провів рукою по гладко причesanому волоссі,— ніби переконуючись: на місці воно і чи ніхто не порушив звичної, з вузьким рівеньким проділом, зачіски. Леся глянула за смужечку білої шкіри на проділі і аж здригнулася від чогось неприємного, але своєчасно схвала від стороннього ока своє почуття: мало яка буває в людини зовнішність, по ній не можна судити.

А Шура тимчасом рекомендувала свого знайомого:

— Прошу, друзі: студент юрфаку Максим Славинський.

Гість знову вклонився, якимось роблено усміхнувся, від чого його модні куценькі вусики розтяглися на тонкій губі і зробились ще вужчими.

— То-то я й думаю,— зрадів Михайло.— Обличчя знайоме, а де стрічав — не пригадаю.

— То, прошу пана, певне, десь таки в університеті,— відповів Славинський.

— Еге ж.

Лесину руку Максим тримав надто довго, навіть поцілував. Він шкодував, що не мав нагоди раніше познайомитися, бо ж і сам пише — хе-хе — льїричні поезії... Так, так. Лесі не здалося, він так і сказав: «льїричні». І потім, називаючи її ім'я, теж гаркавив. Це вона почула досить виразно.

Підійшла Шура, і пан Максим, вибачившись, приєднався до чоловічої компанії.

— Як тобі, Шуро, не соромно,— звернулась до подруги Леся,— знаєш, що лежу, і хоч би тобі раз навідалась.

— Даруй, сестро, але сама цими днями десь застудилася... Та й клопти різні... Мала замовлення від одного журналу на оповідання з сільського життя.

— Про місто ти, здається, не пишеш зовсім?

Шура крутнула головою, і кілька пасом її коротко підстриженого волосся впали прямо на очі. Дівчина звично одкинула їх назад.

— Не люблю міста.— Вона дістала з невеличкої шкіряної сумки портсигар, відкрила його.— Місто портить людину, вбиває в ній усе найкраще від природи.— Шура дістала цигарку і, поспитавши в Лесі дозволу, запалила.— Та й ти нічого про нього доброго ще не сказала.

— Так. Живемо в місті, захоплюємося ним, а от писати не пишемо

— Ну, це не така вже велика біда, колись виправимось. Кого чекаємо, Мих? — звернулася Шура до Михайла.

Не було одного — Нестора Гамбарашвілі. Він мешкав у цьому ж будинку, займаючи всього-на-всього куток, де ледь ставало ліжко і плетена з лози етажерка. Нестор був двома курсами старший Михайла, проте в університеті його знали майже всі. Загорілий, дужий, він приваблював простотою і відданістю дружбі. З Косачами Гамбарашвілі подружив одразу, як тільки вони зустрілися, і одразу ж захопив багатим знанням пісенної творчості грузин, їх самобутніх легенд і переказів. Нерідко Нестор весь вечір був у центрі уваги, його з задоволенням слухали не тільки Косачі, а й Лисенки та Старицькі, які мало не щодня одвідували Ольгу Петрівну і її чад. Його розповіді змінювалися співом, в якому охоче брали участь присутні, а Микола Віталійович одразу ж сідав за фортепіано.

Батьки Гамбарашвілі не дуже підтримували сина, бо жили скромно, тому літні вакації Нестор використовував для підробітків, жив ощадливо, багато де в чому собі відмовляючи. Всі це бачили, знали, а оскільки таких, як він, в університеті було чимало,— то й вирішили організувати збирання коштів для допомоги.

Нестор запізнився. Навіть Зюма, який виділявся терпеливістю і спокоем, мовив щось невдоволено.

— Друзі,— вибачився Гамбарашвілі,— біля університету демонстрація. Там багато студентів, в приміщення нікого не пускають.

— Які ж пропозиції? — запитав, ні до кого не звертаючись, Михайло.

Всі притихли: справді, як в такому випадку діяти?

— Там,— продовжував Нестор,— кажуть: коли не дозволять вечір — вимазати ректору дьогтем двері.

Присутні переглянулися.

— Це вже занадто, панове,— Славинський скривився і поправив модне з синіми скельцями пенсне, яке носив скоріш для фасону, ніж з необхідності.— Я розумію — сельо... вимазати ворота непутящій дівці. А це ж храм науки.— Він покрутив головою, зморщив носа, наче йому вдарив у ніс той запах дьогтю.— Соромно, панове,— додав.

— А ми й не знали, що серед нас є такі слабонервні,— з погано прихованою іронією сказав Зюма.— Дивуюся, як це пан Славинський не запропонував піти до ректора, впасти на коліна й слізно просити вибачення.

— Tu m'offense, mais qu'importe! ¹— Славинський підвівся, обсмикнув тужурку.— Існує ж на світі якась індивідуальність? Невже Зюма претендує на незаперечність своїх доводів.

— Я ще нічого не доводив,— розпалювався Зюма.— Вношу пропозицію: думку Славинського не брати до уваги. Підтримаємо Гамбарашвілі

Мовчанка скінчилася. Кожен хотів висловити свою думку, щось додати, заперечити, але Михайло враз обірвав розмови.

— От що! Розбалакувати тут особливо нічого. Пан Максим висловився просто необдумано. Сиди, сиди, потім скажеш,— заспокоїв Михайло Зюму, який почав було заперечувати.— Моя пропозиція така: іти до університету, діяти гуртом.

— Заперечень нема,— підтримала його Шура.

Леся на знак згоди мовчки кивнула головою. В її очах блукала зажура. «Зараз устануть всі, підуть,— туди, де вже точиться, хоч ще й невелика, проте боротьба,— думала.— А я? Знову жди, виглядай у вікно, поки наблизить хтось і п'яте через десяте розповість тобі...»

А друзі вже одягалися. Не поспішав тільки Славинський. Він поволі підвівся, надів кашкета, непомітно для інших крутнувся перед дзеркалом. Прощаючись, знову поцілував Лесину руку, кокетливо усміхнувся і задкуючи вийшов.

— Що за один? — запитала Леся в Шури.— Де ти з ним запізналася?

— Хлопець він порядний, живе в Липках, у графині Трубецької. Доводиться їй ріднею. Та це, бач, не заважає йому знатися з нами і навіть брати участь в студентських товариствах. Дивне в ньому щось є, але нам вигідно мати з таким зв'язок.

— Гляди-но, Шура.

— Не турбуйся. Ну, я пішла. Бувай...

— Части вам,— провела подругу до порога.— Дивися ж за Михайлом.

Шура процокотіла каблучками по східцях, лунко грюкнули внизу двері. Леся, засмучена, повернулася до кімнати. Тут все ще стояв запах модних духів Славинського, змішаних з цигарковим димом. Леся відчинила квартиру. Вона з задоволенням відчула, що товариство добре на неї впливає і що варто частіше отак збиратися, обмінюватися думками, бо стільки всюди відбувається тих подій, що сама за всім не втигнеш слідкувати. А при її здоров'ї то й думати про це нічого.

Незабаром повернулася Ольга Петрівна.

— То там і Михайло! — здивувалася. Виявляється, вона ішла повз університет, бачила розгніваних студентів, але не звернула на це особливої уваги.

¹ Ти мене ображаєш, та байдуже (фр.).

— Що він собі думає? — хвилювалася. — Накликати гнів начальства або підозру поліції тепер простіше простого. А потім? Що буде потім? Виключення з університету, а може, й арешт... Чи ж довго в ці жахливі часи?

— Та не турбуйся, мамочко, — заспокоювала Леся. — Нічого особливого з ним не станеться.

— Як я потім буду стрічатися з порядними людьми? — продовжувала Ольга Петрівна.

— Мені здається, що ти перебільшуєш. Адже, зрештою, Миша не пішов грабувати.

— Ти просто неможлива, Леся. Завжди ти його захищаєш, не знаючи, чим це може скінчитися.

Леся помовчала хвилину і відповіла — чітко, виділяючи слова:

— А мені здається, мамо, що ти не знаєш, до чого йдеться. Або ж не хочеш знати. — Леся зняла з вішалки легке осіннє пальтечко, поспіхом накинула його на плечі. — Я теж туди. Удвох нам буде безпечніше. — І вже м'якше, од порога додала: — Не думай тільки про нас поганого, мамочко. Ось піду і приведу твого неслухнянця.

— Тобі ж не можна ходити. Куди ти? — Ольга Петрівна глянула на дочку не то з жалем, не то з осудом. Останнім часом Леся кілька разів зустрічала той погляд, проте усміхнулася:

— Надворі ж не холодно. Я хутко. — І швидко вийшла.

На землю спускався вечір. Темнішали дерева Ботанічного саду, де Леся часто любила відпочивати в тіні високих в'язів та каштанів, обдумуючи плани своїх нових оповідань, добираючи слова до своїх поезій.

Але зараз їй було не до цього. Швидко, наскільки дозволяла їй хвора нога, вийшла на Володимирську вулицю і, помітивши біля парадного входу групу молоді, прискорила крок.

Невже не обійшлося без жандармів? Наблизившись, Леся помітила на східцях кількох синьомундирників. Вони вправно діяли кулаками, розштовхуючи та відкидаючи тих, що проривалися до дверей.

Леся помітили віддалік. Назустріч їй із гурту вибігла Шура.

— Навіщо ти прийшла? — запитала стурбовано. — Щось трапилось?

— Ні. А от у вас, бачу, трапилось... Ну і що ж?

Підійшли Михайло і Славинський. Пан Максим був на диво збуджений, зовсім не схожий на того, яким бачила його Леся годину-дві тому. Шевелюру йому хтось розкуйовдив, кілька пасом довгого, намащеного рициновою олією волосся смішно стирчало з-під кашкета.

— Що ж далі? — вдруге повторила Леся. — По-моєму, зараз варто розійтися...

— Як розійтися? — нерозуміюче глянув на сестру Михайло.

— Вірніше, вдати, що ми розійшлися, — спокійно додала Леся, — а коли все втихомириться — проникнути в приміщення з чорного ходу.

— А й справді! Це — вихід, вона має рацію! — підтримала Шура.— Бо так ми справді нічого не доб'ємося. Викличуть ще один загін жандармів, і тоді хоч-що-хоч.

— Гаразд,— погодився й Михайло.— Треба порадитися з товаришами. Ви тут почекайте,— він підійшов до гурту, відкликав Зюму, Нестора, ще кількох юнаків, і вони швидко почали один одному щось доводити, зиркаючи в бік, де стояла Леся. Зрештою, вони, очевидно, домовилися, всі знову підійшли до гурту, а через деякий час молодь почала розходитись. Жандарми, схрестивши на грудях руки, переможно усміхалися.

— Вирішили так, як ти радиш,— сказав, підійшовши, Михайло.— Але як тепер пройти?

Вони зайшли за ріг Володимирської, потім, ніби прогулюючись, у сад.

— Ось вам хід. Коли посутеніє, ніхто вас тут не помітить. А там уже самі знаєте, що робити.

Леся і Шура повернули назад, до виходу. Вони довгенько походжали, прислухаючись до найменшого шерхоту там, за високим парканом. Але ніщо не порушувало спокою цього затишного куточка. Тільки пошелестував вітер в осінньому листі та на стрімких осокоринах галасливо вмошувалися на нічліг галки.

А хлопців не було й не було. Чи не сталося бува чого? Леся і Шура зупинилися біля входу до саду. Та коли терпець, здавалося, увірвався, почувалися приглушені голоси, і юнаки один за одним перемахнули через паркан.

...Другого дня в університеті творилося неймовірне: заняття на більшості факультетів зірвалися, а студенти групами снували в коридорах і не без гордості ділилися останніми новинами; викладачі хоч би й хотіли поскаржитись, — так не було кому: ректор, довідавшись, що двері його кабінету геть чисто вимазані дьогтем, раптово захворів.

Порядкували одні жандарми. Сам їхній шеф — генерал Новицький — пожував на місце злочину і, ходили слухи, досить різко висловився про університетське начальство. З наказу Новицького одразу ж почалося слідство: в кількох кабінетах засіли слідчі і почали викликати на допит. Це ще більше вплинуло на студентів: щоб уникнути неприємної зустрічі, більшість взагалі пішла додому. Як не билися блюстителі порядку, але дізнатися прізвищ сміливців їм не вдалося. Одні справді їх не знали, а ті, хто й догадувався, не наважувалися накликати на себе гнів товаришів, твердили, що були на той час удома, в театрі або ж просто — і це вони можуть довести — прогулювались на Володимирській гірці.

Досвідчений в таких справах, Новицький наказав припинити слідство до слушного часу.

— Почекаємо, ніщо в природі з нічого не виникало і безслідно не зникало,— спокійно мовив він стурбованим начальникам відділів і служб.— Час своє покаже.



ВЕСНЯНІ СПИВИ

З Колодяжного надійшов лист, у якому Петро Антонович скаржився на здоров'я, на те, що всі його покинули і довгими весняними вечорами доводиться скучати одному. Леся взагалі близько брала до серця будь-чию скаргу, а тим паче вразили її батькові слова.

— Бідний татусь. Чи не поїхати нам до нього? — радила матері.

— Мабуть, доведеться.

— А чому — мабуть? — Леся аж образив надто спокійний, як їй здалося, материн тон. — Йхати — і все!

— Коли ти вже так наполягаєш, поїдемо,— продовжувала в тому ж тоні Ольга Петрівна.

Недовгі збори, кільканадцять годин їзди, і ось знову він — завжди людний Ковельський вокзал.

— Татусю,— першою кинулась Леся до батька.— Як ти змінився, тату!

А Петро Антонович справді змарнів, якимось ніби поменшав, ще дужче посивів.

— Служба, дочко... Робота.

Вона розуміє. Все розуміє. І од чого ота сивина, ота постійна втома на батьковому лиці. Нелегко йому, бідному, ой, як нелегко! Одна вона, одні її поїздки чого варті!

— Та ти не журися, Лесю,— веселіше заговорив Петро Антонович, помітивши доччин смуток.— Якимсь воно буде. Не змелеться, то скрутиться...

Петро Антонович замовк, думаючи свою постійну батьківську думу. Кароль теж був цього разу не в настрої, мовчки підганяв коней, щоб дотемна встигнути додому, бо вже воно й сутенить починає.

— От і Кароль наш зажурився,— мовив, зрештою, Петро Антонович.— А вже веселішої од нього людини тре пошукати. Життя своє бере, хоч як ти його прихорошуй.

— А що з вами, Кароле? — запитала Ольга Петрівна.

— Ет! — махнув той рукою і ще дужче погнав коней.

— Брат його до Сибіру збирається, на поселення,— мовив Петро Антонович.

— Куди саме?

— А туди, де обіцяють землі кожному без міри.

— Щось вельми щедро.

— Іншого виходу, Ольго Петрівно, немає,— обізвався Кароль.— Хоч тутки гинь, хоч-що-хоч... А чоловік же собі не ворог. Не було б у нього надій, то й життя, мабуть, нічого не було б варте.

— І багато збираються їхати? — знову спитала Ольга Петрівна.

— Та поки що одиниці. Ждуть, що ці напишуть звіттіля, а тоді, мовляв, буде видно.

Такими нерадісними новинами зустрічало Лесю Колодяжне. Восени, коли вона повернулася з Одеси, якимсь не так кидалась в очі убогість, а це — ніби нічого іншого, крім злиднів, тут і немає. У дворі, де колись, при першому їхньому приїзді, привітався до них старий поліщук, було безлюдно. Під плотом лежав брудний, ніби догнивав, останній сніг. Не видно було навіть дівчорі... Од того безлюддя, од тієї тиші робилось моторошно. Не чути було й худоби — наче й вона вигибла. Тільки біля Варчиного двору стояло закутане в якийсь лахміття дитинча. Леся довго придивлялася до дівчинки, ніяк не могла її впізнати.

— Та то ж Яринка, меншенька Варчина сестричка,— підказала їй мати.

Справді, але яке ж воно бліде, аж світиться.

— А де ж Варка? — Леся зіскочила з коляски, подала Яринці гостинця і не могла дочекатися, поки дівчинка збереться з думками та відповідь.

— Слаба лежить,— зрештою обізвалася та.

— А що з нею?

Дівчинка подивилася з-під насуплених брів на Леся, перевела погляд на гостинчик, що вертіла в руці, не наважуючись їсти, і вже потім, ніби переконавшись, що Варчине здоров'я таки хвилює панночку, мовила:

— Або я знаю. Живіт, каже, болить. Мати їй і цитварне насіння давали, і чорниці...

— Ну, гаразд,— заспокоїлась і заспішила додому Леся, бо коляска вже давно була у дворі.— На тобі ще гостинців, даси Варці і скажеш, що я до неї прийду.

Дівчинка слухала, не рухаючись із місця. Та як тільки Леся трохи відійшла, вона прожогом кинулась у двір.

...От і домівка. Господи, як тут звично, затишно. Скільки вже їздила-переїздила та перебачила всього, а кращого місця не виділа. Бо таки й нема кращого. Хоч і не забруковані тут вулиці, не побачиш увечері ліхтарів, а все одно манить сюди, тягне якась невидима сила, супроти якої не встояти.

Леся поклала книжку, підкрутила лампу, що почала було пригасати. Стомлена дорогою, спала мати, певне, заснув і батько.

Леся встала, відчинила кватирку, і ніч свіжим струменем дихнула в її обличчя. Яка вона приємна, ця весняна прохолода. Пити б її, настояну на південних вітрах, на весняних відталинах, на сумному журавлиному курлюканні — пити до сп'яніння...

Ой, чи так красно в якій краї
Як тут, на нашій рідній Волині!..

Звідки це? Ах, так це ж її, власне, написане кілька років тому. Так, так. Тоді вона, правда пізніше, теж повернулась із Києва. Саме розвивались садки.

...Ніч обгорнула біленькі хати,
Немов діточок маленьких мати,
Вітрець весняний тихенько дише,
Немов діток тих до сну колише...

Згадувала власні рядки, і вони здавалися їй якимись чужими, далекими од її сьогоднішніх почуттів. Справді-бо, де ті біленькі хати? Чи й були вони тут коли-небудь? Чи то не витвір її бурхливої фантазії, потроєної безмежною любов'ю до цього краю?

Прислухалась: ні пісень, ні співів... Тільки пугач віщував комусь смуток. Та собака жалібно скавучав на другім кінці села. А поза тим — глушина, туга і туга... Навіть гай, що чорнів удалині,— Леся більше вгадувала його, ніж бачила,— навіть він здавався німим, як ніколи.

Тож чи про біленькі хати має вона співати? Ні! Слова палкого, огнистого слова шукатиме, щоб розтопити цей лід, збудити цю домовину, незрозуміло чому названу життям. Вона, коли б оте слово, гукнула б тоді на весь світ, спрямувала б свої громи на глибокі темниці, де за кованими замками, за товстезними ґратами закута правда людська, вона розбила б мури, і хай тоді ясна-голосна розлягалась би у рідному краї пісня, хай квітла б у ньому нова весна...

Леся взяла олівець і на звороті конверта, що лежав на столику, поспішно записала кілька рядків, подумала і додала:

Чом я не маю огнистого слова,
Палкого, чому?
Може б та щира, гаряча мова
Зломила зиму!..

Закінчивши писати, довго переглядала якісь папери, листи, ніби вишукувала в них того палкого огнистого слова.

Варка справді дуже заслабла. Коли Леся другого дня зайшла одвідати її, дівчина лежала на дерев'яному полу закутана в якусь дрантя — чи то рваний кожух, чи то просто витерту до дірок овечу шкуру. В хаті було важке, звичне для її мешканців повітря. Косачівна аж похитнулась — так сильно вдарив її у ніс той сморід.

— Заходьте, заходьте, панночко,— приязно запрошувала Федоська, забувши од хвилювання відповісти на Лесине привітання. Вона висмикнула з-під фартуха ганчірку, змахнула на лаві коло столу.— Сідайте отутечки... Варка вчора хотіла піти, та я розраяла. Куди їй? Ледь на ногах стоїть — так вимучила її клята хвороба.

Леся підійшла до полу, де, зачувши її голос, заворушилася Варка.

— Це ти, Лесю? — слабо обізвалася.— Бач, як мене звело? І де воно взялося на моє нещастє? Думала, на весну подамся кудись на заробітки, а тут на тобі.— Вона ледь ворушила висохлими, як стовбурці підтятих молодих дерев, рученятами, силкувалася підвестися.

— Лежи, лежи, Варуню,— зупинила її Леся. Вона все ще не могла зібратися з думками, не знала, з чого почати розмову,— так вразила її убогість.

— Ото і я їй кажу,— лежи, так ні, рветься, встає, наче хто її силує,— обізвалася Федоська.

— Увечері з батьком приїде Короткевич, то він і тебе огляне.— Леся

говорила, а в уяві чомусь поставали найперші дні їхнього знайомства, Варчині пісні, вінки, які плели коло кадуба, мрії... А ще збиралася заробити собі на чоботи й плахту, щоб бути як людські дівчата.

— Як ти виросла, Лесю,— шепотіла Варка.— А здоров'є чула, теж неважне... Хоруєш? Десь то вже така наша доля...— Вона не докінчила, болісно скривилася і скрутилася, оголюючи гострі лопатки, які, здавалось, могли розпастися, аби не шкіра.

Леся прикрила Варчині плечі.

— Є у вас окріп? — звернулася до Федоськи.

— Та чого доброго.

— А в що налити?

Федоська подумала, заглянула під припічок, у судник, де стояло кілька череп'яних мисок, і розвела руками.

— От притьмом нема такої посудини... Хіба, може, в баклагу? — Федоська вийшла в комірчину, і Леся через одчинені хатні двері бачила, як вона рилася в старих речах, щось приговорюючи сама до себе. Увійшла, обтерла з баклаги пилюку.

— Давайте швидше окріп,— Леся скинула пальтечко і закотила рукавця плаття. Федоська витягла з печі горщик, ополоником налила в баклагу окропу, заткнула і подала. Леся розгорнула Варчине вкривання і поклала баклагу хворій на живіт.

— Отак і лежи. А припече, знімеш... Скоро лікар приїде.

— Нащо він їй? — знову обізвалась Федоська. — Перележить, переокхає, і мине... Господи, коби то на все зважати, то й жити ніколи.

— Поставте, тітко, більше води у піч. Окріп, як вихолоне, тре буде міняти,— мовила на те Леся.— Я хутко.— Вона швидко одяглася, вийшла, а за кілька хвилин повернулася з чималою грудкою цукру.

— То ви вже за нею, як за панією, доглядаєте,— зауважила Федоська.

— Не знаю, чи дивилася б я так за панною, тітко Федосько. А до людини має бути і ставлення людське.

— Ет!...— махнула рукою Федоська.— Балачки, та й годі. Бо то таки пан, а то мужик. У панів, кажуть, і кість біліша, і кров ніби не така...

— Кажуть? А ви слухаєте,— з серцем мовила Леся.

— А що, а хіба не правда? От ждали тієї волі і діждалися. А далі що? Злидні злиднями так і zostалися. А пан — як був паном, так і є.

— Правда, є. Але не вічно,— відповіла Леся. Її завжди виводила з терпіння отака зневіра.— Не навічно, чуєте? В містах он заводський люд уже стає за правду. Та й у селах не те, що було колись.

— Та хіба я що? Господи, хіба я ворог своєму щастю? Хіба в мене не кривавиться серце, як подивлюся на оцих діток? — Федоська раптом обм'якла, куди й поділася її недавня обережність та байдужість. Вона за звичкою підняла кінець фартуха, тернула ним по сухих, набряклих од

безсліззя очах і голосно висякалась.— Ви собі тут балакайте, а я піду... Десь наш батько забарився. Пішов зароблене получати та й засидівся. Ти ж дивись тут, Варуню... А ви, Лесю, матері поклон передавайте, скажіть: у гості ждемо,— кинула вона з порога.

— А батько все п'є? — запитала у Варки Леся.

— П'ють. То були перестали і підчунали трохи, а це за щось полагались з матір'ю і знов почали... А живіт і справді ніби перестає... Спасибі тобі... то розкажуй же, що там, у світі.

— Розповідати є що. Поїздила я, надивилася.

— То таки правду кажуть: од Києва до Кракова — скрізь біда однакова...

— Еге ж... Та коли б то лише од Києва до Кракова, а то ж по всій, Варко, землі. Поки молода людина — чогось жде, сподівається, а там нечується, як і смерть за плечима стане.

— І доки ж воно буде отакечки?

— Недовго. Але напевне — хто його знає. Он дядько Михайло пишуть, що в них, за границею, теж люди заворушилися.

— Так, так, — аж зіп'ялася на лікті Варка, — розкажуй, розкажуй...

...Уже й Федоська повернулася з клумачком збіжжя, уже й молоти його почала на саморобних жорнах, що в сіnciaх, а подруги все розмовляли і розмовляли... Не було цього разу в їхній розмові колишніх дитячих мрій — була надія, сподівання, було горіння.

Ввійшов господар, а за ним Федоська. Йосип мовчки, ні на кого не глядячи, пройшов по хаті.

— А це що за okazія? — накинулася на нього Федоська.— Мо' знов напився?.. Чи не бачиш — гостя в хаті?

Йосип спокійно підняв насуплені брови, очі його, забачивши Лесю, злегка заясніли, проте ненадовго — поки він вітався з гостею, а потім знову потемніли, опустились додолу. — Твоя правда, — звернувся до дружини, — напився... Лихом та бідую так уже встиг упитися, що аж нудно.— Він скинув порвану на ліктях лахманину, повісив її на вбитий в одвірок кілочок і, певне, сам не знаючи, чого йому треба, почав щось шукати у суднику.

— Чого б ото я копалася? — спересердя обізвалася Федоська.— Йдино, лишень, покрути жорна.

— Устигну, — спокійно відказав Йосип.— Де оте письмо, що я од Блощуків приніс?

— Одразу спитав би... А то рветься, наче скарба якого шукає.— Федоська витягла з столу невеличкого ящичка, пошаруділа якимись там паперами і ткнула чоловікові потертий, з багатьма штемпелями конверт.— На, читай. Грамотій.

Йосип узяв конверт, покрутив у руках і підступив до Лесі.

— Ану, Лесю, прочитай, що тут написано, — попросив.— Це аж

звідтіля — як його? — аж із Сибіру.— Він важко присів коло столу, підперши рукою нечесану голову, непорушно втупивши очі в долівку.

В багатьох, видно, руках побував лист. Навіть адреси вже не розібрали — так витерли його своїми шорсткими пальцями селяки...

Леся спочатку пробігла очима розмашисте писання, а вже потім почала.

«Рідному моему братові у село Колодяжне...»

— Тільки ти не спіши,— попросив Йосип,— а то я й не второпаю нічого.

— «...Дорогий мій брате! Низько вклоняється тобі твій рідний брат Яким з сім'єю. Ти прохав мене, аби я по приїзді написав тобі, як тут і що, і чи варто тобі зриватися в дорогу. То слухай. Як ми їхали спочатку вересня, то на пристанях, на двірцях стрічали гурти людей з дітьми. На нашому пароході їх було стільки, що не то що лягти, а деякі не мали де й сісти, стояли на ногах всю дорогу або мінялись одні з другими. І всі нужденно вбрані, годувалися сухарями з водою, або, як наші українці, самою таранею.

В Тюмені всіх чекала звістка: пароход не йшов до Ієвлевої. Отже, треба йти до неї пішки 130 верств або зоставитись на зимівлю в Тюмені. Тюмень, Ялутовськ та Курган з повітами гинуть від голоду. Декотрі, правда, хто без діток,— таки подалися пішки, та чуток про них так і немає.

Отже-то, брате коханий, наше переселенське життя. Десь поки доберемося — коли таки доберемося до тих обіцяних вільних земель — то прийдеться одразу в домовину лягати. Бо ж ні сил, щоб обробити їх, ні насіння, щоб засіяти, ні в кого не лишилося. Все проїдаємо. Зосталися хіба що руки, та, біда, нікому їх збути.

Судить тепер самі, їхати вам чи не їхати. На цьому зоставайтеся живі і здорові. Поклоніться усій нашій рідні та й не згадуйте лихом. Може й було коли між нами що не так, то простіть, хоч перед смертю далекою.

Цілуємо усіх вас і обнімаємо.

Прощайте.

Твій брат Яким з дружиною й дітками¹.

Останні слова Леся прочитала зовсім поволі, наче то й справді був заповіт. Деякий час усі мовчали, навіть Федоська, що саме розчиняла в макітрі, перестала мішати ложкою, замислилась, обіпершись об комин.

— От тобі, стара, й Сибір,— обіззався Йосип.

— Або я тебе силувала? — сплеснула руками Федоська.— Чи ти ба! Ще й претензію має. Люди он і тутеньки дбають та й мають. А тебе

¹ В основу цього листа покладена кореспонденція Л. Українки «Про переселенців у Росії», надрукована в ж. «Народ», 1892 р., № 1, стор. 15.

хоть у самісінький рай, то й там хліба проситимеш. Іди, домелюй збіжжя, бо вже он, бач, розчинила.

Йосип глянув на жінку, нехотя підвівся, вийшов. В сінях глухо загуркотили жорна.

— Тітко,— звернулася до Федоськи Леся,— дайте мені на врем'я цей лист. Можна?

— Та ж беріть, беріть. Навіщо він нам?

— А я про це напишу, хай усі дізнаються.

Леся хутко зодяглася, попрощалася.

— Увечері я ще зайду, а коли що, пришліть Яринку,— попросила вона Федоську.

Але того вечора вона так і не одвідала Варки. Зачинившись у дитячій кімнаті, писала й писала. Лиш, як покликали до вечері, вийшла стомлена, бліда.

— Боже мій! На тобі лиця немає, Лесю! Чи не заслабла й ти коло Варки? — стурбувалася Ольга Петрівна.

— Я просто стомилася, мамочко. Ти якось передавала мені прохання пана Павлика надіслати щось для їхнього журналу... то ось маєш.

— Нові поезії, переклади? Ти, здається, Гейне перекладаєш?

— Не те й не інше. Не до перекладів зараз. Це кореспонденція про становище переселенців у Сибіру. Не дивуйся, їхньому журналу це якраз підійде. Хай знають усі, що таке хвалена організація «переселенческого движения».

— А знаєш, Оленько, це дійсно потрібна річ,— підтримав дочку Петро Антонович.— Адже тисячі людей ідуть на цю приманку. А що їх там чекає — не знають.— Він нашвидку проглянув кореспонденцію.— Схвально. Це саме те, чого бракує нашій пресі.

— Не в цьому, Лесю, хотіла б я бачити твоє покликання. Поезія, лірика, музика — ось твоя стихія.

— Не можу співати, мамочко, коли серце плаче. Така вже вдача.

Читання віршів Ольги Петрівни, яке вона намічала на цей вечір, не відбулося. Настрій цієї весни виявився не таким, яким був торік чи позаторік.



ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ВЕЧІР

С ходив березень. В Колодяжному, як і щороку, готувалися до Шевченкових роковин. Напередодні з Києва Лисенко передав ноти «Жалібного маршу», написаного ним на Лесині слова.

Леся одразу ж програла мелодію, а наступні кілька вечорів з дитячої кімнати линув злагоджений спів: там розучували «Марш». До співу, крім домашніх, Леся запросила Варку, яка на той час цілком видужала, та ще кількох сільських дівчаток і хлопчиків.

Мелодія була проста, проте Лесі довелося чимало потрудитися, поки співаки засвоїли свої партії. Час від часу вона припиняла репетицію і терпляче пояснювала то переходи в музиці, то окремі слова.

Вдень вона також не знала спокою: треба було зібрати рушники, наплести вінків, поговорити з учасниками вечора...

Якось до Косачів завітав знайомий ковельський художник Зозуля.

— От добре, що я вас побачила,— зраділа Леся.

— Слухаю вас, Ларисо Петрівно,— з готовністю обізвався Зозуля.

Років кілька тому, коли в Лесі ще були дужі руки, він учив її малюванню і шкодував, що хвороба відібрала в нього таку здібну ученицю. Після першої ж операції навчання припинили, але Зозуля ніколи не минав нагоди відвідати Косачів, подарувати Лесі якийсь із своїх нових етюдів.

— Хіба не догадуєтеся? — здивувалася Леся.

— Широ признатися — ні.

— Та ж на днях Шевченкові роковини, а в нас і портрета путнього немає.

— Он як! Пізнувато ви про це нагадуєте... А проте не хвилюйтеся — зробимо.

— На вечір, двадцять п'ятого. Гаразд?

— Постараюсь.

А через кілька днів Зозуля приїхав до Колодяжного з чималим портретом Тараса Григоровича.

— Саме такий, як я думала! — роздивлялася Леся.— Тільки ж погано буде без рамки.

— Так це дрібниця,— заспокоїв Зозуля.— Ольго Петрівно, дошки, сподіваюся, у вас є?

— Та чого доброго,— відповіла Косачова.— Тільки навіщо вам самим? Кароль...

— Ні, ні, — заперечив Зозуля.— До столярської роботи я звичний.

— Як знаєте,— мовила Ольга Петрівна,— бо я пішла — ще пірижки підгорять.— Вона поспішила на кухню, де разом з Федоською готувала на вечір страви.

Зозуля швидко обміряв портрета і теж вийшов — у майстерню.

— Пора й нам за діло,— звернулася Леся до подруг.— Варко, неси хутко вінки.

Варка вітром вискочила до комірчини і внесла кілька сплетених з житнього колосся та сухих квіток вінків.

Почалося прибирання: одні підмітали долівку, інші розставляли стільці, витирали вікна.

Повернувся зі служби Петро Антонович і теж не з пустими руками — накупив різних цукерок: і простих, і в кольорових папірцях та розмальованих коробках.

Нарешті приготування скінчилось. Леся гостинно розчинила двері вітальні.

Першими зайшли батьки й Зозуля.

Трохи згодом заглянув Йосип, Варчин батько.

— Добровечір вам у хату,— привітався.— А чи тут мої?

— Тут, тут, заходьте, Йосипе,— запросила Ольга Петрівна.

— Та спасибі,— він ніяково топтався на місці, не знаючи, куди при-
ткнути свою облізу заячу шапку та й самого себе.

— Сідайте,— запропонував Петро Антонович.

Йосип криво посміхнувся, а таки пройшов, сів на краєчок чистенької
табуретки.

Не встигли чоловіки й зав'язати розмови, як у сінях зачовгали нога-
ми, зашкряботили об двері, шукаючи клямку,— зайшло кілька жінок.
У дворі заторохкотів віз, заперхали коні.

— Оце вже Микола Федорович приїхав. Підемо зустрінемо, Олю,—
підвівся Петро Антонович.

Господарі вийшли, а Леся заходилася розсаджувати гостей. Незаба-
ром двері широко розчинилися, і на порозі став середнього зросту чоло-
вік у гарному, фабричного сукна пальті, сивій смушковій шапці, що за
кілька років, видно, добре обсиділася на господаревій лисині.

— Добровечір, люди добрі,— голосно привітався Короткевич.— А я
ото їду та й гадаю: в кого воно і чого так ясно світиться? Придивився —
в Косачів. Дай, думаю, заїду, бо ж твій, Ольго Петрівно, чоловік не ша-
нує сусіда, ні, не шанує. Щоб ото заїхав, запросив на кухню яблучно-
го — ніколи. Певне, скисло вже? — він підморгнув Петрові Антоновичу
і, не перестаючи сипати дотепами, почав роздягатися.— А оце вам го-
стинець.— Він подав Ользі Петрівні маленьку поштову картку.— Здаєть-
ся, з Софії.

— Невже од Михайла? — зраділа Косачова.— Ну! Справді! Петре!
Леся! Дядько Михайло здоровить нас із роковинами.

Листи від Драгоманова надходили рідко, тому кожному його рядку
Косачі широко раділи.

— Просимо вас, дядьку, до вітальні, на Шевченків вечір,— низько
вдарила чолом Леся.

— Спасибі, дочко, спасибі... Най тобі бог дає здоровля міцного та
щастя рясного.— Короткевич поздоровкався з селянами.— Та й гарно ж
у вас.

Вітальня справді виглядала врочисто. Попід стінами стояли стільці
й табуретки, а між вікнами, на невеличкому туалетному столику, зап'ято-
му до низу серпанковими завісками, стояв прибраний барвінком і колос-
ками портрет Тараса Григоровича.

В кутку, на своєму постійному місці, стояло відкрите фортепіано.

Коли всі повсідалися, Леся розставила співаків, встанне щось шеп-
нула їм настановчо і повернулася до гостей.

— Вечір, присвячений роковинам з дня народження Тараса Григо-
ровича Шевченка, розпочинаємо,— оголосила вона.— «Жалібний марш»,

написав Микола Віталійович Лисенко.— Вона повернулася, сіла за фортепіано, ще раз глянула на співаків, що аж зіп'ялися навшпиньки, і плавно вдарила по клавішах.

Всі встали і слухали стоячи. Багато незлагодженого було в тому співі, але кожного він брав за серце.

Гей! Браття милі!
Батько наш в могилі,
Та на Україні
Слава його не загине!
Бо zostались вічні
Думки ті величні...

Навіть Микола Федорович, в куточках уст якого весь час блукала ледь помітна посмішка, враз посерйознішав — стояв, низько опустивши голову.

А спів то дужчав, то затихав, і кожен промовляв серцем:

Звідки ж тебе виглядати?
Чи по степах, чи по лугах шукати?
Чи сокола послати?
Батечку ж наш!
Та вернись до нас!
Та порадь же ти, батьку, нас,
Як без тебе в світі жити Україні
При чужій годині?

...Останній акорд. Леся встала і разом з хором низько вклонилась присутнім.

Петро Антонович приголубив дочку. В очах його — це Леся помітила добре — блищали сльозини. Косач так і не витер їх, і вони скотилися на її коси.

Потім виконали «Садок вишневий коло хати» та ще кілька відомих і невідомих пісень, і хористи розійшлися — хто підсів до батьків, хто на вільні, заздалегідь приготовлені стільці.

Почалася декламація.

Читали «Тополю», «Мені тринадцятий минало»... Найбільше задоволення приніс виступ Варки. Коли затихли оплески, якими присутні нагородили попередню декламаторку, Варка вийшла на середину кімнати, обсмикнула рясну спідничку і почала:

— Єсть на світі воля,
Та хто її знає?
Єсть на світі доля,
Та хто її має?..

Лесі, що сиділа біля фортепіано, було добре видно кімнату й гостей. Он Йосип, а біля нього Федоська, за ними Килина Гетьманчукова, а там,

у самісінькому кутку, причаїлися сільський парубок Левко, дід Мартин, який завжди першим приходить на Лесині читання, і ще чимало інших селян. Одні слухають, дивуючись, як-то таки можна вивчити такого довгого вірша, інші понуро опустили голови, вражені глибокою правдою Шевченкових слів.

Коли Варка проказала останні рядки, всі враз підняли голови, неперушно уставилися на неї, ніби чекали, що ж вона скаже далі, де ж, зрештою, тая правда і чи довго ще шукатимуть її люди? Дід Мартин навіть головою покивує — видно, зійшлися з його думками Кобзареві, зачепили у хліборобському серці найвразливіші струни. Бо сидів, сидів та й упустив непрошену сльозу, сам не помітивши, коли і як вона, клята, вигогилася. Підхопив сльозу витертим сукняним рукавом, кинув очима туди-сюди — чи бува не бачили. І першим обізався.

— От ніби поговорив з нами Тарас Григорович. Кажете, по Волині він мандрував? То-то й видко, бо ж геть усі наші гадки та жалі списав.

— Та ж вони, діду, всюди однакові, — обізвалася на його слова Ольга Петрівна, — що на Волині, що на Поділлі чи Слобожанщині.

— Е-е, однакові то однакові, а проте всякий пан ще й по-своєму норовить укусити. Шкода, що мені не привелося здибатися з Шевченком, шкода, а то б ми з ним...

Що саме «вони б з ним» — дід Мартин так і не сказав, бо враз підвівся Микола Федорович і з властивою йому артистичністю мовив:

— А серед нас же свідок Шевченкового похорону. — Всі повернулись до нього. — Ольго Петрівно, чого ж ти мовчиш? А нумо, не отставай, — він навіть узяв Ольгу Петрівну за плечі і ніби силоміць підняв її. Ніхто цьому не здивувався, бо всім відома була широка приятельська натура Короткевича, його простота й щирість в стосунках.

Ольга Петрівна задумалась.

— То тяжкі були дні. З Петербурга привезли до Києва труну Тарасову і понесли через усе місто...

Розповідає Ольга Петрівна поволі, часто зупиняється, добираючи найвиразнішого слова, а перед слухачами постає весняний Київ, невеличка біла церковка над самісіньким Дніпром, біля підніжжя Володимирської гірки, де перепочивав Тарас після тяжкої, останньої своєї подорожі рідною Україною.

...Гойдається на руках оббита червоною китайкою труна, все більше збирається за нею люду, і ось уже процесія заповнила Хрещатик, бульвар, пливе і пливе вулицями древнього міста. Старі і малі проводять в останню дорогу свого Кобзаря, свого захисника. Лунають траурні мелодії, жалібні марші, в які вплітаються полум'яні рядки «Заповіту».

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте...

Біснуються жандарми — не передбачали такого, думали — забула Україна сина свого... Не розганяти ж кінями та шаблями похоронну процесію!

Так і витали до самісінького вечора над Києвом безсмертні Шевченкові думи.

...Пізно, вже густа безмолодикова темрява оповила село, схвала від ока людські злидні, проте ніхто не поспішає. За декламаціями — споглади, за ними — пісні, потім читання і ще читання. Вже скільки разів читала Леся ту «Катерину», а й ще просять, і вона дістає з шафи і врочисто кладе на столі невеличкий, подарований Комаровим, томик Шевченкових поезій, розгортає його, і знайома вже більшості розповідь про долю обдуреної москалем сільської дівчини знову й знову бентежить серце. За «Катериною» — «Наймичка», «Гайдамаки»...

Лише як великий, старої роботи годинник пробив десяту, Леся знову зібрала своїх співаків.

— «Заповіт».

Це була якась незнайома мелодія. Ольга Петрівна пригадала, як дочка годинами просиджувала біля фортепіано, награвши її. Думала — нову якусь пісню розучує, аж воно он що! Що ж, непогано для першого разу. Всі заслухались, ніхто й не догадується, що це лише спроба покласти на музику «Заповіт». Спроба не зовсім і вдала, проте гідна уваги.

Роздумувала над цим, певне, одна лише Ольга Петрівна, бо інші, хоч і знали вже слова «Заповіту», були вражені нездоланною силою пророчих слів. І коли скінчили співати, всі деякий час сиділи замислені, якісь напружені, ніби готові були от зараз піти і вражою злою кров'ю волю окропити.

— ...В сім'ї вольній, новій,— промовив хтось у задумі.

Кілька голосів повторили ці слова — ніби луна прокотилась кімнатою.

— Коли то ще воно буде, людоньки?

Це, здається, зітхнула Федоська. Чи Килина. Однаково. І Леся, не чекаючи, поки озветься хтось із старших, відповіла:

— Буде! Може, і за нашої пам'яті.

Вона помітно хвилювалася, і Ольга Петрівна поспішила змінити тему.

— Ну, Лесенько,— обізвалась вона,— будемо вважати офіційну частину закінченою. Тепер я порядкуватиму.— Не чекаючи згоди, вона поставила з Миколою Федоровичем посеред кімнати стіл, накрила його великим білим обрусом і попросила Федоську подавати.

Через кілька хвилин на столі з'явилось малинове варення, яке Ольга Петрівна щироку тримала спеціально на свята, у грубих полив'яних хлібницях піріжки з грушами, різне печиво. Розпочиналася традиційна вечеря...



ЩО РОБИТИ?

Генерал Новицький мав рацію: певдовзі йому, хоч і не зовсім точно, стали відомі організатори університетського заворушення. Переглядаючи поданий список, він не без подиву натрапив на прізвище Косача. Колись, десь він уже з ним зустрічався. Але де, з якої нагоди? Заклавши руки за спину, генерал став біля вікна і довго дивився на безлюдну Думську площу, потім пройшовся по новенькому килимку, що рівною стежечкою стелився од столу через увесь просторий кабінет, і зрештою, так нічого певного й не пригадавши, теленькнув дзвіночком.

— Підполковника Євещького,— наказав черговому.
— Ти не пригадуєш,— генерал звертався до підлеглих тільки на «ти»,— такого прізвища?— Він підкреслив і ткнув олівцем у список.
Худорлявий, довгий Євещький перегнувся через стіл:
— Косач?
Генерал запитально подивився на підполковника.
— А чи не той часом, що замішаний у справі Петровського?
Новицький наказав негайно принести справу політемігранта Петровського.
— Так і є,— констатував, переглянувши список осіб, причетних до справи Петровського.— Значить, син іде слідами батька?
— Син то син,— додав Євещький,— але між ними є ще небезпечніша особа, пане генерал.
— Слухаю,— насторожився Новицький.— Ти мене радуєш останнім часом, підполковнику. То що ж там за особа?
— Дочка, пане генерал... Лариса Косач. Молодша сестра оцього,— Євещький показав на список, що лежав на столі.
— Чим займається? Вчиться?
— Ні. Квола здоров'ям, то вчиться вдома. Пише.
— І що саме? Крамолу?
— Поки що не доведено, але я обіцяю панові генералу незабаром розповісти достеменно. Знається з Франком.
— Ого, підполковнику!— Новицький вийшов з-за столу, поклав на плече офіцерові свою м'ясисту руку.— Чи не думаєш стати філологом? Така обізнаність... Будь-хто позаздрить.
— Лариса Косач вельми популярна серед студентської молоді,— вів далі Євещький,— вона, виявляється, теж брала участь у заворушеннях.
Новицький дивився на офіцера не то з подивом, не то з недовір'ям. Роздобути такі дані— треба неабияких умінь.
Генерал не без задоволення згадав свою розмову з підполковником тоді, під час бунту в університеті. «Він таки вміє дотримувати слова,— міркував, слухаючи Євещького, і зрадів несподіваному повороту думок:— Що ж, зрештою, його офіцери не гірші. Чи, може, виучки їм бракує або вимогливості з його боку?»
Розчулений думками, Новицький навіть запросив підполковника сісти.
— Що ж, Борисе Трохимовичу,— всупереч правилам він інколи, щоб заохотити підлеглого, звертався і так,— все це похвально. Але...— він покрутив олівцем,— але це тільки ниточка, початок.
— Саме так, пане генерал,— поспішив підтакнути Євещький.— А по ниточці дійдемо й до клубочка.
— Отже, ти мене зрозумів?— голос генерала знову звучав офіційно, сухо:— Дій обережно. Ці, чорт візьми, конспіратори, таки вміють од нас ховатися. Хоч би той же Петровський. Під самісіньким носом... Доб-

ре, коли він так собі. А якщо це агент женецького центра? — Видно було, що історія з Петровським глибоко засіла йому в печінки. — Однак, про що ми говорили? Ах, так: сім'ю Косачів взять під особливий нагляд. Яка твоя думка щодо цих? — генерал кивнув на список.

— Гадаю, — Євещкий навмисне зробив паузу, обдумуючи та зважуючи всі «за» і «проти», щоб і тут його відповідь сподобалась генералу, — гадаю... досить обмежитися... попередженням. — Він глянув на генерала і, не помітивши на його лиці ні схвалення, ні заперечення, сміливіше (коли вже в них така конфіденціальна розмова — чом не козирнути своєю винахідливістю?) продовжував: — Справа давня, не варто, гадаю, зараз робити навколо неї шуму. Це одразу ж приверне увагу, викличе багато розмов.

«Ні, він таки насобачився, цей Євещкий. Даремно я його раніше недооцінював. Обдумав усе до дрібниць... Нічого не скажеш».

Проте, щоб все-таки показати свою зверхність, Новицький мовив:

— Знов ліберальничаєш, підполковнику? Дивись.

— Гадаю, не промахнуся, пане генерал, — витягнувся офіцер, відчуваючи, що розмова закінчилася і пора йти.

— Гляди, не передоручай нікому, сам веди діло.

— Слухаюсь!

Євещкий крутнувся на місці і прошмигнув у двері, а Новицький знову став до вікна.

Чорт візьми, з кожним роком важче і важче стає працювати. Гуртки, народжуються якісь партії, на бік люмпенів стають студенти... Хто б подумав? І навіть дворянські синки та дочки. Хоч би ці Косачі. Чого їм?.. Ні, таки слабо ще вони притискують крамолу, панькаються, замість того, щоб гарячим залізом випікати цю заразу. А Євещкий пропонує обмежитись попередженням. Пропонує, сто болячок йому в печінку, і доводиться згоджуватися. Бо й самому ж не вигідно: коли багато репресій — значить багато й неблагонадійних. Погано, скажуть, працюєш... Ще, чого доброго, запропонують відставку...

А часи, видно, надходять безрадісні. В Петербурзі страйки, в Москві — так само, у себе тільки й дивись, щоб не підсунули чогось такого, від чого потім і кісток не збереш... Як це було з Дрентельном.

Ні, Сибір, каторга по них плаче...

Невеселі думки перервав ад'ютант: викликають до канцелярії Драгомирова. «Певне, знову буде відчитувати генерал-губернатор за безпорядки», збираючись, невдоволено думав шеф київської жандармерії.

Євещкий знав, що розмова з молодим Косачем чи Косачівною бажаних результатів не дасть, лише розпалить їхні почуття, тому обрав за краще поговорити з матір'ю.

Ольгу Петрівну було розшукано в редакції журналу «Київська старина», де вона разом з іншими членами редколегії працювала над першим

українсько-російським словником. Безвусий унтер, який сповістив її про виклик до канцелярії генерала Новицького, не став чекати, поки пані збереться, щоб супроводити її, а, хвацько відкозирявши, пішов. Проте, виходячи з приміщення, Ольга Петрівна помітила його — унтер, ніби прогулюючись, походжав по алейці бульвару і нетерпляче поглядав на двері. Очевидно, йому таки не було байдуже, куди саме піде спочатку Косачова, з ким розмовлятиме.

Ольга Петрівна вдала, що не помітила його, розкрила парасольку — саме почав накрапати дрібненький дощик — і, дочекавшись візника, поїхала в напрямку Думської площі.

Всю дорогу вона намагалася вгадати причини цього виклику і так і не змогла напевне їх визначити, хоч у думках вертілася і Михайлова справа, і, чого у світі не трапляється, можливо, знову щось зв'язане з Петровським...

Євещький зустрів Косачову чемно, вийшов з-за столу, злегка вклонившись, запропонував сісти.

— Я прошу, пані, вибачити за турботу, — він зробив невелику паузу, спостерігаючи, як реагуватимуть на його слова, і продовжував тим же повільним тоном, від якого Ольгу Петрівну, пряму і відверту в розмовах, аж нудило: — Служба, нічого не вдієш! — Він розвів руками, ступив кілька кроків.

— Прошу вас, — не витримала-таки Ольга Петрівна, — прошу вас пояснити, в чім справа?

Євещький усміхнувся одними лише очима і перейшов до ділової розмови.

— Гаразд... Нам стало відомо, пані Косачова, що ваш син, Михайло Косач, студент університету святого Володимира...

Її здогадка таки була правильна. Їм все відомо. Мав рацію Кониський, коли попереджав її, що оті червоні необачні слова молодості таки до добра не доведуть. От воно й починається. Мало того, що доводиться морочитися з навчанням та Лесною хворобою, так, будь-ласка, відсиджуйся ще й у кабінетах поліції і виправдуйся за вчинки дітей.

— ...був одним з організаторів вечора збору коштів, — вів далі Євещький.

Ольга Петрівна нервово відкрила замшований ридикюльчик, дістала хусточку й витерла спітнілі долоні. Вони в неї завжди пітніли, як тільки починала хвилюватися.

— І що ж ви вбачаєте в цьому протизаконного? — запитала в жандарма.

— Але ж, вельмишановна пані, вечір був заборонений... До того ж є підозра, що саме ваш син — слово честі, мені просто не віриться! — був учасником негідного вчинку щодо особи самого ректора.

— Ну, пане підполковник, — образилась Ольга Петрівна, — за все,

що вам здається або може здатися, ні я, ні мої діти відповідати не збираємось. В тому, що Михайло був того самого дня серед своїх друзів, нема нічого поганого.

— Ну, а коли не тільки син? — глянув спідлоба Євцький.

— Що ви хочете цим сказати?

— Нічого, як ви зволіли зауважити, особливого. Я просто хотів повідомити пані, оскільки вона, видно, не знає, що в університетських заворушеннях брала участь і її донька,— він висунув шухляду, глянув, очевидно, на захований там од постороннього ока папірець.— Лариса Косач.

— Дякую. Але моя дочка, хай буде відомо панові, тяжко хвора. Вона майже нікуди не виходить.

— О! Не турбуйтеся, пані, — в голосі Євцького почулися нотки іронії,— нам відомо і це. Але того дня вашій доньці, бачте, полегшало, і вона таки була коло університету. Коли б тільки була! А то ж давала поради... Зрештою, нам відомо також,— голос Євцького potwierдішав,— що у вашій квартирі часто збирається гурток, який іменує себе «Плеядою» і який переходує нелегальну літературу.

Так он які вони справи! Живе людина, радіє, сумує, а того й не відає, що хтось ревно слідкує за кожним її кроком, ніби на клубок намотує всі її вчинки, щоб потім вивернути отак-от і копірситися в них... Леся, її кохана, нещасна донечка! Як прийме все це Петро, що він скаже?

Думки блискавками спалахували в голові, від них Ольгу Петрівну кинуло в жар. Що діяти? Мов чайка, над гніздом якої закружляв яструб, Ольга Петрівна шукала засобів, щоб одгородити дітей од лиха.

Євцький, помітивши її хвилювання, подав склянку води (чого доброго, ще зомліє, і доведеться отут з нею возитися). Косачова надпила трохи і заспокоїлась.

— От що, пане слідчий,— вирішила й вона піти напролом,— моїм дітям ніхто не заборонив мати друзів, зустрічатися з ними, гуляти... І навіть побіля університету. А в тому, що в місті творяться неполадки, не їхня і не моя вина.— Ольга Петрівна підвелася, даючи зрозуміти, що не бажає далі вести про це мову.

Встав і Євцький.

— Як знаєте, пані Ольго, як знаєте... мій обов'язок попередити вас.

— Я могу бути вільна?

— Будь ласка, прошу,— він встав і поспішив провести її до дверей кабінету.— Раджу все-таки не забувати нашої розмови,— сказав на останок.

Ольга Петрівна не відповіла. Як тільки вона переступила поріг і дихнула свіжістю, перед нею враз постали всі можливі наслідки цієї справи: і звільнення Петра Антоновича зі служби, і заборона її книг, і переслідування, якого досить зазнав Михайло чи та ж сама Ольга Антонівна,

зрештою, втрата авторитету серед впливових літературних кіл. «Це вже понад усякі сподівання, діточки», в думках картала вона дітей, поспішаючи додому.

Розмова Ольги Петрівни з Михайлом і Лесею відбулася десь опівдні, як тільки Михайло повернувся з університету, а ввечері того ж дня «Плеяда» зібралася в Судовщикових, на Лабораторній. Ганни Іванівни якраз не було, вона поїхала на кілька днів до знайомих у Гадяч, і мо- лодь, щільно позачинявши двері, задумалась над одним-єдиним: хто про- говорився і що робити?

Що робити?

Це питання випливало з усього, що сталося, воно вимагало негайного вирішення.

— Михайлові і Лесі, я гадаю, на певний час треба відійти од гро- мадської роботи,— першим вискочив Славинський.

— Я певний, що Новицький нагородив би тебе за таку пораду,— одразу ж заперечив Михайло. — До речі, чи не ви, пане Максим,— він перейшов на «ви»,— розбазікали все це? Скажу відверто, на інших у мене підозри немає.

— Вірно, Михайле! — підтримав Зюма.— По всьому видно, що його робота.

Славинський раптом почервонів, для чогось зняв і почав протирати пенсне.

-- Parole d'honneur ¹,— ледь чутно пробурмотів він.

— А ти по-нашому,— перебив його Зюма.

— Не розумію, Михайле, навіщо так різко? — втруtilась Шура.

— Спокійний тон, Шура, тут ні до чого,— мовила Леся.

— Або чесне визнання, або негайно, як кажуть французи, à quatre diables ²,— наполягав Михайло.

Славинський почав плутано розповідати, як недавно на вечорі в гра- фині він напідпитку похвалився одній дамі своїми демократичними зв'яз- ками. А коли та не повірила, він, хоч і шкодував потім, назвав їй і гур- ток, і деяких його учасників, і навіть місце, де збираються.

— Цього й слід було сподіватися,— констатував Зюма.— Пан паном. Я пропоную порвати з ним раз і назавжди.

Славинський швидко начепив пенсне, зіщулився.

— В ім'я неба пробачте мені.

— Справа не в пробаченні,— підвелася з м'якого глибокого крісла Леся.— Доки ми не уяснимо, що робимо все це не заради сенсації, як це

¹ Слово честі (фр.).

² Під три чорти.

розуміє Славинський, не од безділля, доти не зможемо чесно служити суспільству.— Вона закашлялася, певне, од хвилювання, і попросила води.— Так от: в ім'я чого ми все це затіяли?

Друзі сиділи мовчки, Славинський,— знітившись і втупивши додолу погляд.

— Говори, Лесю,— порушив мовчанку Гамбарашвілі.

— В ім'я правди, і волі святої, і щастя простих людей,— Леся сказала це надто швидко, чітко — видно, ці слова вже давно визріли, не один раз повторювалися в думках.

Славинський скося глянув на Лесю і одразу ж опустив повіки. Не такою вважав він цю тендітну панну. Її миле, з виразом постійного страждання лице, її поезії ліричніші од цих, сповнених бунтарства, політики слів.

Михайло задумливо кивнув чубатою головою. Видно, його думки повністю збігалися з Лесиними.

— Що ж далі? — випустила хмарку цигаркового диму Шура.— Який же рішенець?

— А раз так,— посміливішала Леся,— то одні ми зі своїм убогим знанням життя нічого не варті... Так, так, Несторе, не дивись на мене докірливо — без єднання з масами нічого не варті. Викаже якийсь пан Максим, перехапують нас, як коршак курчат, і все. Треба з робочим людом єднатися, готуватися до борні. Дьоготь швидко змивається, розбиті шибки через кілька годин замінюють новими... Навіть, — вона притишила голос,— навіть убитого царя швидко замінює інший...

Вона важко опустила на стілець, задивилась у вікно, за яким цвіли свічками каштани і шелестів листям грайливий вітер.

— Що ж, будемо кінчати,— підсумував Михайло.— Леся висловила наші спільні погляди. В мене пропозиція: щоб наш гурток, окрім усього, про що ми тут говорили, займався і літературною творчістю, оскільки всі ми, принаймні більшість, люди, які взялися за перо, щоб поставити його на служіння загальній справі.

— Заперечень не буде,— підтримав Зюма.— Вечори, літературні курси допоможуть у нашій зростанні.

На цьому закінчили. Сповнені почуттям важливості розпочатої справи, друзі вийшли на вулицю і незабаром загубилися у вечоровому людському потоці.



«ПЛЕЯДА»

Більшість вечорів проходила тепер при участі старших. Найчастіше бувала на них Ольга Петрівна, яка, пам'ятаючи пораду жандармського підполковника, ревниво намагалася відгородити дігей від усього, що могло викликати підозріння. На її вимогу засідання перенесли од Судовщикових до Старицьких, з приводу чого Михайло Петрович, або, як його, зважаючи на високий зріст, «перехрестили» останнім часом, Михайло Верстович частенько кепкував.

— Так це ж, виходе, Ольго Петрівно, ніби ви навмисне міняєте явки,— жартував він.— От вам і пред'являть нове звинувачення.

— Киньте, Михайле Петровичу, мені не до жартів,— сердилась Косачова.

Проте не так-то просто було вгомонити веселого Старицького.

— А нехай їм сто чортів і одна відьма,— широко зичив він,— щоб я ще й без причини журився.

І, всупереч Ользі Петрівні, особливо, як її не було, Старицький ділився з молоддю політичними новинами, запрошував на вечори цікавих знайомих.

Так було й цього разу: коли Михайло і Леся прийшли, у Старицьких уже сидів Ковалевський з дочкою. Леся стрічалась з ними й раніше, в Судовщиківих, але тоді близько не познайомилась, хоч і хотіла, бо чула про Миколу Васильовича чимало цікавого. Недавно він повернувся з заслання, де втратив дружину — не стерпівши поневірянь, вона отруїлася. Раніше Ковалевський був учителем словесності в Київському кадетському корпусі, а тепер живе з приватних уроків.

Микола Васильович знав багато напам'ять, особливо з Шевченка й Некрасова, дуже любив декламувати.

Проте поважали його не тільки за це. Як слід не забезпечений сам, він виступив організатором допомоги Драгоманову, від якого відреклися діячі київської «старої громади», твердячи, ніби його діяльність за кордоном шкідлива для українців. Це була неабияка підтримка Драгоманову — не стільки матеріальна, як моральна.

Одного разу в Судовщиківих Леся мала коротку розмову з Галею, дочкою Ковалевського. Ця гарна, запальна дівчина, виявилось, добре знає літературу. Вони домовилися зустрітись, але ота історія з викликом Ольги Петрівни до Євцького стала на перешкоді.

— От добре, що ти тут,— широко зраділа, побачивши Галя, Леся.— Я навіть хотіла тебе розшукувати.

— А ми, бач, догадливі, взяли та й самі прийшли,— відповіла Галя.

Поки молодь сходилась, Людмила Старицька запросила дівчат до себе в кімнату — знайомитись краще у вузькому колі. Галя коротенько розповіла про свої мандри з батьками, про те, чим живе. Виявляється, через батька вона знайома з багатьма робітничими гуртками, дістає там нелегальну літературу.

— Саме такого зв'язку нам і бракує! — зраділа Леся, — Отже, як я раніше з тобою не поговорила! — жалкувала вона.

Покликали до вітальні. Тут уже були всі, навіть Славинський (після широкого визнання та прохання вирішили поки що залишити його в «Плеяді» — може, виправиться).

— Сьогодні у нас вечір біографії,— шепнула Галі Людмила.

— З задоволенням послухаю.

Вони так і сіли — рядочком: Леся, Галя, Людмила. Пізніше до них підійшла Шура і менші Старицькі.

— Кому надамо перше слово? — запитав Михайло (за згодою всіх він завжди головував на вечорах). — Чи, може, хто сам зголоситься?

— Он Зюма хоче, — кинув жартома Гамбарашвілі.

Зюма блиснув скельцями окулярів і спокійно, незважаючи на репліку, запропонував:

— Я гадаю — перевагу слід надати дівчатам.

— От! Зразу видно — джентльмен, — похвалив його Михайло Петрович. — Звичайно ж так, — додав він.

Ковалевський теж підтримав цю думку.

— Гаразд, хай буде так, — згодився Михайло. — Тоді вирішуйте самі, кому з вас починати, — глянув на дівчат.

— Оскільки я лише вдруге на вашому зібранні, сподіваюсь, мене це не стосується? — запитала Галя.

— Одна вже відмовилась, — жартома констатував Михайло.

— А моя творча біографія — проза. Кому охота слухати? — додала Шура. — Давайте почнемо з поезії. Виступай, Лесю.

Леся теж завагалася.

— Що ж, сестро, на тебе падає вибір, — заохочував Михайло. — Виходь сюди.

— Виходь.

— Починай, Лесю, — просили друзі.

Леся подякувала за честь, поспішно підійшла до столу і стала поруч Михайла. В руках у неї не було нічого, навіть аркушика паперу.

— Я спробувала викласти свою невелику біографію віршами, — розпочала вона, трохи хвилюючись, — назвала її «Мій шлях». — Вона зітхнула глибоко, а потім враз гордо закинула голову і почала:

— На шлях я вийшла ранньою весною
І тихий спів несмілий заспівала,
А хто стрівався на шляху зо мною,
Того я щирим серденьком вітала:
Непевна ж путь, мій друже, в нас обох, —
Ходи! Шлях певний швидше знайдем вдвох.

Вірш захоплював простотою і щирістю. Не було в ньому ні пишномовних фраз, ні гучних вигуків, якими так пересипали свої поезії дехто з її ровесників.

Простими словами розповідала авторка про свій нелегкий, хоч ще й не довгий життєвий шлях. Це була сповідь перед власною совістю, перед товаришами, перед майбутнім.

Коли я погляд свій на небо зводжу, —
Нових зірок на ньому не шукаю,
Я там братерство, рівність, волю гсжу
Крізь чорні хмари вглядіти бажаю, —
Тих три величні золоті зорі,
Що людям сяють безліч літ вгорі...

«Знову — братерство, рівність, воля, — думав Славинський. — Вона, видно, занадто кохається в польітиці. Для справжнього митця це шкодить. Мистецтво є мистецтвом. А коли воно стає польітикою — втрачає свою принадність. Чим погано: ніч обгорнула більенькі хати, немов гольєнських діточок мати, вітрець весняний тихенько дише, немов діток тих до сну колише...»

Він з задоволенням цитував ці Лесині рядки, що давно вже запали йому в пам'ять як зразок, і ніяк не погоджувався з авторкою, яка вважала їх надто ранніми, навіть випадковими... Всякому, кажуть, своє, однак треба з нею якось поговорити — заради ж її таланту... Хоч, видно, це даремна була розмова, вона — фанатик. От хоч би взяти ті, щойно прочитані рядки:

Чи тільки терни на шляху знайду,
Чи стріну, може, де і квіт барвистий?
Чи до мети я певної дійду.
Чи без пори скінчу той шлях тернистий,—
Бажаю так скінчити я свій шлях,
Як починала: з співом на устах!

«І чим тільки тут захоплюватися? Яка тут поезія?» дивувався Славинський, спостерігаючи за присутніми. Та все ж, щоб не бути білою вороною й не викликати нову неприязнь, пан Максим і собі спроквола заплескав у долоні.

— Ну, знаєте, після цього я просто не відважуюсь сьогодні виступати, — шепнула Шура подругам.

— Сильно, Лесю, — захоплено вигукнув Зюма. — Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах! І поетично, і зміст глибокий... ти, Шура, — звернувся він до Судовщикової, — маєш рацію. Я чув твою репліку.

— В такому разі нехай Лариса Петрівна, — Галя навмисне назвала Лесю по-батькові, — прочитає ще дещо з своїх поезій.

— Що ви, друзі? — зніяковіла Леся. — Чому мені така особлива честь? Хай читають усі.

Вона хотіла сісти, але тут знову втрутився Михайло:

— Е ні, Лесю, не гоже так... Воля більшості — закон. Не змушуй чекати і ще раз просити тебе.

— Це — серйозно? — все ще відмагалася Леся.

— І я прошу, — обізвався Нестор.

— Тоді справді доведеться, — мовила Лариса Петрівна. Погляд її упав на Старицького — Михайло Петрович підбадьорює кивнув головою.

— Читай «Contra spem spero!», — підказав Михайло.

— Це теж, друзі, новий вірш... «Без надії сподіваюсь...» Я написала його в тяжкі для мене хвилини...

І знову розмірено лунав Лесин голос, і знову в задумі притихли товариші. Здавалося, то ніби їхні думки, наче їхніми болями жила ця слабосила юначка. «Чи то так у жалю, в голосінні проминуть молодії літа?..» Хіба тільки її хвилювало це питання? Хіба кожен із них не виголошував у години життєвої скрути:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії так сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Здавалося, вона випитала в них заповітні думки і от, будь ласка... Читання надихало Лесю, голос її з кожним рядком міцнів, виразнішав. Ось вона ще вище закинула свою ясночолу голівку і ніби з викликом закінчила:

— Так! Я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії так сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні!

«З неї таки вийдуть люди,— думав Михайло Петрович,— вірно казав Драгоманов... Уже, власне, вийшли... а скільки впевненості, волі, ніби це не хвора двадцятирічна дівчина, а велет».

Леся скінчила й стояла, мов чекала вироку товаришів. А його не було й не було, навіть оплески, як першого разу, не зривалися,— тільки мовчання й глибока задума.

Зрештою Микола Васильович встав, підійшов до Лесі і потиснув їй руку.

— Спасибі, Лесю, — мовив стиха. — Це — надзвичайно. Чуєте? — звернувся він до присутніх. — Після Шевченка й Некрасова я вперше стрічаю таку сильну поетку.

Хтось заплескав у долоні, всі одразу загомоніли.

Тільки Славинський сидів і злегка усміхався якимсь своїм думкам.

Після Лесі так ніхто й не наважився читати. Микола Васильович, захоплений почутим і підохочуваний дочкою, запропонував продекламувати щось із Некрасова.

— Коли вже Некрасова, то давайте про «неистового Виссаріона», — запропонував Михайло.

— Гаразд, — Ковалевський став зручніше, ще раз оглянув кімнату, ніби шукаючи, на що спертися, і почав «На смерть Белинского»:

— Белинский был особенно любим...
Молясь твоей многострадальной тени,
Учитель! Перед именем твоим
Позволь смиренно преклонить колени!

— Занадто польітично! — не витримав Славинський, як тільки Микола Васильович закінчив.

Всі оглянулися, і в тому погляді було німе здивування, запитання, на яке Славинський поспішив:

— Нічого дивного, панове. У Некрасова є справді тальяновиті поезії, але й чималю в нього риторики, гольої польітики.— Він повторив, злегка іронізуючи: — Ты нас гуманно мыслить научил... Виходить, не було ні Софокля, ні Арістотеля!

— Виходить, пане Славинський,— різко обірвала його Леся,— що ви так же погано розумієтеся на античному, як і на сьгоднішньому. Інакше б ви знали, що історія рухається вперед, що вона народжує нові протиріччя, нові ідеї...

— Пан Максим, по всьому видно, далекий од філософії трудящих,— додала, стримуючи хвилювання, Галя. Тиха і спокійна, вона враз стала рішучою, гнівною — такою Леся бачила її вперше.

— Joli! ¹ — вдавано спокійно мовив Славинський і додав: — Я, панно Ковалевська, переконаний, що польі жка не є доброю порадицею музи.

— Wirklich? ² — в тон йому іронічно запитав Михайло.— Яке ж, по вашому, покликання музи?

— Природа, кохання,— зіронізував Зюма.

— Зітхання,— додав Нестор.

— Годі-бо вам,— зауважив Старицький.

— Коли вже зачепили се питання, то і я скажу,— втрутилась Леся.— Скажу словами самого ж Некрасова:

Грешно в годину слез и горя
Красу луны, небес, и моря.
И ласки милой воспевать.

— От-от,— зрадів Микола Васильович.

— А мені здається,— Шура постукала цигаркою об попільничку,— даремно ми напосілися на пана Максима. Справді, до чого вся оця наша розмова?

Леся і Михайло переглянулися. Це було несподівано. Шура, яка весь час була проти подібних сентенцій, і раптом такий сюрприз. «А все це товаришування з отим паничем», подумала Леся, а вголос мовила:

— Десь там, в розкішних вар'єте, в цигарковому диму та винних випарах мораль пана Максима, хоч і не ним вона вигадана, була б сприйнята на біс, а тут... і йому неприємно, бо нема співчуття, і нам незручно...

¹ Гарно! (фр.).

² Справді? (нім.).

— De grâce! ¹ — вигукнув Славинський.— Коли це серйозно, я можу зальшити...

— Ну, навіщо так? — поспішила уладнати справу Шура.— Леся погарячкувала.

— Аніскілечки!

— Ça va! — схопився Славинський.— Adieu! ²

Він підбіг до вішалки, схопив капелюха і, як попало накинувши його, вискочив, метнувши на Леся недобррозичливий погляд. За ним поспішила Шура.

— Ну і хай! — відрубав Михайло.— Я давно відчував неминучість цієї розмови.— Він зачекав, поки вляжеться хвилювання, й продовжував: — З усього видно, друзі, що будуть між нами й розходження, і суперечки. Дев'ятнадцяте століття кінчається, а нове народжується в муках, в борні. І нам, не комусь іншому, бути її учасниками.

— Дехто, правда, воліє переждати цей непевний час,— додала Ковалевська.

— Поле, щедро засіяне Шевченком, Чернишевським, Некрасовим, починає потроху зеленіти сходами,— продовжував Михайло.— І хоч палють його чорні неблаганні бурі — сходи щоразу буйнішають. Час і нам уже одпихати свого човна, яке б там не було море. Може, ми попливем перш і не дуже-то просто, але більше сорому сидіти, ніж блудити навіть.

— Нам випадає доля першими пускатись од хвилевої пристані у далеку плавбу. Хоч, певно, кінця її ми й не побачимо, проте зоря таки нам ясно світить, і ми дамо тому човнові добрий керунок у далеку чудову путь. І він таки дійде своєї мети. І тоді на щасливому березі згадають нас — перших керовничих на великому морі великого діла...

Того вечора Ольга Петрівна довго ждала своїх неслухнянців. А молодь гуторила,— щось таємниче було в тій розмові, недоступне таким, як Славинський.

Вишневі квіти тяглися з саду, заглядали у вікна, ніби прислухалися до тієї розмови, мов сторожили її од поганого ока.

¹ Скажіть, будь ласка (фр.).

² Дуже радий. Прощайте (фр.).



У ФРАНКА

Відень, то й Відень. Зрештою, їй все одно. Аби здоров'я, аби одужання. Хоч надії на це уже й немає, та вона ладна зробити все — не задля того, щоб тільки не згинути, а щоб жити людиною, не скрипучим деревом, котре два віки стоїть, та обидва безкористі. От кілька місяців провела в Криму та на Лимані, і хоч лікарі категорично забороняли працювати, а все ж писала, читала, листувалася.

А тепер везуть її до якогось там фон-Більрота. Ну, що ж? Шкода тільки мами. Скільки вже вона, бідна, натерпілася через неї, а кінця ж так і не видно. А чи буде він? Певне, аж тоді, коли скінчиться все: і думи, і пісні, і оці щоденні невідступні турботи.

Дума — за думою. Але смутку на серці не було: вона якось уже звикла до свого нещастя і на диво спокійно до нього ставилась. А цього разу Леся була навіть весела. Ще б пак! Попереду Львів, де вона ще не була жодного разу, зустріч з Франком, своїм хрещеним батьком по літературі. Скільки було в родині про нього розмов, скільки складалося варіантів зустрічі!

Постукують колеса, миготять за невеличкими брудними вагонними віконцями засніжені полустанки, поодинокі деревця і дрімучі гаї, а вона вже бачить в уяві наступну зустріч, відчуває дружні потиски рук...

До Львова прибули опівдні. Потяг до Відня ішов десь аж уранці, і Ольга Петрівна, здавши речі до камери зберігання, довгими сходами та переходами, вогкими тунелями подалися з дочкою до міста. На щастя, біля вокзалу трапився візник, і незабаром вони опинилися в центрі.

Львів дещо розчарував Леся. Хай і зима, і снігу всюди понавалювало, але ж який він тісний, які в ньому ламані та вузенькі вулички! З розповідей вона уявляла його просторішим, вільготнішим, хоч і не таким, звичайно, як Київ — такого, мабуть, другого немає, — а все ж привабливим. А тут, власне, нічого особливого. Хіба що височенні костьоли, що повпирались у небо гострими довжелезними шпильями... От уже правду кажуть: до всього треба звикнути.

Посковзується на легенькій ожеледиці, що блищить на брукові, колючина, туго натягує віжки візник, а мати з дочкою притулились одна до одної, заглибилися у власні думи.

— Об чім ти задумалась? — прикриває Лесині коліна Ольга Петрівна.

Нехотя одводить погляд від перехожих, що снують тротуарами, і, збагнувши, про що її питають, одказує:

— Про те ж, мамочко, про що і ти. Вгадала?

— Вгадала, — зітхнула мати. — Я теж думаю про зустріч... тільки про ту, з Білротом.

Леся на мить смутніє, але одразу ж повертає розмову на інше.

— Альбома її забули взяти.

— Та навіщо він? Я гадаю, Івана Яковича зараз менше всього цікавтимуть твої поезії. Їх він уже читав. Просто — познайомитесь, погмоните.

— Мені аж лячно.

— А ти не думай про це.

І знов мовчання.

За якісь півгодини машталір зупинився коло старенької обкутої залізом брами по вулиці Зиблікевича, за якою, у глибині двору, виднівся

двоповерховий будинок. Брама була зачинена, і поки Ольга Петрівна розплачувалася, Леся шукала входу.

— А ви, панночко, пройдіть он поза тим будинком,— пораяла їй якась бабуся, що саме проходила вулицею.

Широка, розчищена від снігу доріжка вела в просторий двір, а там розходилась на кілька менших стежечок,— будинок мав щось два чи три входи.

Косачові зупинилися в нерішучості: куди йти? На їх щастя, двері головного входу розчинилися, і кілька хлопчаків викотилися на подвір'я. Один із них, забачивши незнайомих, щось шепнув останнім, і всі побігли назустріч.

Ольга Петрівна скористалася нагодою.

— Це той вусатий? — переглянулися хлопчакі, коли Ольга Петрівна назвала Франкове прізвище.— Знаємо! Ідіть он у ті двері.— Хлопчакі показали на коридорчик праворуч, і Косачові поспішили туди.

Не встигли вони дійти до будинку, як назустріч вийшов середнього зросту чоловік.

— А я собі дивлюся: що воно за чужинці блукають. Сюди ходіть, Ольго Петрівно... Давайте ваші речі, обмітайте ноги і швидше в кімнату, бо, певне ж, замерзли.— Він забрав у Ольги Петрівни валізку, набиту яблуками та банками з варенням, які та везла в подарунок Франковій, і, загордивши своїми широкими плечима двері, запитав: — А це ж хто з вами? Невже, Леся? По всьому бачу — вона! — Не чекаючи ствердження, Франко тут-таки, надворі, обняв молоду Косачівну, поцілував у холодну, ледь порожевілу на морозі щоку: — Отак, а то в хаті жінка, чого доброго, ще й не дозволить цілувати таку гарненьку панночку.— Він лагідно усміхався своїми добрими розумними очима, жартував, аж поки не вийшла Ольга Федорівна.

— Та чого ж ти морозиш людей? — напосілася вона на чоловіка.— Заходьте, будь ласка,— запросила Ольга Федорівна.

Оце й уся квартира, весь комфорт. В очі одразу впала скромність, якщо не сказати — убогість житла: тісна, з вогкими стінами кухонька і трохи більша, затишніша кімната; ліжко, круглий стіл по середині і другий — в кутку біля туго набитої книжками шафи.

Леся роздягалася і водночас обдивлялася квартиру, непомітно слідкувала за гостинним, енергійним господарем, який одразу ж почав поратись біля самовара.

— Хоч би ж були листом сповістили, чи як? Вийшли б, зустріли, а то... Куди ж воно так годиться? — докоряла Ольга Федорівна гостям.

— Нічого, добралися й так. Правду кажучи, ми все вагалися: куди його краще податися? Знов у Німеччину чи сюди, у Відень? — і Ольга Петрівна почала розповідати про доччину хворобу, скаржитися на лиху долю, яка так несправедливо з ними обійшлася.

— Та годі-бо тобі, мамо,— перепинила її Леся.
— От-от! — підхопив Іван Якович.— А хвора, бачу, і вусом не веде.
— Звикла вже,— мовила Ольга Петрівна.
— Ну, а що там нового чувати у ваших краях? Як ся має Петро Антонович? Усе ще воює за правду?

— Ет, воювання його,— махнула рукою Ольга Петрівна, викладаючи гостинці.— Того й гляди, накличе біду. Уже й так в немилості, а з тими позовами та судами геть чисто стратив своє здоров'я.

— От і неправда, мамочко,— втрутилася Леся.— Коли б усі робили як тато, то й лиха було б менше.

— Еге, в Петра Антоновича, бачу, надійний захисник.— Іван Якович підійшов до Лесі і з якоюсь особливою цікавістю подивився на неї.

— Лихо мені з ними! — поскаржилась Ольга Петрівна.— Вірите, не можна нічого сказати супроти: як візьмуть в оборот, то хоч тікай з хати.

Леся почервоніла під пильним Франковим поглядом і, сором'язливо опустивши очі, продовжувала:

— Коли всі будуть клопотатися тільки власними болями — кінця цьому лихоліттю і не чекати.

Іван Якович посерйознішав при цих словах, його усмішка раптом безслідно зникла, і натомість на лиці з'явилась задума. Господар нетерпляче поскубував свого короткого рудуватого вуса і щось уперто обмірковував.

— Здається мені, Ольго Петрівно, що ваш брат, а мій добрий приятель Михайло Петрович Драгоманов помиляється: Леся таки знає життя. Що не кажіть, а знає.

— Та не хваліть ви її, ради христа,— благала Ольга Петрівна.— А то ще справді возгордиться, що й не підступиш тоді.

Леся докірливо глянула на матір, однак промовчала.

— Сказати правду про людину, значить підтримати її,— мовив на те Іван Якович.

— І що ти за господар, Іване? — обізвалась дружина.— Люди з дороги, промерзли, а ти одразу з ділом! Запрошував би краще до столу.

— Маєш рацію, Оленько, газда з мене абиякий... Та що я вдію? З розумними людьми рідко доводиться стрічатися... А сісти нам не довго. Подавай скорше на стіл.

Ольга Федорівна постелила полотняний настільник і поставила самовар. Франко допомагав їй, зрідка жартував, проте в погляді його тепер більше було задуми. Він приніс із кухоньки майстерно вирізьблену з дерева хлібницю і обережно, щоб не впустити жодної кришечки, почав краяти хліб. Робив він це якось по-особливому, приклавши хлібину до грудей і підтримуючи її однією рукою знизу. Лесі аж самій захотілося попробувати так одрізати.

— Прошу — сідайте, частуйтеся,— запросила господиня.

— А чим частуватися? — перепитав Іван Якович.— Що то за частування без чарки? — він вийшов на кухню і незабаром повернувся з невеличкою пляшечкою в руках.— Недавно в мене були земляки, то оце передали... Сливовиця на меду.— Він налив у маленькі грубі чарочки, сів біля Ольги Петрівни.— За нашу стрічу і за ваше, Лесю, здоровля...

Та не встигли випити, як у коридорі зашаруділо.

— Кого там біг післав? Пождемо.

Двері широко розчинилися, і до кімнати зайшов бородатий чоловік.

— Я так і знав, що це Михайла нечистий несе,— мовив Іван Якович.— Ну й щасливий же ти, Михайле, навіть чарка без тебе не п'ється... Проходь швидше, в нас гості.

Михайло мовчки роздягся, повісив пальто і велику хутряню шапку — видно, він часто бував у цій господі.

— Добровечір,— вклонився чемно.— Пані Ольго! — здивовано розвів руками.— Якими вітрами? В таку негоду...

— Він у нас,— Франко показав на гостя,— щоби ви знали, мерзляк,— і додав, звертаючись до Михайла: — А поглянь лише, хто з Ольгою Петрівною!

Гість, помітивши за столом дівчину, запитав:

— Ваша?

— Атож.

— Тоді — Леся... вгадав? — і сам собі поспішив відповісти: — Ну, звісно, вона... Леся, наша нова поетка! Високе чоло, біляве личко — одразу видно Косачів рід. Ну, здрастуйте, Лесю. Радий бачити вас у наших краях.— Він підійшов, поцілував Лесі руку, від чого та зашарілася.

— Це, Лесю, і є той самий Михайло Павлик,— пояснив Франко,— який так захопився вашими віршами, що скоро зведе нанівець усіх інших поетів.

— А й справді! Чого варте оте сюсюкання деяких, навіть мужчин? — озвався Павлик.— А це ж сила! Послухайте.— Він продекламував:

— За правду, браття, єднаймось щиро.
Єдиний маєм правий шлях,
Єдину, браття, всі маєм віру,
Єдине серце у грудях.

Га? Покажіть-но мені, в кого з сучасних авторів є такі рядки! — Павлик переможно подивився на присутніх.— Мовчите? То ж бо.

— Я ж казав,— засміявся Франко.

Павлик присів на вільний біля Лесі стілець, охоче підсунув до себе чашку з чаєм.

— О, та ви багато живете! Варення, сливовиця...

— Спасибі — Ольга Петрівна привезли,— відповіла Франкова.

— Не вірте їм, Михайле Івановичу,— поправила Ольга Петрівна.— Мое лише варення. У нас же, знаєте, все своє. Влітку — що тої малини кругом, вишень, позьомок!.. Не полінуєшся — на всю зиму вистачить.

— Приїздіть до нас уліті, побачите,— підтримала матір Леся.

— А й справді,— звернувся до дружини Франко.— Поїдемо? Відпочинеш, полікуєш там нерви на лоні природи... і я трохи одійду од щоденного клопоту.

— Тобі вже одразу й їхати,— докірливо мовила Ольга Федорівна.— Пора вже своє що-небудь мати, не тинятися по чужих кутках.— Голос Ольги Федорівни затремтів, і Леся тільки тепер згадала, як скаржився в своїх листах Іван Якович на поганий стан здоров'я дружини, на те, як її нервовість шкодить йому в роботі. А Ольга Федорівна враз уся загорілася, в очах заблищали сльози, в руках дрібно затремтіло блюдо.

Франко, знаючи, що мовчання в таких випадках може вивести дружину з рівноваги, заговорив про інше.

Так просиділи довгенько. Одна тема міняла іншу — більше говорили про громадські справи. Леся пильно придивлялась до своїх нових знайомих. Саме таким — уважним, вдумливим і веселим, — і уявляла вона Франка.

Чаювання закінчилося, проте ніхто не поспішав: приємно було сидіти гуртом у теплій кімнатці. Зрештою Ольга Петрівна встала, подякувала за гостинність.

— Ти, Леся, певне, побудеш тут, а я вийду в місто,— звернулася вона до дочки.— Дещо треба купити в дорогу.

— Заждіть, і я з вами,— обізвалась Ольга Федорівна.

— А й правда, чому б тобі не прогулятися? — підтримав Франко.

Жінки хутко зібралися і вийшли.

Леся відчула себе якимось незручно в чужій кімнаті. Вона підійшла до шафи, але взяти звідти нічого не наважилася. На письмовому столі лежали аркуші паперу, папки. «Мабуть, з рукописами,— подумала Леся.— От би заглянути туди хоч би одним оком». На середині столу лежало кілька листків, списаних, видно, недавно, перед їхнім приходом. Твердий, ламаний і незрозумілий почерк. «А закреслень зовсім мало,— відзначила Леся.— Не те, що в мене».

— Підглядаєте? — перервав її роздумування Іван Якович. Він і Павлик виходили за жінками.

Леся ствердно кивнула головою.

— Хочу зрозуміти вашу манеру, ваш стиль.

— Це природно. Кожному молодому хочеться заглянути в тайники творчості старших. Михайле,— звернувся Франко до Павлика, що захопився якимсь журналом,— годі тобі картинки роздивлятися, давай ліпше тим «Кур'єром» розпалимо дрова.

— Так він же свіжий, вчорашній. Певно, ще сам не читав?

— Хоч би й сьогоднішній. Свіжості в ньому стільки, як у старому зужитому смітті. Одна балаканка, та й годі.— Він узяв подану Павликом газету, зібгав її, запхнув під дрова і запалив.— О, хоч горить файно... Це теж користь.— Стоячи навколішках, Франко роздмухував у грубі огонь. Коли розгорілося, він поставив коло груби три стільці.— Сідайте. Колись, як будемо живі та здорові, може, біля справжнього каміна посидимо, а поки хоч так. Про що однак ми з вами почали, Лесю? — Франко насупив свої кошлаті рудуваті брови.— Ага, згадав! Про манеру і стиль... Ну, те, що ви хотіли зовні все це побачити і збагнути, це, гадаю, жарт. Самі чудово розумієте. Найліпше говорять про митця його твори.— Іван Якович поправив у грубі дрова й додав: — А вашу манеру і творчу фізіономію я, здається, пізнав. Однак в останніх ваших поезіях надто багато стогону, мук та страждань. Що це, ваша доктрина?

Леся замислилась. Франко і Павлик мовчки поглядали один на одного, чекаючи відповіді.

— Справді,— мовила згодом Леся.— Зараз я в думках переглянула написане останнім часом, і це питання таки напрошується. Але, гадаю, не це для мене характерне. Той біль і смуток є виразом певних обставин.

— Я чом питаю? — вів далі Іван Якович.— Для людини, обдарованої гарячим почуттям і палкою фантазією, це страшенно небезпечно. В такому стані не раз навіть дуже сильні натури ламалися і безнадійно падали в болото песнізму.

— Певний, що з нашою добродійкою цього не станеться,— поправив Павлик.

— Дай-то боже... На загаль маю вам сказати, друзі, що я більше вірю в таланти поступові, котрих розвій іде не зигзагами, а звільна. Бо ще бувають такі, котрі блиснуть, мов метеор, одним-двома творами, а все далше їх існування — то вже повільне згасання.

— Це більш стосується тих, котрі приходять в літературу дозрілимими людьми,— зауважив Павлик.— Панну Лесю це хай не турбує, її талант, видно з усього, міцніє рік од року, що, певно, є продуктом упертої праці.

Леся сиділа заслухана в розмову. Їй і ніяково було, бо ж говорили про неї, і заразом хотілося слухати й слухати цю спокійну товариську бесіду.

— Говорите ви про мене чимало незаслуженого,— сказала,— та коли вже зайшла об цім річ, скажу: працювати мені таки справді важко. День пишу, а три лежу. Буває доходить до скреготу зубовного... Проте не писати не можу. Інколи вже й кину, щоб одпочити, та проходить день-другий, і настає просто якась божевілля.

— Тота нам'єтність, Лесю, буває у всякого митця,— завважив Франко.

— ...Юрба образів не дає мені спати, мучить, як нова недуга,— про-

довжувала Леся.— І тоді приходить до мене демон, лютіший над усі мої недуги, і наказує писати... І я пишу.

Франко і Павлик засміялися.

— А він не вказує часом, що саме писати? — жартував Павлик.

— Це вже справа сумління.

— Ось вона, Іване, твоя прозорливість. Леся, бач, має діло із душами, а ти тут цілу теорію розвів о таланті, індивіди...

— Коли й так,— підхопив жарт Іван Якович,— то її дух скрупулянтний, незлий.

Щирість і невимушеність розмови викликали Леся на відвертість. Вона все частіше ловила себе на тому, що забувала, де знаходиться. Здавалося, нікуди вона й не виїздила, а зібралися оце в Колодяжному чи в Києві увечері і гурторять собі потихеньку.

— Взагалі ж не писати я не можу,— сказала Леся.— Коли в мене радість, що буває надто рідко, чи смуток, то зараз ніби вогонь загоряється в серці. А в голові думки роються так швидко, що, здається, якби не зібрати їх та не вимовити гарними голосними словами,— збожеволіти можна.

— А без цього, Леся,— Іван Якович поклав на її худеньке плече свою важку руку,— і немає справді мистецьких творів. Усе, що написано з холодним серцем, не варте і торби січки... Через те й кричимо на всіх перехрестях, що немає у нас літератури.— Він трохи підвищив тон, видно, це питання хвилювало його давно і неабияк.— Так, нема! Замість неї поки що крики, сварки та нікчемні повісті, в котрих справжнього життя, правди й дотепу — як на пустій видмі колосків. Чи, може, оті драстичні віршики кулішів і їм подібних про природу, засушену в бібулі, і про почуття, законсервовані в спіритусі, може, їх назовемо літературою? Але гов! Се підпеньки, що ростуть на здрухнілих пнях, плісень, що вкриває гниле багно, але не пахуча, цвітиста мурава...

— Та годі-бо, Іване,— кинув Павлик, вибравши зручну хвилину.

— Коли ж серце розривається, як подивлюся та послухаю наших консерваторів. Ви, Леся, даруйте мені сей тон.— Аби не боліло, то й пощо говорити? Михайлові он не подобається, в нього душа м'яка.

— Ну й дразливий же ти! Інший уже давно порвав би з тобою.

— Про іншого я, може, і не сказав би, а про тебе скажу, бо знаю, втерпиш... З іншим я, може, і говорити не став би.

— Бачте, Ларисо Петрівно, які ми друзі,— звернувся Павлик.— Ради бога, не беріть з нього приклад.

Леся усміхнулася, згадавши, до яких суперечок доходять вони на своїх вечорах, і мовила:

— А ви, прошу вас, не зважайте на мене. Ми з вами одним миром мазані, звичайні грішні.

— От бачиш! — зрадів Франко.— А ти з своїм примиренням. Хто ж,

як не ми самі, повинні вчити молодь? Не віддавати ж її барвінським та романчукам? Досить і так уже наплодилося отих, як писав Тарас, моголів. Хіба ж од них ждати народів справжньої літератури? З гнилого дерева не зробиш доброго ціпа... То, кажете,— звернувся він до Лесі,— у вас теж бувають — і ще ліпші — суперечки? Об чім же тоті ваші спори?

Леся розповіла про «Плеяду», про захоплення молоді демократичними ідеями. Франко і Павлик слухали її не перебиваючи і час од часу поглядали один на одного. «А що! Бачиш!» говорили їхні погляди.

— Добре було б, Ларисо Петрівно,— Павлик говорив спроквола, перебуваючи в полоні власних думок,— коли б ви шукали в Києві певних людей. Нам треба надійних людей, особливо в Києві.

— Я певна, що виконаю ваше прохання,— не задумуючись відповіла Леся.— Мені вельми прикро, що здоров'я ставить мене весь час на одшибі активного громадського життя. Але знайте: коли трапляється яка ризикована робота, я буду вашим найпершим і найбезпечнішим помічником.

— Діло не так і в здоровлі, Ларисо Петрівно,— сказав Франко.— А вашу згоду ми приймаємо. Можете не сумніватися — роботи вистачить на всіх. Головне, нам треба налагодити перевезення нелегальної літератури.

— Я догадуюсь і готова стати в пригоді.

— От і гаразд. Будете їхати назад — дещо візьмете. Тільки — гов: про нашу умову нікому ні слова.

Леся кивнула головою.

— Ну, а щодо ваших поезій мушу сказати, що за останні скілька літ ви зробили помітний крок.— Франко вдарив об коліна руками, і Леся тільки тепер помітила, які в нього витерті штани.

— Не будемо зараз вдаватися до аналізу ваших поезій,— вів далі Іван Якович,— але на шляху ви стоїте вірному. От хоч би взяти цикли «Подорож до моря», «Кримські спогади», котрі ви мені переслали, а особливо «Contra spem spero!».

— Так, так,— втрутився Павлик.— То річ сильна і характерна.

— ...Вирізняються вони поглибленим розумінням життя. А це, замітьте, головне. Література єсть життя. Це найправильніший кодекс справжнього митця. Життя — передовсім. Що воно зв'язе, те й буде зв'язане, а що воно розв'язе, те й буде розв'язане.

— Здається, пора б вам уже і про збірку подумати,— додав Павлик.

— Боюсь, нічого ще збирати.

— Не кажіть, є сильні штуки,— заперечив Франко.— Михайло має рацію: при поверненні додому зложіть увесь свій доробок і шліть нам.

— І чим хуткіше це зробіть, тим ліпше... для загальної справи,— підійшов до Лесі Павлик.

— Взагалі, Лесю, добре було б, щоб ви і ваші друзі взялися пропагувати все, що є гарного, розумного в нашій літературі.— Він знову заговорив запально.— Народові підсовують таку убогу, натикану гнилими ідейками літературщину, що хоч сили наші й нерівні, хоч і перепадає нам; але не протистояти їй не можемо!

Останні слова він сказав з таким притиском, ніби перед ним були люті його вороги, та й сам він виступав десь на диспуті.

Деякий час помовчали. Франко підійшов до свого робочого столика, щось записав до блокнота і став, задивився на засніжений двір.

— Гадаю, що й це буде нам під силу,— стиха мовила Леся.— Бо, по правді сказати, коли я слухаю проповіді, що «Життя святих» розвивають у літературі дух героїзму, то мені самій хочеться зайву свічку в хаті за-світити, щоб ясніше було.

— Значить, домовились? — не то запитав, не то ствердив Франко.

— Так,— чітко відповіла Леся.— *Alea jacta est* ¹.

— Жереб кинуто,— повторив Франко.

Тісними завулками, захаращеними двориками скрадався у місто зимовий вечір. Холодний вітер жбурляв у вікно сніговицю, а троє сиділи в натопленій затишній кімнаті і вели поспішну розмову...

¹ Жереб кинуто (лат.).



ВІДЕНЬ. ВИБОРИ

Вернутися б зараз назад, у Колодяжне, і писати, писати. Стільки думок і чуттів народила ота коротка зустріч у Львові, що довго-довго зринатимуть у пам'яті чуті розповіді та поради.

А от доводиться їхати. За Львовом — Тарнів. За Тарновим — Краків... Гаї змінюють поля, поля змінюють гаї... Гори, долини — засніжені, білі. Чужі.

У Відні Косачів мав чекати Теофіл Окуневський. З його дочкою, Ольгою, Леся познайомилася ще в Києві, де вони разом навчалися музики. Дівчата розсталися кілька років тому, і Леся ніколи не гадала,

що доля знову пошле їх одну одній назустріч. Та, видно, не дарма кажуть: гора з горою не сходиться, а людина з людиною неодмінно.

Величезний Північний вокзал у Відні був геть заповнений людом. Одні приїздили, інші товпилися до вагонів — кудись їхали, а поміж усім цим снували товстопики, вусаті жандарми в начищених до блиску гостроверхих касках.

Ольга Петрівна і Леся вийшли і стали оддалік. Ні вони Окуневського, ні він їх не знали. Тому, як було домовлено, Ольга Петрівна витягла й тримала на видноті останній номер «Зорі» — по цьому Окуневський має їх пізнати.

Через якийсь десяток хвилин до них справді підійшов високий, у довгому сірому пальті й циліндрі чоловік і, стримано всміхаючись, показав такий же номер журналу.

— Пані Косачова, панночка Леся? — запитав він, щоб пересвідчитись остаточно.

— Вони самі,— відповіла Ольга Петрівна.

Окуневський чемно привітався, і одразу його бліде, з чорцюю — клинком — борідкою і короткими вусами обличчя стало, як завжди, серйозним, а очі, невідомо звідки, набрали тихого, спокійного смутку.

— А я вже думав — не приїдете. Народу стільки... Ну, ходімо...

Окуневський поклав носильника і повів гостей до виходу в місто. Надвечір'я, що поволі спадало на верхів'я дерев і високі шпилі ратуші та костьолів, робило місто якимсь непривітним, холодним. Чи від втоми, чи від цього першого неприємного враження було важко на серці, надокучливими здавалися допитування Окуневського — про дорогу, про Київ, про здоров'я...

Лунко цокотіли по брукові коні, і ті звуки чомусь нагадували Лесі ритмічний і такий же до нудоти одноманітний перестук вагонних коліс. «Додому, додому, додому» віддавалося те цокотіння в думках. Гнітючими здавалися просторі, красивої архітектури будинки, за якими не було нічого видно, високі пам'ятники, що виринали з темряви мало не на кожному кроці, ажурні арки під'їздів... Хотілося швидше добратися до житла, впасти, забути від усіх цих переїздів.

— Дунай... Лесенько, під нами голубий Дунай!

Мама в захопленні. А від чого? Чим тут захоплюватися...

Леся кинула погляд на річку. Яка ж вона, скажіть, голуба? Каламуть, і тільки.

— А цей міст — чуєш, Лесю? — його збудували кріпаки Разумовського.

— Разумовського?

— Еге ж. Коли він був російським послом у Відні.

Он якою ціною створювались усі ці багатства, уся ця пишнота! В уяві одразу постали ватаги полтавських, київських, чернігівських крі-

паків, які на плечах своїх зносять з усіх усюд до Дунаю каміння, зраненими руками вкладають його, а могутні хвилі, ніби граючись, зносять усе те, збивають німечиних з ніг, руйнують їхню працю.

Хто його знає, може, з тих пір і побуріла у Дунаї вода, розбавлена потом і кров'ю кріпацькими... А он скільки понад берегом заводів та фабрик! Їх теж будували мозолясті руки. Хай не полтавські, чернігівські, так галицькі, волинські, а все одно ті, яким бракувало кусок нашущного.

Глухо прогуркотів під колесами міст, мов обзиваючись голосами далеких отих будівничих, коляска ще кілька разів повертала праворуч, потім ліворуч і зрештою зупинилась перед будинком з величезними яскраво освітленими вікнами.

— Приїхали,— мовив не то візник, не то Окуневський.

Поки зносили речі, Леся встигла обдивитися вестибюль, перемовитися з швейцаром, старим чоловіком у голубій, розшитій золотом лівреї і трикутному капелюсі.

В готелі розкішно: картини, шафи з книжками, золочені люстри, мармурові, застелені коштовними килимами, сходи.

— Ця розкіш чомусь гнітить,— сказала Леся, як тільки Окуневський пішов, побажавши їм доброї ночі.

— Завжди в тебе якісь незрозумілі примхи. Бідність вражає, багатство — гнітить...

— Хіба не можна було зняти скромніший номер?

— Ти ж знаєш: Відень — світове місто, сюди з'їжджаються знатні особи... А ти — з своєю простотою... От коли ми поверталися з Флоренції, од дядька Михайла, то зупинялися в самому центрі. Там ще розкішніше.

— А я цим не захоплена. Красиво, але ж, як подумати...

— Ну, добре, годі,— перебила мати.— Філософії на сьогодні досить. Я теж стомилась.

Поки мати приводила в порядок речі та милувалася з вікна містом, Леся вмилася, випила принесену служницею каву і шмигнула під перину. Стомлена дорогою, заколисана гомоном чужого міста, вона швидко заснула.

Отак воно буває часто: те, що спочатку видається поганим, при уважнішому знайомстві кращає, а на що сподіваєшся,— повертається проти тебе ж самого. І мама, і Окуневський, виходить, мають рацію: місто справді чудове! Десь-то вже вона тоді, першого дня, дуже стомилася, що нічого не милувало зір, і десь, видно, доля готувала їй новий жарт.

Як не є, а справи пішли своїм трибом. Більрот, оглянувши її та обма-

цавши своїми довгими холодними (аж досі бридко!) пальцями, прийшов до висновку, що ніякої операції не потрібно. Він наклав на бедро гіпсовий бандаж, а оце вже днів кілька тому замінив його апаратом. В апараті таки зручніше, можна нагинатися, і нога майже зовсім перестала. Погано тільки, що апарат важкий і при ходінні в ньому аж гаряче, багато не набігаєшся. Та й то сказати: скільки можна тинятися без діла по отих театрах, кафе та вулицях! Все оглянуто, все переслухано. Гаразд, хоч ці студенти не дають скучати — приходять, розпитують, охоче розповідають про свої літературно-мистецькі справи, а то б — хоч вовком вий.

З допомогою Окуневського Леся взяла в тимчасове користування піаніно. Їхня кімната перетворилася на своєрідний театральний салон. Всі суперечки — від того, чому у Венери Мілоської немає рук, до передвборної «Угоди» народовців з австрійським урядом — закінчувалися співами. Виявляється, у цих лисів, як жартома назвала Леся галичан, досить мелодійна музика. І Миколу Віталійовича вони знають не згірше. А Ніжанківський, Вахнянин і, зрештою, оцей Гриневецький, котрий так охоче зголосився писати музику на її «Русалку», — то таки гарні митці.

Леся напівлежала на вузенькій канапці, переглядала щойно куплені газети. Гуляти більше не хотілося, та й погода чомусь зіпсувалась: зранку було морозно, сухо, а це враз одпустило, на вулиці заблищала вода — справжня тобі весна!

Газети забиті різними оголошеннями (навіть призовлення до шлюбу та заочними освідченнями), проте на першому місці рясніють заклики, красуються портрети лідерів політичних партій і тут же багатобічючі слова з їхніх гучних виступів та промов перед виборцями.

Австрія обирала парламент. Це було видно не тільки з газет. На вулицях, у кафе, театрах, навіть у готелі, де мешкали переважно приїжджі, — всюди говорили про вибори. Кампанія саме переживала ту стадію, коли до неї хоч трохи були причетні маси. Бо пізніше, коли вже діло дійде до призначення членів уряду, ні народовцям, ні угодовцям, ні радикалам робить буде нічого. Там справу вирішуватиме його, цесарська, воля...

Тож поки не пізно, поки була хоч найменша надія, партії сперечалися, ганили одна одну, на всі лади вихваляючи свою політику, свою тактику. І все задля того, роздумувала Леся, щоби з п'ятисот чоловік — один (лише один!) міг проголосувати! Хто буде цим щасливцем? Та звісно хто, коли ні робітники, ні жінки обирати не мають права, коли потрібно щонайменше три роки прожити на одному місці. А піді-но робітникові, проживи постійно три роки, коли безробіття, нужда гаяють тебе, мов хорти зайця.

У двері стиха постукали, і тонке прядиво думок попливло, як ранковий туман понад річкою, розвіялось.

— Увійдіть,— попросила Леся.

Зайшла покоївка.

— Ah, die Damen sind noch nicht auf? ¹ — зніяковіла вона і додала плутоною німецько-російською мовою: — К вам сдесьь,— вона показала на двері,— пришел...

— Просіть,— швидко піднялася Лариса Петрівна.

Зайшли Окуневська, Гринецький, ще кілька студентів, яких Леся вже зустрічала раніше.

— Даруйте, панно Ларисо,— вибачився Гринецький,— але ми завітали, щоб запросити вас на сьогоднішній вечір.

— Як ти себе почуваш? — поцікавилась Окуневська.— Як нога?

— Та, хвалити всевишнього, мовчить. А що за вечір? Правду кажучи, не хотілося б мені йти на вулицю. Та й мама пішла десь...

— Теж мені дитятко. Одягайся! — наполягала Окуневська.— Коли вже забралася в наші краї, то рятунку не жди. Маєш усе побачити, все почути. Правду я мовлю? — звернулася вона до своїх супутників і, не чекаючи відповіді, зняла з вішалки пальто і накинула на Лесю.

— Сьогодні виступає сам Романчук,— повідомив Гринецький.

Цього вона ще не слухала і не бачила, хоч і чула про нього чимало, як про запеклого противника революційно-демократичного руху.

— Доведеться, мабуть, піти. Бо ж ви не відчепитесь.

— А ні! — обізвалася Окуневська.

— Та тут зовсім близько,— додав хтось із студентів.

Леся тепліше одяглася, взяла для зручності паличку (вона ніяк не могла від неї одвикнути), і всі гуртом вийшли із кімнати.

Зал, в якому відбувалися зібрання студентського товариства «Січ», був набитий людом, сьогодні тут не стільки студентів, як різних чиновників-народовців. Щоправда, подекуди сиділа й молодь, та на неї мало зважали, і в розмови вона не втручалася, більше слухала.

Чекали Романчука.

Гринецький з друзями пробилися наперед, де ще були вільні лави, і сіли. Леся вже не раз бувала в цьому залі, але тоді, при студентах, під час їх літературно-мистецьких змагань, не так кидався у вічі контраст між публікою і убранням приміщення. А тепер... яким гнівним здавався зараз погляд Тараса Григоровича, чималий портрет якого висів на стіні над столом.

Леся саме збиралася поділитися своїми враженнями з Окуневською, та в цей час зал притих.

— Романчук...

¹ Ах, пані, ще не встали? (нім.).

— Ну, здається, прийшов їхній лідер,— мовила Окуневська.— Що то він сьогодні співатиме?

Романчук не змусив довго на себе чекати. В супроводі кількох елегантно зодягнутих панків він вискочив з бокових дверей, швидко, ні на кого не дивлячись, кивнув головою і так же поспіхом вийшов на трибуну.

З вулиці зайшов ще гурт просто зодягнутих людей. Вони розмістилися на задніх лавах.

Насадивши на носа позолочене пенсне і переставивши для чогось з правого боку на лівий склянку з водою, Романчук почав:

— І так, панове, вибори. Партії змагаються. Рахунок простий: у кого більше голосів, той виграє.

Він говорив коротко, стисло. Думки його були чітко сформульовані.

— ...Нам треба єднання.

— Досить! — Вигук був настільки несподіваний, що першої миті ні присутні, ні сам Романчук не могли збагнути, звідки він пролунав. Лідер машинально поправив пенсне, відкрив рота, але не встиг вимовити й слова, як на задніх лавах зашуміли.

Всі повернулися. Звідти підвівся високий, худорлявий, в блаженському пальті чоловік.

— Досить! — гнівно повторив він.— Од вашого єднання народів ніякої користі.

Тепер загомоніли всі. Дехто з народовців піднявся й собі, кілька навіть поривалося до високого, але біля того враз виросла стіна робітників. Вони стояли непорушно, захищаючи товариша, а той сильним впевненим голосом продовжував:

— Не слухайте його! Романчук, Барвінський і всі, хто з ними, хочуть затуманити нам очі своїм єднанням, одвертають од боротьби за політичні права.

З президії зателенчали дзвоником, Романчук метався на трибуні, а той, що так владно порушив спокій усього вечора, знову сів з-поміж друзів на лаві.

Народовці теж вгомонілися, і в залі, зрештою, настала відносна тиша. Романчук хотів напитися, але необережно взяв склянку і трохи води пролилось на сніжнобілу манишку і пришпилену до неї золотим зажимом голубу краватку. Він хвилювався, на блідорожевих щоках його проступали червоні плями.

— Лютує, а виду не подає,— нахилився до Лесі Гриневецький.

— А ви, здається, теж за єднання? — запитала його Лариса Петрівна.

Гриневецький зніяковіло опустив повіки і щось пробурмотів. Леся не стала його перепитувати.

А промовець, витерши хустинкою чоло, почав знову, хоч і без по-

переднього апломбу. Думки його були плутаними, хоч він і намагався всіляко повернутися до попереднього тону і стану.

— Мене звинувачують... панове... в угодництві... тобто, в прислужництві... пардон! — в угодництві уряду.— Він глянув на зал і, ніби злякавшись пильних, спрямованих на нього звідти очей, одразу перевів погляд на кінчики своїх тонких, з блискучими нігтями пальців. Зрештою, набравшись хоробрості, він з удаваною образою додав: — То знайте: ні я, ні моя партія не думаємо нікому прислужувати! Інтереси виборців — насамперед.

Народовці заплескали, а залом пронісся смішок.

— Як тобі се подобається? — запитала у Лесі Окуневська.

— А що ж тут оригінального? Груба підтасовка, і все. Хто має більше грошей, той і сильніший. Таких,— вона кивнула на Романчука,— де хоч, зустрінеш. Є їх і в Києві. На щастя — майбутнє все-таки не в їхніх руках, а он у тих,— вона показала на задні ряди, де знову, у відповідь на нещирі Романчукові слова, знявся гамір.

Бачачи безвихідність становища, Романчук удав, що закінчив виступ, і, оглядаючись, мовби забув щось на трибуні, сів за стіл. Тепер він почував себе сміливіше, вільніше — навіть усміхнувся і злегка хитнув головою комусь із залу.

Ледве встиг зійти з трибуни Романчук, як з тих же бічних дверей вийшов літній, теж акуратно, але без претензії на моду, зодягнений чоловік. На вид йому було років за сорок, і схожий він був на сільського інтелігента. Спокійні, обдумані рухи, впевнена хода, відвертий погляд.

— Хто він? — поцікавилась Леся.

— Радикал, — шепнула Окуневська. — Гарний оратор. Вдруге бачу його, а прізвища так і не знаю. Йване, Йване,— звернулась вона до Гриневецького,— ти не відаєш його прізвища?

Гриневецький покрутив головою.

— Чув, що вчителює недалеко в селі.

— Ось тут доводили нам необхідність єднання, спільного фронту,— впевнено обіперся об трибуну вчитель.— Що ж, діло добре — спільно виступити за наші права. Але, пригадаймо, скільки вже ми начулися цих обіцянок. Пан Романчук,— він повернувся до тих, що сиділи за столом,— пан Романчук просто хоче скористатися ситуацією, привернути більше голосів, а потім забути і про свої обіцянки, і про самих виборців...

— Так!

— Це провокація!

Кричав увесь зал. Радикали підтримували свого оратора, а народовці всіляко намагалися збити його з пантелику. Та, видно, вчителеві не вперше доводилося виступати при таких обставинах, він стояв біля столу і злегка, одними лише очима, посміхався.

Коли хвиля голосів спала, Романчук підвівся, очевидно, на словесний

двобій, та не встиг він мовити й слова, як на задніх рядах знову зчинився шум.

— Геть!

— Досить! — почувся вигук, і Романчукові нічого іншого не залишалось робити, як сісти. Вибравши зручну хвилину, вчитель владно підніс догори руку і гамір, ніби хвиля, що розбилася об прибережний камінь, спочатку відкотився під стіни, а далі й зовсім затих.

— Так от, скільки б ви не кричали,— оратор показав рукою на середину залу, де сиділи переважно народовці,— і як би вам не хотілося взяти верх, я все-таки скажу. Ваші умови, пане Романчук, ті самі, котрі ви проголосили в своїй «Угоді» для поліпшення становища робітників і хліборобів — все одно, що мертвому кадило.

Народовці загаласували знову. Та в цей час у дверях з'явився жандарм, попередив, що, коли не буде припинено гармидер, він негайно закриє зібрання.

Леся в душі рада була за оратора. Та він і сам, видно, радів, бо очі його світилися ясними вогниками, а в куточках уст весь час вигравав пригамований посміх.

Жандарм постояв на порозі, доки вляглося голоси, і зачинив двері.

— ...Саме так — що мертвому кадило,— повторив учитель.— Подивіться,— він дістав з бокової кишені пальта невелику книжечку, відкрив її.— Отут, в конституції, затвердженій парламентом, чорним по білому записано право кожної австрійської меншості на національний розвиток. То вже кому-кому, а панові Романчукові це має бути відомо. Нащо ж тоді, скажіть, город городити? Нащо шукати угоди і ще раз обіцяти народові те, що вже обіцяно і не дається? Треба піднімати його і добиватися, щоб уряд виконав свої обіцянки...

Він говорив ще кілька хвилин, слова його були настільки сміливі, що ніхто не наважувався йому перешкодити. Навіть сам Романчук заслухався: адже він теж був оратор, то й цікавила його тверда аргументація, підкуплювали спокій і витримка, з якою виступав представник радикалів, і якої часто, принаймні сьогодні, так бракувало йому.

Промовець скінчив і швидко вийшов із залу. За ним подалися і його прибічники. В залі лишались тільки народовці, а перед ними Романчукові виступати вже набридло.

— Підемо,— запропонував Грипівецький. Він був трохи засмучений, очевидно, кінцем вечора — і на пропозицію Окуневської побути ще трохи (може, будуть співати) сказав, що поспішає.

Леся теж зібралася йти. Почувала себе трохи втомленою. Хотілося зібрати до купи усі свої враження, думки і визначити головне. Це вже стало її щоденною звичкою.



НА ПОЧАТКУ ТРАВНЯ

В Любитові поїзд стояв недовго, і Франко ледве встиг позсаджувати малих та вивантажити взяті в дорогу речі. Тепер усі ці клуночки, валізки, складені на сундучок з білизною і притулені до нього з боків, лежали чималою купою.

— Ото набрали на свою голову,— бідкався Іван Якович і поскубував свого короткого рудуватого вуса.— Що будемо робити, Олю?

— Або я знаю,— обізвалась дружина.

На вулиці показалаь однокінна підвода. Низенька черевата конячина сумирно брела, похнюпивши голову. З-під її лапятих копит раз у раз пахкала клубками курява.

— Гов, чоловіче! — вийшов назустріч Франко.

Кошлата бараняча шапка заворушилася, товсті шкарубкі пальці, що ледве виглядали з подертих рукавів свитини, спроквола сіпнули доточені мотуззям сирицеві віжки.

— Та стій же, бодай ти лоп! — крикнув селянин, хоч той, когò це стосувалося, й не думав рухатись.

— Далеко їдете? — спитав Іван Якович.

— Ет, їзда наша. А вам куди тре?

— В Колодяжне. Тут, кажуть, близенько.

— Та близько... Ну то сідайте, чи як? — Селянин закинув віжки на люшню і, поки Франко ходив за речами, с'як-так розправив на возі сіно.— Ма'ть, у гості, до Косачів,— не то ствердив, не то запитав він уже за селом.

— Вгадали.

— Тут і гадки не тра — нікуди більше.— Він помовчав, поки минули калюжу, і ні з того ні з сього додав: — Бабі моїй на старості добра закортіло. Причепилася: їдьмо та й їдьмо... Куди? Аж у той... як його... Та куди оце їдуть усі.

Франко згадав, з яким обуренням молода Косачівна писала в своїй кореспонденції про поневіряння переселенців на сході, і сказав:

— У Сибір, певне?

— Ото-то... Їдьмо, та й годі! А я кажу: лучче тутки згину, ніж маю волочити свої кості по світу. Ліпше там, де нас немає...

Франко слухав, мрійними холоднуватими очима дививсь перед себе. «Скільки їх, безправних, знедолених тиняється нині по світу... Коли б зібрались усі та стріпонули панів — пір'я з них полетіло б...»

Змовк і візник, задумався. Десь зачепила та розмова найпотаємніші струни його старечого серця — і от слухав тепер їх невтішну мелодію, коб не чужі на возі, то й замугикав би, певне, в тон їй — повільно, негласно...

— Ми й не спитали, Іване, як тут, чи не лютує хвороба яка,— порушила мовчання Ольга Федорівна.

— Леся написала б,— заспокоїв Іван Якович, але для певності запитав: — Не чули, дідуно, пошесті тут немає ніякої?

— Чом немає? — ніби ждав цього питання старий.— Дивіть, як мене висушила, наче в'язове лико.

Ольга Федорівна стурбовано глянула на чоловіка.

— А що ж то за хвороба така? — допитувався Іван Якович.

Селянин повернувся, пильно глянув з-під насуплених кошлатих брів на подорожніх, на Франкові стоптані черевики і лиш по тому сказав:

— Неправда. Куди не подайся — скрізь ця холера клята... Так уже змагає людей, що куди тим сухотам... Тільки не бійтеся, вона вас не рушить.

— Авжеж, авжеж,— підтакнув Франко.— А як же ви лікуєтесь, діду?
— Е-е, були б то ті ліки.
— А ви шукайте їх.
— Шукаю, сину... та дарма.
— Гуртом треба, громадою.
— Авжеж, твоя правда.
...І знову мовчання. Поскрипує віз на вибоїнах, стомлено пирхає конячина.

По полудні Лєся сіла за збірку. Ну й дивний же він, цей Франко. Приїхав, не встиг привітатися й одразу з докором: чом до журналу нічого не вислала, чому збірку не подала, як домовлялися?.. А ще... Як же це він казав? Про літературу, талант... Ага, пригадала: нашій літературі так бракує справжніх талантів, а ви, яка може зробити багато для її розвою, не цїнуєте часу...

Не цїнуєте. Як гірко слухати! Вона б ні дня ні ночі не знала, аби здоров'я. А то що його зробиш, коли життя буває не миле?

Лєся читала, одразу поправляючи текст. Кожен вірш вона знала напам'ять, проте уважно вдивлялася в рядки свого дрібного письма, мов шукала в них якихось потаємних думок.

...Ні, я хочу крізь сльози смі
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні.

Було любо зустріть ці рядки, перечитати їх. Це ж про них сказав Франко і Павлик тоді у Львові: «Хай усі наші поезії, Лєсю, будуть такими пристрасними».

Багато дала їй та зустріч! Минуло вже кілька місяців, а вона й досі пам'ятає тіснувату Франкову квартиру, сердечні розмови...

В кімнату долинув дитячий гамір, і Лариса Петрівна відірвалася од роботи, виглянула у вікно.

Стежкою до будиночка прямував оточений дітворою Іван Якович. В руках він мав невеликого кошелика.

— Панно Лєсю! — гукнув Франко, помітивши її.— Ходіть-но, гляньте на мій улов. Файні в'юни у вашому озері.

Лєся вийшла.

— Коли ж це ви встигли?

— Е-е, добрий рибалка завжди знайде час.

В'юни звивалися, пищали але ніяк не могли вислизнути з цупких Франкових пальців. А він радів, жартома лякав малих, очі йому світилися ясним блиском.

Рибу віднесли на кухню, і Франко, у високих мисливських чоботях, позичених у Петра Антоновича, в старенькому, тіснуватору піджачку зашшов до кімнати.

— Працюєте? То-то, глядіть мені! — І перегодя: — Гарно у вас: затишно, зелені стільки, простору. А я от ніяк не стягнуся на хатину. Дружина вже й докоряє, та й сам бачу — треба, а що поробиш? — Він пройшовся по вузькому килимку і став біля письмового столика. — Україно! Плачу слізьми за тобою... Від серця сказано... Одначе, мушу вам зауважити, Ларисо Петрівно: не сліз нам треба. Доволі вже їх ви-лито народом — «втопить всіх імператорів би стало», як писав Тарас Григорович.

Лєся сиділа, поклавши хвору ногу на низенький ослінчик, і уважно слухала.

— Взагалі ж, — продовжував Франко, — останні ваші поезії — се такий голосний та страшний стогін примученої душі, якого не чулося давно, вважай, ще від киргизьких думок Шевченкових.

— Куди там моїй писанині до Шевченкових віршів? Пишу, бо не можу мовчати.

— Ото й гаразд. Чимало розвелося в нас віршомазів, котрим нічого не варто сьгодні хвалити одних, на завтра — других. Їм аби гроші. А справжній митець має студіювати, шукати основу, на котрій виростає і щоденне горе, і великі ідеальні стремління до свободи та рівності.. Де правди не згас промінь пишний, там треба шукати любові та миру... Так, здається, у вас?

— Навіть напам'ять знаєте? — зніяковіла Косачівна. — А матері ог не подобається. Їй пиши про натуру, кохання... Була б я дужа... а з оцими-о кайданами далеко не підеш.

— Слово правди, Ларисо Петрівно, — то грізна зброя. І байдуже, хто її вигострив: велетень чи хвора, слабосила дівчина.

— Для мене це вельми істотно. От поїду, підлікуюся... — вона скривилася болісно і взялася розтирати хвору ногу.

До воріт підкотила парокінна коляска. З неї вийшли Петро Антонович з дружиною і Ольга Федорівна. Малі, що гуляли в садку, кинулися їм назустріч.

— Гамірно у вас, — зауважив Франко.

— А оце ще Михайло як приїде, то чути аж на другому кінці села.

— Он вони де! — зраділа, помітивши у вікні чоловіка, Франкова.

За хвилину Петро Антонович і жінки були в кімнаті.

— Надворі так гарно, а ви сидите, — мовила Ольга Петрівна.

— Я щойно з рибалки та й завітав до панни Лєсі показати в'юни.

Косач і Франко присіли збоку, біля вікна, а жінки хвалились покупками.

— Тобі, Лесенько, нову валізку в дорогу купила,— показувала Косачова.— І парасольку... Бо ж на півдні тепер спека.

— Спасибі, мамочко,— стримано дякувала дочка.

— Ти знову погано себе почувашь? Ляж, одпочинь,— турбувалась мати.

Покликали до вечері. Франко пішов передягатися, а Ольга Петрівна з гостею допомогли Лесі лягти. Косачова звеліла подати дочці вечерю в спальню.

Гостей помістили у великому будинку. В одній з кімнат, що вікнами виходила в садок, поставили для них широке дерев'яне ліжко, тапчан, Ольга Петрівна сама постелила свіжі простирадла, наділа на подушки чисті наволочки.

Та коли після вечері стали розходитись, Іван Якович запитав:

— А сіно у вас, Петре Антоновичу, є? Люблю поспати надворі.

— Ще ж холодно,— зауважили жінки.— Весна, хоч і рання, та непривітна якась.

— Нічого, здоровше буде,— мовив Іван Якович.

— Ну, тоді й я з вами, підтримав гостя Петро Антонович.— Давай нам, Олю, рядна, ковдру і ще що там.

— Ото мені чумаки! — сплеснула руками Косачова.

Винесли рядна, і чоловіки пішли.

Було ще рано. Залізницею промчав поїзд. Його довге скісне проміння прорізало вечорову сутінь і зникло. Прощуміли слідом високі тополи та приколіїні кущі, і все затихло.

Зненацька прямо над головою крикнув пугач, помовчав і обізвався знову.

— Зловісна птиця,— сказав Франко. І запитав перегодя: — Як вам живеться, Петре Антоновичу?

Косач не поспішав з відповіддю, обдумував.

— З Лесиної розповіді я зрозумів, що важка у вас служба.

— Мало сказати — важка. Подивисься, як цього бідного мужика мордують, то й у самого серце кривавиться.

Вони дійшли до клуні, спинилися.

— По правді, спати мені не дуже-то хочеться. Присядьмо де-небудь,— запропонував Іван Якович.

— Отут, на возі, хіба? — Вони посідали, звівши ноги на полудрабок.— Оце розглядав справу,— продовжував Косач,— поміщик заборонив селянам проганяти худобу повз його садибу. Курява, мовляв... Яка нелюдянність! А спробуй, доведи їм!..— Петро Антонович говорив запально хоч і стримано, видно, згадка роз'ятрила в нього ще незагоєну рану.

Десь зовсім близько почулися голоси. Хтось когось про щось благав, а у відповідь сипались погрози і груба лайка. Раптом все це — і недалеку розмову, і густі вечорові сутінки — прорізав голосний жіночий плач.

— Ой людоньки мої милі!.. Та що ж це робиться? — голосила жінка.— Та де ж тая правдонька в світі божому?..

Франко і Косач сплигнули з воза, миттю опинилися за ворітьми.

— Це в Блощука,— сказав Петро Антонович,— певне, коня забирають.

Обидва мовчки поспішили на крик.

...Посеред вузького двору стояла похнюплена черевата конячина. Висока розпатлана жінка одною рукою судорожно чіплялася за стареньку мотузяну обротьку, що обвисала на лишаюватій голові коняки, а другою тяглася до огрядного, з довгим костуром чоловіка, намагаючись схопити його за рукав.

— ...Та пощадіть же хоч нашу старість... ой, боже ж мій, боже...— благала жінка.

— Сам староста порядкує,— сказав Петро Антонович.

Вони підійшли до гурту.

Посіпаки, що намагались вирвати з заціпенілих жіночих рук недоуздок, відступили, забачивши Косача і незнайомого.

— Що тут у вас? — звернувся Петро Антонович до старости.

— Недоїмки, пане голово. Кілька разів попереджував, а далі вже нікуди.

— Нікуди?! — встряв у розмову Франко. Він ледве стримував гнів.— Нікуди, кажете?! А їм куди після цього? З мосту та в воду?..

— Це, ласкавий пане, нас не стосується. Закон законом. Нікому не дозволено його порушувати.

— Ми ж заплатимо, людоньки,— знову заголосила жінка,— заплатимо... але пождіть яку днину. Бо де ж його взяти одразу? Змилуйтесь...

— Та цить ти! — обірвав її чоловічий голос.

Щось знайоме вчулося в ньому Франкові. Поглядом відшукав чоловіка, придивився — він, той самий, що підвозив його сьогодні зі станції. Стояв — простоволосий, без свитки і, видно, давно вже пізнав його, бо з надією і німим питанням — «Ну, що ж тепера?» — дивився прямо в очі.

«Справді, що ж тепер? Чим допомгти небораці?»

— Законом передбачено й інше,— мовив, підступаючи впригул до старости,— насильство та грубість не складає вам честі.

Староста обм'як: з ним розмовляли мовою закону? Хтозна, що воно за пан, ще попадеш в немилість. Косачі з будь-ким не знаються... Однак про це треба рапортувати повітовому начальству, як велено.

— Гаразд, з поваги до вас... панове,— сказав підкреслено ввічливо

староста. Він махнув, і посіпаки облишили змагатися з жінкою.— Але це не звільняє тебе від недоїмки,— звернувся до селянина.— Чуєш! За тиждень навідаюсь.

Він згорда кивнув Косачові і незнайомому, повагом пішов із двору. За ним посунула свита.

Конячина, коло якої тільки що точилася боротьба, враз лишилась одна, мов би нікому не потрібна. Вона зробила кілька кроків, зупинилася і, широко розставивши тонкі передні ноги, байдуже почала щипати моріжок...

Франко і Косач побули в дворі, поки все заспокоїлось, і лиш тоді попрощалися з господарем.

Над Колодяжним густішала ніч.

От і закінчилося коротке гостювання. До Ковеля Франка проводжали дружина, Ольга Петрівна і Леся.

Іван Якович час від часу поглядав на бліде, виснажене Лесине обличчя і думав: «Знову розстаємося. Чомусь ніяк не випадає зустрітись надовго, як то буває в інших. То вона поспішає, то мені нема часу — робота, служба забирають усе».

— Ви ж, Ларисо Петрівно, не забудьте надіслати мені описання волинської хати,— звернувся, щоб перервати гнітючу мовчанку.

— Чи встигну до від'їзду? Може, з Криму пришлю.

І знову мовчанка.

В Ковелі, як проїжджали головною вулицею, Франко не витримав:

— Дивуюся, чому не видно жандармів.

— Тобі все жарти? — докірливо мовила дружина.

— Які там жарти? Я просто не звик без охоронців. Та й як інакше? Мужичийкий поет, бунтар вільно розїжджає вулицями міста!

— А з Києва вже цікавились вами,— додала Косачова.

— От бачите! — ніби зрадів Іван Якович.— А ти кажеш, Олю, що я не правий.

На вокзалі їх уже чекав Косач. Він подав Франкові квиток.

— Викликають у Київ. І вельми спішно. Пояснення доведеться писати.

— Яке пояснення?

— Питають, яким побутом Франко опинився в Колодяжному?

— Ну от, я ж казав, що це так просто вам не обійдеться.

— Та ну їх, зрештою, під три чорти! — махнув рукою Косач.— Що було — бачили, а що буде — побачим.

— Теж вірно.

Повз них пройшов гурт селян з клунками за плечима. В одному з них Франко впізнав Блошука. Він ішов позаду, важко спираючись на потрі-

сканий сучкуватий костур. Неподалеку селяни зупинилися, познімали важку свою ношу.

— Таки поїхав? — звернувся Іван Якович до Косача.

Той мовчки кивнув головою.

— Іване Яковичу, — попросила Леся, — друкуйте скорше отой мій допис, щоб хоч трохи зупинити цю повінь. Вони ж згинуть там.

— Неодмінно, Лесю, надрукуємо.

Вони стояли й дивилися, як переселенці, випереджаючи один одного, кинулись до вагонів.

— Поволокли свої кості по світу, — сумно сказав Іван Якович.

Леся дістала хустинку і, стріпнувши нею, витерла злегка набряклі червоні повіки.



ЧЕРНЕЧА ГОРА

Це, мабуть, єдине місце у світі, куди вона прагнула і куди досі не могла потрапити. Все чекала слушного часу, нагоди, а вони ніяк не приходили. Тож коли зайшла мова про поїздки на південь, Леся вирішила будь-що відвідати Чернечу гору.

Була неділя. Невеличкий, старий пароплав, на який Леся сіла в Києві зранку, прибув до Канева надвечір. Пасажирів повідомили, що зупинка триватиме кілька годин, бо треба щось там полагодити, і Леся, яка мала намір зупинитися в Каневі, переночувати і їхати далі іншим пароплавом, вельми зраділа цій нагоді. Чемодан вона поставила в каюту капітана, а сама поспішила на берег.

Підніматися крутими сходами було важко, і час од часу Леся зупинялася, оглядалась навколо. Он-он уже й могила, і високий хрест видніється на тлі голубого, злегка захмареного неба. Швидше, швидше!.. Щось ніби тягло туди, приковувало погляд, змушувало схвильовано битись серце. І воно справді таки розходилося, здавалось, от-от вирветься з грудей. Тоді Леся знову спинялася, дивилась на далекі потойбічні села, що білили в зелені садків та дібров...

«Убогії села, сумні, невеселі... згадалося. Справді, здалеку ніби й нічого, а вона ж то знає, що за тими садками та біленькими стінами — горе й нужда нерозрадніі. Як і колись, за життя Тарасового, там — пекло, неволя, чорніше чорної землі блукають люди... Латану свитину з каліки знімають... Хіба що по-іншому трохи, а деруть із людей, аж пір'я летить. І все — в одну пельку...

Доріжкою пройшли ще кілька чоловік, і Леся поспішила за ними.

Ось і могила. Високий горбок густо порослої травою землі, на ньому високий хрест. Оце й усе. Леся застигла, боячись навіть заговорити, щоб не порушити врочистої тиші.

Коли пізніше вона розповідала про ці хвилини Михайликові, то, що саме думала, що відчувала тоді — так і не могла пригадати. Стояла, дивилась, і все... Потім нахилася, зіпершись на кийок, до могили й поцілувала... Так, так, це вона пригадує добре, — поцілувала землю, поцілувала траву...

А потім ще підійшли люди, якісь прочани, поклали біля хреста невеличкий віночок із прив'ялих степових квітів. І Леся згадала, що зробила непоправний гріх, приїхавши сюди отак, з пустими руками. Вона почала й собі шукати, з чого б зібрати хоч невеличкий букетик, та квіток поблизу не росло.

А люд ішов та ішов — одні до могили, інші назад. Малі й старі, батьки й діти. Ось один з них — високий, зігнутий, ніби підмитий водою явір, — положив на траву торбу, став навколішки, помолився на схід сонця і присів, знесилений, на моріг.

Леся пройшла повз нього, глянула пильно у висушене вітрами лице, всіяне глибокими зморшками.

— Сідай, дочко, — запросив старий. — Бачу, й тобі нелегко ходить по світу... Сідай. — Він навіть одкинув край свитини, даючи місце.

— Спасибі, діду. Я не втомилася.

— А здалеку мандруєш?

— Із Києва. А ви, діду?

— Не питай. Що перекотиполо, то й я. Куди вітер, туди мене й несе. У Лавру, дочко, йду. А звідки — сам не знаю. Було мене і в Таврії, і на Хортиці, і в Полтаві... і де тільки не носило старого.

Чомусь у неї особливий потяг до бувалих людей. То з кобзарем мала пригоду, то на Купала — там, на Звягельщині, слухала легенду про

квітку папороті, то так не мине нагоди, щоб не почути мудрого слова. А це, видно, знову не уникали їй розмови. Не уникали? Не те слово! Цього вона ніколи й не уникала. І, певне, вже до кінця віку залишиться в неї особлива повага до старих, зношених життям людей. Та й вони до неї обзиваються, немов бачать у її очах приязнь, бажання слухати, знати.

— Кажеш, із Києва? Знаю, знаю це диво-місто. От скільки не топчу землю, де не буваю, а туди тягне. Так я ото помандрую та й повертаю на Київ.— Він глянув знизу ввєрх на хрест, на могилу і поманив Лєсю ближче до себе. Часу ще було досить, і вона присіла поруч на траві, витягнувши вперед хвору ногу.

— Давно це в тебе? — співчутливо запитав старий.

— Давно. Вважайте, з дитинства.

Дід скрушно покрутив головою і, прихилившись до Лєсі, прошепотів:

— Гадаєш, даремно вони поклали той камінь? — він показав рукою на важку кам'яну брилу, що лежала на могилі Тараса, оглянувся довкола і мовив: — Боятся. Щоб люди ножів отих не дістали — бояться.

— Яких ножів, діду?

Старий пильно глянув на її бліде лице і додав:

— А хто тебе відає, що ти за одна? — Але зустрівшись з її поглядом та, видно, прочитавши в ньому німе благання, поспішив: — Ну, гаразд, гаразд. Ножі ті — чуєш? — там, коло Тараса, лежать. Нагострені. І сокира теж там. Як умирав Тарас, то звелів положити їх коло себе. «Коли треба буде, сказав, одкопаєте і візьмете». От вони й бояться тепер, щоб люди не дістали тих ножів, і камінь оцей навалили. Та ще й вартують щоночі.

Лиш тепер Лєся зрозуміла, про що мова. Колись, ще в дитинстві, чула вона цю розповідь, але з часом забула про неї. Забула, а народ, виходить, — ні, не забув, чекає слушного часу. «Он про що мріє народ, — думала Лєся. — А що ж тоді сказати про нас, про всі оті суперечки та дискусії? Бурі в склянці води і більше нічого...»

Сонце сховалось за далекі гайки, і Лєся почала збиратися.

— Ітимеш уже? — запитав дід.

— Пора.

— Шкода. Любиш, бачу, людей. — Він теж став збиратися: згорнув і кинув на плече свитину, на друге надів торбу, перехрестився. — Ну, то бувай здорова. А мою казку не забувай.

— Щасливо й вам, діду. Не забуду.

Лєся стала на високім пагорбі й замилувалась голубою стрічкою Дніпра-Славутича, далекими, що ледве виднілися в передвечірньому серпанку, курганами. А десь із глибини пам'яті звертанням до неї зринали кобзареві слова:

...Високі могили. Дивися, дитино:
Усі ті могили — усі отакі.

Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить —
Неначе сповита...

— Бачу, батьку,— прошепотіла Леся.— Клянуся: розкажу, за що полягли козацькі буйні голови, чому люд України стогне в кайданах.

Вона взяла жменю землі, поцілувала зблідлими устами й пішла. В гущавині витьохкували соловейки, пахощами широкого степу дихало надвечір'я, а вона йшла, вперше, мабуть, ні на що не звертаючи уваги.



«ВСТАВАЙ, ХТО ЖИВИЙ!..»

Хвиля революційних заворушень котилась по Росії. Розгойдувалася вона десь там, на півночі, на берегах далекої Неви, високим гребенем здіймаючись аж на Уралі, у Підмосков'ї, Катеринославі, Одесі...

Затиснута зусюди тісними шеренгами синьомундирників, хвиля билася, підмивала трухляву споруду, котру ось уже без малого триста літ зводили омиті потом і кров'ю руки Романових. Щодня убувало хвилі, всихало за щільними дверима глухих казематів, та струмочками, невеликими потічками набігали нові її сили — і марно чекали сатрапи спокою.

Однак вони не тільки чекали. Поки Леся їздила на лікування, чимало її київських друзів було кинуте в темні підземелля Косого капоніра, чимало вислано...

В «Плеяді» теж настало затишшя. Вона так і завмерла — з нескінченними розмовами та суперечками на устах, з добрими планами і пориваннями в серці. Не стало Михайла — йому запропоновано замість Київського аж Дерптський університет, відійшов (цього, до речі, й слід було чекати) Славинський, якоюсь холодною, байдужою зробилась Шура.

Збиралися тепер рідко. Та коли й сходились, то більше говорили про музику, «улітили» (так називали писання) короткі оповідання чи вірші. Спокійно, безпечно.

Та Лесине серце рвалося туди, де кипіло, до тих, хто в муках виборював нове, поки ще не знане ніким, але до болю жадане життя. За нього вже піднімалися не одиниці, не окремі, як їхня «Плеяда», далекі від активної боротьби гурточки, а маси знедолених, напівголодних. Щодня бредуть вони через залізні брами «Південноросійського», «Гретера і Криванека», кубляться в низеньких, наспіх зліплених хатинах десь поза містом, але духом незламні. Серед них і Галя Ковалевська, і Віра Крижанівська, і молодий, здібний, як розповідають, пропагандист студент Анатолій Луначарський, і Богдан Кистяківський, з якими познайомив її листовно Павлик, і Тучапський.

Тучапський чомусь особливо її зацікавив. Першого ж вечора, як вони зустрілися в Галі (це було, здається, минулого тижня) високий, трохи згорблений Павло Лукич полонив її увагу. Щось було привабливе і в його манері розмовляти з людьми — спокійно, без нав'язування власної думки, — і в зовнішній скромності, навіть в худорлявому, оливкового кольору обличчі, що світилося якимсь внутрішнім благородством.

Того вечора, пам'ятається, він прийшов змарнілий, промоклий від дощу, але весь підтягнутий, зосереджений. І з ним Віра — як же її? — ах, так, Віра Григорівна. Вони, певне, близькі друзі, навіть здається, більше.

Як тільки з'явився Тучапський, в невеликій кімнаті Ковалевських одразу пожвавішало. Він обтрусився від дощу, дістав із внутрішньої кишені зім'яту книжечку і, підступивши ближче до світла, прочитав: «Русская социально-революционная библиотека. Книга третья. Манифест Коммунистической партии Карла Маркса и Фридриха Энгельса. Перевод с немецкого, издана 1872 года с предисловием авторов. Женева. Вольная русская типография. 1882 года».

Пригадалося, як Іван Якович розповідав про женевську групу російських емігрантів, котру зорганізував Плеханов, і яка ставить своїм завданням пропаганду революційних ідей в Росії. Так, так, тоді згадували вони і «Манифест», і «Хто з чого живе?» Дікштейна, і ще кілька книг, котрі конче треба поширювати на Україні.

То, значить, і ці — Тучапський, Віра Григорівна, Луначарський і ще, кажуть, якийсь Мельников — є тими самими пропагандистами!

Це обрадувало Лесю. Отже, тепер, після кількох відвідин їхнього гуртка, і вона належить якоюсь мірою до них і навіть має доручення.

«Серед молоді чимало занепадницьких настроїв. Їх викликали арешти й заслання. Декотрі подумують, чи не краще переждати цю бурю десь у надійному затишку... То чи не могли ви, Ларисо Петрівно, написати щось проти цього».

Ці слова, сказані їй на останньому зібранні Тучапським, знову зринули в думках. Дійсно, проти цього варто виступити. І не лише варто — необхідно!

Леся встала, підійшла до етажерки, де серед інших стояло кілька новеньких книжечок, взяла один томик.

— «На крилах пісень», — прочитала вголос. — От і вийшла, народжена в муках та безсонні, перша збірка. Далека ж ти, поетко, од землі, од людей. Крила, пісні... Ніби й цінять тебе, а коли вчитатися в твоє писання, — бідне воно, ой, як іще бідне!

Леся взяла книжечку і в задумі почала перегортати сторінки. «Надія»... «Конвалія»... «Сафо»... Знову «Надія»... «Подорож до моря»... «Сім струн»... «Кримські спогади»... Оце й усі атрибути: крила, пісні, струни, спогади... А де ж сокира, де меч, що здійма вражі голови з плеч, де «к топору зовите Русь?»... Ну, є тут кілька підходящих поезій, а життя он яке багате на болі й страждання, на боротьбу!

У двері постукали, раз і вдруге, і тільки тепер Леся згадала, що вдома вона одна, що мама з меншими пішла до Лисенків.

Встала, м'яко постукуючи гумовою п'яткою апарата, підійшла і відчинила двері.

— Галю?! — здивувалася, побачивши перед собою Ковалевську. — Та ти ж у від'їзді?

Ковалевська щільно причинила двері, приклала палець до уст.

— Не кричи, — мовила спокійно, — стіни теж мають вуха. В тім-то й річ, що мене в місті нема. — Вона стомлено сіла на канапку, уникаючи сонця, що так і рвалося крізь шибки. — Я сіла, а ти збирайся. Та хутко. І не допитуйся: куди та чого? Збирайся, і все.

— Ну й ну, — тільки й відповіла їй Леся. Вона швидко дістала з шафи легеньке пальтечко, наділа капелюшок і стала перед Галею.

— Тепер ходімо.

На вулиці дівчата взяли візника і покотили Бібіковським бульваром вниз, повз Галицький базар, на Святошино.

Леся, звичайно, догадувалася, куди везе її Галя — та давно вже обіцяла познайомити її з Ювеналієм Мельниковим і його школою. Про цю школу, а вірніше — слюсарню, організовану на зразок описаних в романі

Чернишевського кравецьких майстерень, Леся чула багато. Одні — і таких була більшість — схвалювали це починання, вбачали в ньому зародок нових суспільних відносин, інші вважали даремною затією, з якої вийдуть ну хіба що добрі ремісники, слюсарі, котрі будуть потім робити відра, лагодити самовари і чайники для того ж таки «вищого світу».

Та які б там скептичні просторікування не розходились, школа-майстерня жила. Від легальних читань в ній перейшли до недільних лекцій та бесід про події в імперії та за кордоном, про політичні права, освіту і поліпшення життєвих умов трудящих.

Таких шкіл і гуртків у місті ставало все більше. І все більше виходило з них не стільки вмілих майстрів, як відмінних пропагандистів нового, початого Марксом і Енгельсом, і активно пропагованого в Росії Плехановим та Ульяновим вчення про комунізм. Мов святиню, несли в маси оті слюсарі, кравці, ливарники, чоботарі ідеї соціалістичної перебудови світу. Натхненні, вони запалювали, гуртували народ і кликали до борні за краще майбутнє. З невеличких іскорок, поволі, але незгасно, розгорялося полум'я, що зігрівало надіями серця трудівничі. І пролетаріат піднімався грізною лавиною супроти ворожих вихорів.

Доїхавши до Святошина, до перехрестя доріг, Леся і Галя далі пішли пішки. Малопомітними стежинами вони добралися до Сирецького лісу і десь в середині його відшукали зарослий ліщиною видолинок. За першими ж кущами їх зупинили, запитали пароль і спрямували далі.

В центрі видолинка, на невеликій галявині, вже були люди. Одні сиділи на рутвянім килимі молодої трави, інші стояли групами по кілька чоловік і розмовляли.

Галя підійшла з Лесею до одного гурту. Вона запросто і, як Лесі здалося, трохи навіть грубувато, по-чоловічому, подала всім руку і відрекомендувала подругу:

— Оце нова наша товаришка, Лариса Косач.

— Або?.. — запитав невисокий, з довгим, посрібленим густою сивиною волоссям, чоловік.

— Або — Леся Українка, — додала Галя.

— Гадаю, так буде краще, ясніше, — стримано посміхнувся сивий і подав Лесі худорляву, зчорнілу в долоні (мабуть, од металевого пилу) руку:

— Мельников.

— Ювеналій Дмитрович, — додала Ковалевська.

— Для повноти анкети — можна й так.

Про Мельникова Леся вже чула, знала, що побував на засланні і повернувся звідти ще більше переконаним у правоті своїх поглядів. Навіть більше: до того був прихильником народництва, а нині — професіонал-революціонер.

Та тут, виявляється, і Луначарський, котрий теж цікавив її не менше, і Віра Григорівна, а, отже, десь поблизу і Тучапський... Справді, ледве встигла Лариса Петрівна обмінятися кількома фразами, як з ліщини вийшли і направилися до них двоє. В одному Леся одразу ж пізнала Павла Лукича. Він був у тому ж капелюсі, в тій же легенькій тужурочці, в котрій приходив тоді до Ковалевських.

Тучапський теж, видно, пізнав свою недавню знайому, бо, підійшовши, перший подав їй руку.

— А це Мержинський, Сергій Костянтинович,— підвів він того, з ким щойно прийшов, і одразу ж почав якусь ділову розмову з Мельниковим.

Про Мержинського Леся нічого не знала. Хто він, звідки, чим займається? Чому досі про нього ніхто не згадував? Розпитувати про це в перші хвилини знайомства було незручно. Галя, видно, теж нічого не знає, бо Мержинський сам їй відрекомендувався.

Роздумування Лесі довелося перервати. Народу на галявині побільшало, і Мельников, порадившись з товаришами, вирішив починати. Він закликав усіх до уваги, став посеред галявини і уважним поглядом обвів присутніх.

— Товариші!

Це слово він вимовив з якимсь особливим пафосом, не вельми голосно, але так, що почули всі,— твердо, впевнено. Так його привселюдно не вимовляв ніхто, вірніше, Леся не чула цього. «Товариші», повторила вона в думках. То, виходить, віднині всі оці спрацьовані, загартовані життям робітники, ота молода поросль, що попримощувалася попід деревами,— всі вони її товариші, друзі, побратими. Яка ж вона багата, яка щаслива, яка міцна!.. «Міцна? — перепитав якийсь внутрішній голос.— Ні, ти хвора, ти слабосила, тобі з ними не по дорозі, тут потрібні дужі руки...» — «Ні, ні! Не слухай,— обізвався зовсім інший голос,— пам'ятаєш, що сказав тобі Іван Якович? Народові потрібен меч. І байдуже, хто його виготрує — здорова чи хвора людина. Ти теж підеш із ними, друзі не дадуть тобі відстати...»

— То як наше замовлення, Ларисо Петрівно? — нахилився до неї Тучапський. Вони сиділи під крилатим дубом, що одиноко здіймався над ліщиною. «Що він має на увазі? Ах, так! Оту поезію, про котру говорили минулого разу».

— Певне, ще не готова? — перепитав Павло Лукич.

— Так. Але завтра буде,— відповіла впевнено.

Тучапський більше не став відволікати її уваги, заслухався й сам, втупивши погляд в шматочок прозорого неба, що голубів між деревами.

А Ювеналій Дмитрович уже розповідав про недавню катастрофу на Криворізьких копалинах, що належали французькій залізорудній ком-

панії, про десятки загиблих робітників та нелюдські умови праці під землею, про нечуваний визиск.

— Нам закидають, що боїмося праці,— вів далі Мельников.— Ні, панове! — він наголосив на цій фразі.— Не праця лякає нас, її ми високо цінуємо, бо тільки вона одна дає право на щастя в житті. Але ми проти здириства, ми проти праці на втіху одному, ми за працю для спільного блага. В цьому бачимо своє щастя.

Голос його, як і до того, був спокійний, рівний,— таким буває він у людини чесною, впевненою в правдивості своєї справи. І чи то від простоти його думок, чи під враженням яскраво мальованої ним картини прийдешнього обличчя присутніх яснішали, набирали святковості, ніби зігрівав їх якийсь невидимий промінь, наче лагідна материнська рука розгладжувала зморшки на їхніх, не в пору зістарених лицях. Сиділи і слухали, слухали й думали, усміхаючись глибоким своїм і хвилюючим почуттям.

— Але знаймо, так учить Карл Маркс і Фрідріх Енгельс,— ніщо в природі само по собі не виникає, ніщо так просто не поступається новому,— продовжував Мельников.— Капіталізм — людське зло, він уже своє віджив, і його пісня проспівана. Собі ж на лихо він породив пролетаріат — свого могильника. Часто кажуть: капіталізм ще міцний, у нього тверда опора. Так, міцний. Але, скажіть: чи довго може триматися спорада, основа котрої, тобто ми, біднота, хитка, а вершина, цебто капітал, переобтяжена золотом, в котре перелито піт наш і нашу кров?

— Розпадеться! — гукнув хтось.

— Од першої ж бурі розлетиться!

— Вірно, розвалиться така будова. Але тої бурі не ждати треба, а самим її накликати, готуватися до неї. Капітал чіпляється за все, аби втриматись, над головою наших кращих синів і дочок він заносить кривавий меч, тисячі гноїть у тюрмах, у казематах, у Сибіру. Тож не чекати нам своєї черги! Всім, хто живий, в кого серце гаряче, — до боротьби за правду, за щастя!

Мельников закінчив, а останні його слова лунали й лунали в Лесиних думках, і якимось ніби самі по собі перековувалися там на поетичні рядки.

Вставай, хто живий...
в кого думка повстала!

Як їй раніше бракувало цих слів! Як вона шукала-вишукувала їх в години натхненної праці! Вірш народжувався — слово за словом, рядок за рядком, Леся бачила, відчувала його серцем, вогонь якого так уміло і так непомітно розпалив оцей звичайний слюсар. Вона ладна була встати і тут же, при всіх, читати — хай не всю, не до кінця зроблену, зате виношену в серці поезію. Але хай вона одшліфує, вигострить її і вже тоді, мов крицевий двосічний меч, віддасть народові, своїм друзям-товаришам.

Хто це говорить? Так, так, це Мержинський, Сергій Костянтинович. Соціал-демократи Мінська вітають київських сябрів і бажають їм успіхів. Вони послали його сюди, в Київ, щоб налагодити тісні зв'язки, бо мета у них спільна і шляхи одні.

Який у нього сухий, надсадний кашель, як важко йому говорити! Чому він так кашляє? І чому й він, як і Тучапський, і Мельников,— худий, блідий? Чому так палають у нього очі?

— Він теж недавно з тюрми.

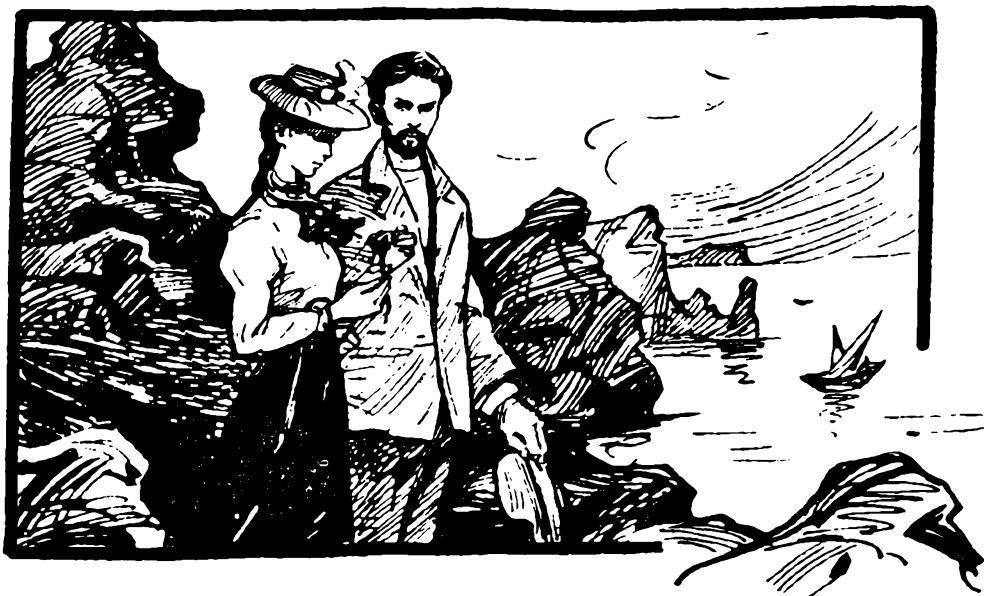
Хіба вона питала про це у Віри Григорівни? Певне, та сама вирішила сказати.

Мержинський говорив недовго, кашель зовсім знеміг його. Сергій Костянтинович затулив рота хустинкою, обличчя його побагровіло, очі наїлися слізьми і поїнялися ще яскравішим блиском.

Сходку оголосили закритою, робітники знову збиралися невеличкими групками, підходили до Мельникова, Павла Лукича, обмінювалися якимись зачитаними книжечками, видруківаними на гектографі брошурами і розходились — поодинокі, по два зникали в гушавині.

Десь воркувала горлиця, десь вистукував собі здобич дятел, в лагіднім промінні, наче дитина в купелі, пливла небом хмаринка...

Та раптом од міста долинув могутній голос заводського гудка, заглушив чарівні звуки весни. Він лунав довго, мов кликав кудись в інший світ,— і далекий, і невідомий...



ЯЛТА

Наще й не багато минуло тих літ, а скільки подій на тернистій життєвій дорозі. Одружились Михайло і Шура (от уже несподівана пара!), написано нові поезії, п'єси, оповідання... Демонстрації, обшуки, арешти... А ще ж і ота ганебна для всіх чесних людей коронація Миколи II. Не дай боже, скільки ця подія вточила її і до того слабкого здоров'я! Особливо лицемірство отих плазунів-писак, що курили фіміам російському катові. Треба ж уродитись і жити отаким — без серця, без душі, без власної гідності. Ганьба, та й годі!..

Проте найуразливіша з-поміж усіх подій цього часу — смерть дорогого

Михайла Петровича. Ось уже скільки минуло років — це було позаминулого, 95-го, на початку вересня, — а перед її очима, чи закриє їх, чи розплющить, зжовтіле, все в зморшках лице, геть посивіле волосся, довга, на півгрудей, сивувата дядькова борода... Скінчилися митарства, суперечки, страждання. Навіки змовк голос, од якого бувало тремтіли вороги, назавжди перестало завмирати в жалях по рідному краєві невгамовне серце. І вже не почує вона ні жартівливого «Леся-Сафо», ні сердешних порад, ні суворих, але щирих осудів... Коли б хоч не була на той час біля нього, не торкалась його рук, його речей, може не так було б жалісно. А то ж (десь уже все життя на таких різких протилежностях) — чудова Софія, квітуца, оточена буковими гаями та полонинами, сповнена шуму сріблястих потоків Владая і — недуга, щоденне згасання, нарешті, невблаганна, немилосердна смерть...

Хто відає, може і вона їде оце в останні свої мандри, може, отут, на випаленій сонцем, потрісканій далекій землі знайде собі вічний спочинок. Хто знає?... Все може бути. Бо доки ж то зноситиме її серце, доки витримуватимуть нерви всі оті операції, кровні і безкровні, всі оті ліки та процедури, од яких її вже просто нудить і кінця яким, видно по всьому, нічого й ждати? Є ж таки якась міра, якась межа?..

Ні незаймана краса Південного Криму, ні раптова свіжість, ні навіть увага коханої тіточки Олени, доля якої колись спричинила написання першого вірша, — ніщо не радувало Лесино серця. Думки, думки і думки полонили, сповнили її душу знайомими вже напіврозпачем, байдужістю, бажанням єдиного — спокою.

Леся сиділа мовчазна і лише зрідка, коли товстий, балакучий пасажир, що раз у раз вертівся напроти, вигукував — «Море! Дивіться, море!» — виглядала в маленьке, затягнене легкою фіранкою ранкового туману віконце. Машталір, якого Леся ще не встигла розгледіти, бо виїздили рано, на світанку, не гнав коней, і коляска м'яко похитувалася на розмитій дощами кам'янистій дорозі, заколисувала. Двічі, а може й більше, Леся задрімала сидячи, і тоді, наче марево, перед її очима зринали то зовсім далекі, то, навпаки, недавні, свіжі картинки життя. Десь ніби співали, вигойдуючись на довгих березових косах, чарівні мавки; веселий гурт молоді водив хороводи купальські... Місячні ночі у Гадячі, сріблястий Псьол... А то раптом привиділись київські вулиці, якісь крики... І все це поглинав могутній заспокійливий шум. Який він приємний, лагідний. Так тільки воркотали їй поліські струмочки та гомоніли могутні дуби. Одначе — що ж це, хто співає їй колискову? Леся розплющила очі: на віконці вигравали ясні сонячні промені, а поруч, за десяток метрів, виграло море. Здавалося, вони їдуть по ньому, білогриві коні везуть їх у якусь далеку країну, де мир, і спокій, і відрода душі.

Хтось прочинив дверцята, і гомін моря увірвався в тісну коляску. Розвіялись галюцинації (останнім часом вони почастишали), зникла ду-

шевна втома. Леся навіть запропонувала вийти, зустріти світанок. Візник порадив, що найкраще це зробить нагорі. Він гукнув на коненят, замахав над їхніми спинами довгим батоном, і під колесами зашелестіла галька.

Коляска з трудом вибралася на підгір'я, спинилась. Пасажири, їх лишилось троє — одна панночка зійшла ще в Кореїзі — посходили.

— Ялос! Ялос! — загукав, показуючи рукою вперед, неспокійний попутник. — Так назвали місто прадавні греки, — пояснив він. — Вони пливли морем, довго блукали в тумані, а коли одного ранку побачили зелений берег, радо загукали: «Ялос, Ялос!..» Відтоді і пішло. Ну, а наші вже переїнакали і з Ялоса зробили Ялту.

В широкій долині, оточене з трьох боків горами, над самісіньким морем лежало місто. Власне, воно ніби виходило з моря чи, навпаки, входило в нього. Будинки стояли так близько біля води, ніби справді збиралися викупатись, наче бавились хвилями, що котилися в затоку з неосяжної далини — аж від берегів Анатолії.

— Боже, яка краса! — обізвалась, ні до кого не звертаючись, тіточка Олена.

Леся не відповіла їй. Та й що було казати? Вона воліла в таких випадках краще мовчати — хай говорять струни серця, хай плетуться думки. Бо що оті буденні слова про красу! Хіба збагнеш одразу замисленість струнких кипарисів і суворість нагромадженого всесильною рукою природи каміння, ледве вловимий шепіт розкішної зелені і оту вільну, ні від кого не залежну широчінь моря! В Одесі, та й тоді, в Євпаторії, воно чомусь здавалося не таким. Близькість гір, відсутність людей робило море якимсь величнішим, недоступнішим, таємничішим.

Навіть сонце замилювалось цією красою. Піднялося й задивилось на стрімкі скелі Ай-Петрі, на широке, що справді нагадувало спину ведмедя, погір'я Аю-дагу, на виплекані промінням розкішні сади й виноградники, обперезані, мов рушниками, звивистою гірською дорогою.

А Ялта очищалася від туману, наче дитина вмивалася після сну свіжою криничною водою. Марево ховалося в ущелинах, блякло на сонці, відкриваючи очам нові й нові чудові витвори природи-матінки...

Сонце, гірське повітря, морські прогулянки незабаром поставили Лесю на ноги. Вернулась бадьорість, майже вгамувались нерви, а щоденні купання — от наче й звичайне діло! — додавали сил, наснаги.

Навіть м'язи — слабенькі правда, ледь відчутні, з'явилися на руках. Жити б отут роками, то, може, й утопилося б її горе в морській безодні, а може й не було б його зовсім.

Та вже! Минулого не вернеш, плачем та скиглінням біди не допоможеш. Треба якось жити...

Цілими днями Леся була на морі. Зранку, як тільки піднімалося сонце, брала з собою куплену колись матір'ю парасольку, книгу або журнал і пускалася в мандрі. Мешкала вона в Чукурларі, невеличкому передмісті Ялти, і дорога до моря була доброю ранковою прогулянкою.

Друзів чомусь не з'являлося. Певне, її хворобливий вигляд, скромні достатки не викликали особливого бажання познайомитись. До того ж і одягалася вона не так, як оті розбещені московські панночки, в котрих тільки й на думці розваги, флірти, знайомства. Ні нових платтів, ні модних кофточок в її гардеробі немає. Дещо поперешивала, поперелицьовувала, та так і буде. Бо де ж його набрати отих карбованців, коли куди не поткнись, куди не кинься— гроші і гроші... Гаразд, хоч трапився оцей підробіток — уроки з французької. Як не є, а хоч на харчі собі заробляє. Все ж легше батькові. Рада б і зовсім у нього не брати, пора вже своїм хлібом жити, та що вдієш? Мусиш. А так би хотілося послати додому хоч кілька десятків карбованців, хай не сотні, а кілька десятків — порадувати намучене щоденними клопотами батькове серце. Бо ж у нього, крім неї, он уже піднялися і Ліля, й Оксана, і Микось. І кожному дай, кожного зодягни, взуй, ще й на учобу найди...

Намагалася економити, скорочувала свої витрати навіть на дрібному. Інші приїжджі понаймали кімнати у центрі міста, поблизу моря, харчувались в ресторанах і кафе, щодня ходять в театр, а в неї малесенька кімнатка на околиці, сама варить собі їсти, а в театрі за кілька тижнів була всього-на-всього двічі, та й то на тіточчині гроші.

З тіточкою Оленою було куди краще. Вона й на базар збігає, і поторгується, і зварить, і попере, а тепер, як поїхала,— важкувато самій. Обіцяє приїхати Михайло з Шурою і Ганною Іванівною. Та й мама казала, що десь пізніше одвідає, а немає, нема поки що нікого.

Леся поверталася з моря. В одній руці тримала валізу і парасольку, в другій палицю, без котрої тепер уже не могла. Дорога крутилась, збираючись вище і вище на підгір'я, і Леся часто зупинялася, відпочивала і знову рушала далі.

Неподалеку будинку, в котрім мешкала, вона ще оддалік помітила знайому людину. Десь бачила її, а от де і коли — не пригадує.

Наблизилась. Чоловік піднявся, пішов назустріч. «Та це ж той, що на сходці виступав, у Сирці... Як же його?.. Ще й привіт передавав од мінських соціал-демократів. Ну, як бо його?». Та роздумувати вже було ніколи. Той підійшов, став на дорозі.

— Пізнаєте, Ларисо Петрівно?

— Ви знаєте навіть моє ім'я?

— А ви, певне, забули?

Лариса Петрівна зніяковіла.

— Мержинський, Сергій...

— Костянтинович,— додала Леся.— Не забула, а просто не сподівалася тут зустріти.

Вони привіталися і все ще стояли в нерішучості.

— Якими вітрами? — спитала Леся.

— Та північними. Сердечне вам вітання од Віри Григорівни, Галі і од Тучапського. Це він направив мене до вас.

— Спасибі. А то я вже починаю занепадати духом.

— Чого б то?

— Одна, кругом чужина...

— Даремно. Я вам і гостинці привіз. А це,— він дістав кілька асигнацій і протягнув Лесі,— це вам допомога. І ради бога не відмовляйтесь. Таке доручення маю: передати у власні руки.

Лариса Петрівна не знала, що їй робити.

— Візьміть... товаришко Лесю.

— Змусили ви мене розгубитися, Сергію Костянтиновичу. Стоїмо обоє серед дороги... Ходімо в хату, осьдечки вона, там і поговоримо.

Маленька, на два вікна кімнатка, в кутку старомодне акуратно прибране ліжко. На столі — книги, папери, записники. А поруч з чорнильницею, в малюсінкій чарочці,— пучечок дрібненьких гірських квіточок.

— Оце такі умови митця? — співчутливо спитав Мержинський.— Скромно, навіть занадто.

— Добре, хоч це знайшлося. В центрі таку ціну завертають, що жах.

— Про це ми й догадувались. То прошу, Ларисо Петрівно.— Він знову дістав і поклав на столі гроші.

Що з ними робити? Відмовитись — незручно, адже товариші справді проявили до неї увагу, взяти — теж якось... Зрештою, після приїзду в Київ, їх можна повернути, внести в ту ж таки касу.

Леся подякувала і сховала гроші в маленький шкіряний ридикюльчик, що лежав біля подушки на ліжку.

— Розкажіть, що там нового, як ідуть справи? — вона посадила гостя на єдиний старенький стілець, прочинила в коридорчик двері і почала готувати підвечірок. Повернулася з низеньким, дитячим стільчиком і присіла, впершись спиною в ліжко. Хвору ногу незручно витягнула поперед себе.

— Може, вам тут краще? — встав із стільця Мержинський.

— Ні, ні, не турбуйтеся... Мені краще, як нога не висить. Так є новини, кажете? Приємні, багато?

— Є чимало й приємних. Насамперед мушу вас повідомити: всі соціал-демократи Києва злилися в один «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Такий союз ще раніше організований Володимиром Ульяновим в Петербурзі, незабаром буде в Мінську та й в інших містах. Назріває, Лесю,— він вимовив її ім'я якось по-особливому, ніжно,—

необхідність єдиного керівного центра. Потреба з'їзду стає очевидною. Є передбачення, що відбудеться він десь на початку наступного року.

— Славно, бачу, працюєте,— мовила Леся,— а я... а мені, мабуть, не судилося...

— Ну, що ви, Лесю! Одужуйте швидше, повертайтеся і — до роботи. А вистачить її всім... хто живий, в кого думка повстала. Хороший, скажу вам, вірш! Його часто цитують на зібраннях, а деякі оратори так і закінчують свої виступи: вставай, хто живий, в кого думка повстала!

— Не перехвалюйте, Сергію Костянтиновичу. Ці слова я вихопила з промови Ювеналія Дмитровича, тоді — пам'ятаєте? — на сходці, де ми познайомились.

— Пригадую,— пожвавішав Мержинський. На запалих щоках його виступив слабенький рум'янець.— А я щось не чув у нього таких слів.

— Ну, не такі точнісінько.

— То інша річ. Знаєте, цю поезію добре було б перекласти на російську мову... Вставай, хто живий...

— Далі? — засміялася Леся — Читайте далі.

— ...кто живой,— Мержинський задумавсь на мить.— Ні, не виходить. Рожденный ползать, летать не может.

— А ви мене втішаєте: одужуйте, приїжджайте... І що з того? З моїм смутком хіба що на цвинтар, щоб не морочить голови ні собі, ні людям.

— Не сподівався я, що ви така вразлива. А хіба ваші поезії, ваше слово не служить загальній справі?

— Та знаю, знаю. І не од вас першого чую. Але як подумаю, скільки вже тих мук перенесено і скільки ще попереду,— жити не хочеться.

— Це вже просто-таки, даруйте мені, нерозумно.

— Залишімо краще цю тему... Я — зараз.— Вона вийшла в коридор і незабаром повернулася.

— Еге ж, ще забувся вам про газету сказати. Випустили вже кілька номерів. Правда, на гектографі, малого формату, але все-таки газета — «Вперед».

— Отут, можливо, я б таки справді стала в пригоді.

— Так воно й передбачається. Будете першим її літературним робітником.— Мержинського, видно, й самого хвилювала ця думка, бо говорив запально.— А там, як матимемо справжню друкарню і газета стане солідною, вестимете питання, скажімо, літератури, публіцистики...

— Гаразд, Сергію Костянтиновичу, я готова хоч зараз. А повернуся на тихі води — з охотою помагатиму. Тільки публіцист з мене абиякий. Та й теоретик нікудишній. Простудіювала оце половину першого тома «Капітала» — Тучапський дав мені перед від'їздом — і, знаєте, чим далі читаю, тим більше зостається для мене темного, незрозумілого. Що ви на це скажете?

— По-перше, скажу, що ви надто поспішаєте з своїми висновками, не прочитавши книги. Адже це не белетристика, а філософія. По-друге, ви, очевидно, недостатньо пройнялися цим новим і ще незвичним вченням. Ідеї комунізму — я не маю на увазі утопізм Мора, Сен-Сімона чи Фур є — завойовують усе більше прихильників, вони співзвучні з думками трудящих, відповідають їхнім прагненням перебудови суспільства, до ліквідації класів і нерівності в розподілі продуктів праці. Природно, всі люди рівні, а от у житті виходить не так.

— Та це я бачу і розумію.

— Мабуть, недосить чітко. От що, Леся, давайте я вам прочитаю на цю тему кілька лекцій. Згода?

— Буду вельми вдячна.

— От і гаразд. До речі, тут ще є бажаючі.

— Як ви швидко зорієнтувалися. Да — отже, натура! — сама заговорила і вас забавляю. Коли ж ви приїхали, де зупинилися, як влаштувалися?

— Спасибі, не турбуйтеся. Приїхав я з тиждень тому, а зупинився в Сергія Васильовича Стаханова.

— В завідуючого народною бібліотекою?

— Еге ж. Він і допоміг мені знайти вас. Ви ж, здається, активний читач його бібліотеки?

— Так, так!.. То-то він і розпитувався в мене. Значить, він теж...

— Людина він своя, надійна. І знаєте, об чім я вас одразу ж, щоб не забути, прошитиму? Треба допомогти бібліотеці придбати хоч один-два примірники «Кобзаря». В них же немає жодного. Як це зробити — подумайте. Спишіться, з ким необхідно, попросіть, щоб прислали або краще передали.

— Гадаю, що зроблю це без особливих труднощів. В Одесі живе наш добрий приятель, бібліограф Комаров. В нього що завгодно можна дістати.

— Ото й напишіть йому і неодмінно познайомте листовно з Сергієм Васильовичем... Бачте, а ви все: що я можу та куди я із своїм здоров'ям? А такі люди, як Комаров, нам конче потрібні. Ви розумієте? З Болгарії, з Женеві література йде у Львів, Одесу, а звідти недалеко Донбас, Катеринослав... Уявляєте як це зручно?

В кімнаті стемніло, і Леся засвітила лампу. За кавою Мержинський розповів їй ще чимало цікавого. Раніше він чомусь здавався їй мовчазним, а тут — чи вплив моря, чи щось інше спричинилось до цього — Сергій Костянтинович виявився добрим співрозмовником, і Леся навіть пошкодувала, що раніше, в Києві, не запізналася з ним ближче.

Погостювали та й поїхали собі Михайло з Шурою, Ганна Іванівна, і Лесья знову залишилася одна зі своїми думками, з болями та стражданнями. Доробляла розпочату ще в Колодяжнім «Блакитну троянду», писала нові поезії, читала.

Читала й читала... «Капітал», «Кримські легенди», «Новое слово» — журнал, в котрім привертала її увагу філософські трактати Володимира Ульянова та Георгія Плеханова, — перекладала Гете і Байрона... А поза тим — щирі бесіди, сердечні товариські розмови. А друзів у неї побільшало. Крім Сергія Костянтиновича — той же Стаханов, Руденко, молодий і здібний лікар Держанов з дружиною. Можливо, він таки має рацію, цей Держанов. Може, справді хоч на кілька літ позбавити себе отого шарваркового життя, тієї біганини, нескінченних турбот, щоб поправитись, одужати. Може? То чи варто задля експерименту тратити дорогий час? Не так, здається, багато лишається до кінця, щоб на кілька літ поставити себе поза громадським життям, боротьбою. Ні, на це вонз не піде. Не тихе життя її покликання — стихія, ота вільна, незборима, лагідна при сонці і грізна в бурю. І хай там грім з ясного неба, — вона йтиме один раз обраним шляхом.

Такі думки обсідали Лесю не вперше. І закінчувалися вони подібними ж висновками. Проте останнім часом, певне, під впливом материних (та й не лише її!) листів, в котрих тільки й новин, що арешти та обшуки в Києві, знову й знову поверталась до них, ніби звіряла з часом вірність своїх почуттів і переконань.

Це помітив Сергій Костянтинович. Якось він запитав:

— Чи ви завжди, Лесю, в такій глибокій задумі? Відколи знаю вас — іншою ще не бачив.

Що могла сказати йому? Що в її житті так мало радісного, що сушить її і вдень і вночі безправність рідного люду? Чи, може, про свою, особисту, недолю? Ні. Бо й сам він живе тими ж болями. Як тре було йому відпочити, полікуватися, а от не сидить, не терпиться йому — уже їде. Побув якийсь місяць і їде. А там знову чекають його холодні безсонні ночі, недоїдання і праця. Тяжка, виснажлива праця підпільника. І нічого не вдієш. Комусь треба жертвувати собою в ім'я майбутнього, хтось же повинен жаром серця свого розпалювати полум'я боротьби...

Їде. Він уже їде. Сьогодні востаннє сидітимуть вони біля моря, слухатимуть зігнання прибою, дивитимуться, як падають зорі. О вечоре ніжний, о зоре вечірня! Скажіть йому, любі, шепніть йому стиха. Як лагідна його щира розмовонька, який милий погляд очей... Про все, все розкажіть. І як завмирає її серце при ньому, і як бачить його уві сні неспокійної ночі, і як шепоче на самоті його ім'я... Чуєш-бо, вечоре, чуєш, зіронько?

— Ларисо Петрівно...

Аж здригнулася. Знову той голос. Насправді чи, може, привиді-
лось?

— Бачу, минаєте, то й вирішив зупинити... Заходьте...

Ну от. Хіба він сам догадується? Вічно в роботі, завжди в пори-
ваннях, у мріях... Про все, звичайно, лиш не про неї. Не про неї? Хіба
до особистого зараз?

Леся зайшла у двір, привіталася.

— А я вже заждався. Що, думаю, сталося? Збирався одвідати. Не
було б ще пару хвилин, і пішов би.

— Спасибі, Сергію Костянтиновичу. Зустріла оце по дорозі одну
знайому, москвичку,— Лариса Петрівна ковтнула з поданої Мержинським
склянки.— Чого тільки не трапляється на білому світі! Розумієте, дові-
далася, що я знаю французьку, і причепилась: навчіть та навчіть. Хоч
кілька фраз.

— І що ж у цьому поганого? — сміявся Мержинський.— Навпаки
треба вітати.

— Вітати? А знали б ви, які вона підбрала фрази! Я вас обожаю...
Я вас люблю... Мій дорогий... аж бридко! Ніби своєю, рідною мовою не
можна освідчитися.

Мержинський сміявся. Він був у доброму настрої, посвіжілий — пів-
день повернув йому сили і бадьорість.

— Та хай їй грець, тій вашій знайомій,— зрештою мовив він.—
Знаєте, що я надумав? От відгадайте! Не можете? Зараз приїде тата-
рин, і ми подамося аж он туди, на Ай-Петрі. Хто не бував на Ай-Петрі,
той не бачив Криму. То навіщо ж нам бути такими?

— Довго ж туди добиратися.

— Ну то що? На ніч повернемося — і добре. Може, ви підобідаєте
трохи?

— Спасибі, я шойно з-за столу.

— Гаразд. Тоді візьмемо з собою. Нате вам газети, читайте, а я
зберу дещо.

Що ж, навіть цей, останній день вони проведуть у дорозі. Так уже
треба, так написано їй на роду — ні хвилини спокою, ні миті самозабуття.
Може, це й краще, може, це й вигартовує в ній таку зброю, якої не ма-
ють інші.

Кривими вулицями та завулками вибралися за місто і покрученою
доріжкою посунули вгору. Власне, одразу важко було зрозуміти, куди
їхали, бо спочатку піднімалися на пригірок, потім стрімко покотили вниз,
трохи проїхали рівним, а далі коні знову натягували посторонки, напи-
налися, витягуючи візок над якесь урвище. Орієнтуватися можна було
хіба що по рослинності. Внизу стелився густий зелений килим, зітканий
із плюща, лаврів, магнолії, ховаючи під собою каміння, а тут стріча-
лися ще дуби та явори, та й тих щоразу меншало і меншало,— пішли

рідкуваті терни, низенькі кущики запашного полину і ще якась різно-
трав'я.

— Диво, та й годі,— дивувалася Леся,— внизу, погляньте, наче в
раю, а тут — пустеля. Нащо вже забута богом Волинь, а такого не стрі-
неш. Там ліс — так ліс, а поле — так поле... Знаєте, Сергію Костянтино-
вичу, от скільки вже об'їздила країв, а найріднішою все-таки лишається
для мене Волинь. Хоч і недуга моя звідти, а все одно люблю її.

— Ви завше так про неї гарно говорите, що й мені кортить там по-
бувати.

— То й що? Приїздіть до нас в Колодяжне. Жити є де, місця чудові.
Будьте певні, не пошкодуєте.

— Взагалі, це думка. Місяць-два на лоні природи багато значить.
Тільки де ж його урвати того часу? Незабаром, напевне, доведеться
їхати в Мінськ, а там вже думати про це ніколи буде.

— То ви прямісінько звідси. Я напишу додому. З Києва, гадаю, за-
перечень не буде.

— Може, від когось і не буде, а сам я проти. В такий час відсиджу-
ватись десь у глухому селі?... Ні, не в моєму та й, здається, не у вашому
характері.

Леся глянула на нього лукаво, обоє однаково зрозуміли цей погляд.

— Не вдалося?

— Де вже вас переконати! Ну гаразд, але майте на увазі: наша до-
мівка — до ваших послуг.

— Спасибі, неодмінно скористаюсь вашою гостинністю.

Тимчасом з'їхали на вершину Ай-Петрі. Це була широка рівнина
без дерев, без трави, навіть невибагливого до вологи кримського поли-
ну — й того не було на голій, мовби навмисне вистеленій гранітом пу-
стелі.

Візник зупинився. Леся і Мержинський зійшли. Каміння, каміння.
Рівне, вигладжене часом, і гостре, безформне, хаотично накидане. І тіль-
ки в затінках, в широких тріщинах — мох.

— Зате навколо яка краса! Шкода, що я не художник, хоч колись і
вчилася цьому мистецтву.

— А ви словами, Лесю, малюйте, у вас гарно виходить.

На човні нас було тільки двоє.
Хвилі скрізь вколо нас колихались,
І такі ми самотні обоє
Серед того простору здавались...

— Може, й гарно, але не так. Перевага художника в тому, що його
твір бачать, а поезію треба читати вмючи.

— Вірно. Але ж кому не уявляється картина величного моря при
оцих, наприклад, пушкінських рядках:

...Прощай свободная стихия!
Последний раз передо мной
Ты катишь волны голубые
И блещешь гордою красой.

— Еге ж. Для цього треба небагато: бути Пушкінім... Або Шевченком, щоб написати справді мистецьку картину грізного Дніпра.

— Це вже інша тема, облишимо її. Ходімо краще глянемо вниз.— Мержинський узяв Лесю під руку і помаленьку, боячись, як би вона не спіткнулася, повів до кручі. Лесі було приємно від цієї уваги, вона відчувала тепло його руки — воно неначе переливалося в неї. Хотілося так йти і йти, ні про що не думаючи, ні на що не зважаючи. Якесь незнане, зовсім одмінне від усіх інших почуття хвилювало, виповнювало душу безмірним щастям.

— Погляньте, Лесю! Ще одне диво,— зупинився чимсь вражений Мержинський.

Над урвищем майже висіла гранітна брила. Коло її підніжжя кучерявилось щось подібне до моху, валялись обмиті дощами і пожовклі на палючому сонці кістки. Видно, орли частенько трапезували в цьому, недосяжному людському зорові місці, не одну розшматовували тут жертву.

Але не це здивувало Мержинського. Трохи вище, з вузької, запорошеної вітровими наносами щілини, витикалася велика червона, мов пломінь, квітка. На чому вона трималася, як росла — не було видно, ніби квітка пробилася до світла крізь все оце німе громаддя, що панувало над світом, що скинуло із себе, і людей, і рослин, і навіть неподатливі терни.

Лариса Петрівна і Мержинський стояли, вражені незвичайним видовищем.

— Чи не привиділось нам? — стиха мовила Леся.

Сергій Костянтинович підійшов і простяг до квітки руку.

— Жива! — Він підклав під її пелюстки пальці, і квітка похитнулася.— Ходіть сюди, зверніть увагу на її стебло.

Стебельце у квітки справді було незвичайне — товсте, покрите малюсінкими волосинками-голочками.

— Дивно, та й годі: така мертвечина, така суворість і така ніжна, майже неприродна краса.

— Зірвемо?

— Що ви? Хай росте.

— А я хочу для вас... на пам'ять.

На пам'ять... О друже! Знав би ти, як увійшов ти в серце. Не квіткою і не дарунками коштовними, не пестощами — скромністю своєю та людяністю, любов'ю щирою до всього земного і неземного, ненавистю до неправди, що запанувала над світом. І не треба мені іншої пам'ят-

ки — довіку світитимуть мені твої очі, вчуватиметься твій голос, твоя хода.

— То як? — знову перепитав Мержинський. — Не ми, то хтось інший зірве. Не вікувати ж їй тут? — Він висмикнув квітку і подав Лесі. — Забув, у якого то народу є звичай: хлопець, коли він хоче одружитись, повинен розшукати дівчині щонайкращу гірську квітку.

Леся зашарілась, опустила повіки й промовчала.

Вони стояли, милуючись гірським пейзажем і морем, що голубіло неосяжною широчинню і десь далеко-далеко зливалося з обрієм.

— Уже сутеніє, Сергію, — вона вперше назвала його по імені, та, здається, він не помітив цього — говорив, захоплювався квіткою, а її, що була зараз найближче, почуттів не розумів.

— Будемо їхати. — Він знову взяв Ларису Петрівну під руку. — Цікаво, як називають цю квітку?

— А от ми зараз спитаємо.

Проте й татарин-візник не знав її назви. Він лише покрутив головою і сказав, що вперше бачить таку дивну квітку.

— Тоді я назву її, — мовила Леся, — ломикамінь. Як, підходить?

— Справді, вона таки варта цього наймення.

— Поставлю її в себе на столі — як символ нескоримості, твердості...

Хай нагадує і цю подорож, і вашу увагу...

Леся не докінчила думки: Сергій Костянтинович узяв її руку, поцілував сухими, спраглими устами.

— Спасибі, Лесю. Я теж не забуду. Мов оцей ломикамінь, пробиватимусь до сонця, до світла. — Він стиснув її слабеньку долоню і так тримав у своїй теплій та ніжній.

Назустріч їм пливла дорога, за тернами — дуби, явори, а там знову горді, непорушні кипариси, духмяні магнолії, пишні лаври, в'юнкий та міцний своїми обіймами плющ...



ЧЕРВОНІ ТРОЯНДИ

Майже рік, як вона в цьому добровільному і водночас вимушеному засланні. Проймаюли літо і осінь, сходить зима. Природа знову розкриває свої незліченні скарби, знову манить, знов розпалює в душі вогонь неспокою, творіння, шукань.

А життя таке суворе, гнітюче і несправедливе, що хочеться бурі, блискавки грізної, яка б розметала, спопелила цей світ.

Леся переглядала один за одним щойно одержані листи.

В Києві — масові арешти. Одні повертаються з тюрем, інших сотнями туди відправляють.

Аж в Астраханські степи заслали Кривинюка, їхнього доброго приятеля. Що ж, це все-таки ліпше Лук'янівки. От тільки Ліля — вони, здається, кохаються, так і не бачилася з ним, не встигла повернутися із Криму.

Мама турбується про її «Блакитну троянду», пише, ніби Заньковецька збирається грати в ній Любу. Це було б дуже добре, кращої од неї української артистки зараз і не знайти...

А це, чий же це лист? Із Львова? Невже Франко?.. Він! Сповіщає про заснування «Літературно-наукового вісника» і запрошує до співробітництва. Отже, він на неї не гнівається за ту коротку публіцистичну суперечку з приводу участі українців Желябова і Кибальчича в російському революційному русі! Звичайно, вона права: тільки спільною боротьбою всіх народів можна добитися волі і правди... Іван Якович це зрозумів, вона певна. І ніхто із львівських літератів не симпатичніший їй од Франка. Хіба що Павлик? Ні, скорше вони обоє однаково їй рідні по духові... А жаль все-таки «Життя і слова». Це було широке поле діяльності. «У «Віснику» напевне цього не буде. Грушевський навряд чи допустить друкування матеріалів про робітничий рух у Росії. Та й автура там буде, по всьому видно, не та.

Але ж спасибі — не забув Іван Якович. Треба негайно йому одписати, подякувати.

Леся відкрила коротке Франкове послання і взяла інший конверт. Вона ніколи не читала кореспонденцію вибірково, кожен лист цінний, за кожним — близька їй людина.

Цей був із Мінська, од Мержинського. Всього-на-всього третій, відколи поїхав Сергій отоді, восени. Що там у нього, як?

Лариса Петрівна швидко розірвала конверт, пробігла нерозбірливо написані рядки. Він знову хворий, скаржиться на прокляту недугу, що під'їдає і під'їдає здоров'я, не дозволяє (і в такий час!) віддатись роботі. Вона уявляє його стан, його муки — душевні й фізичні. Він же спокійно ані полежить, ані посидить.

Та що говорити, а вона хіба не така? Певне, це й зблизило їх.

Скаржиться, що пишуть мало. То ж і вона в тому винна.

Леся дістала аркушик паперу, вмокнула перо і на хвилину задумалась. Чи не занадто сухо: «Вельмишановний Сергію Костянтиновичу!» — як зверталася вона раніше? Адже йому, хворому, в чужому місті та ще самотньому, так бракує ласки, лагідних слів. А скільки їх у її серці! Скільки щодня на устах — звернених до нього, далекого, рідного.

«Мій милий друже!» рука, ніби сама, мимоволі вивела ці слова.

Леся дивилася на них, перечитувала, як перечитувала сотні рядків своїх творів. В цю мить і він, цей коротенький рядок, був голосом її душі, її зраненого серця.

...Твої такі нечасті листи чомусь завжди пахнуть мені зов'язними трояндами. Легкі, тонкі пахощі, мов спогад про якусь любу, минулу мрію...

Так, так. То була ніби мрія, мов сон.

...І ніщо так не вражає тепер мого серця, як сії пахощі, тонко, легко, але невідмінно, невідборонно нагадують вони мені про те, що моє серце віщує...

А може, не треба цих слів? Хай серце його не вражає неспокій. Може, й тут не судилось їй щастя? Що ж, вона ладна, вона готова випити до дна і цю чару. Але скаже — напише, бо не може далі стримувати голосу серця.

...Мій друже, любий мій друже! Як можна, щоб я жила сама тепер, коли я знаю інше життя? О, я знала ще інше життя, повне якогось різкого, пройнятого жалем і тугою щастя, що палило мене і мучило і заставляло заламувати руки і битись, битись об землю, в бажанні згинувати, зникнути з цього світу, де щастя і горе так божевільно сплелись...

Слова лягали й лягали на папір, наче весняна злива, освіжали думки. Чи вірно він її зрозуміє? Чи не осудить за цей розпачливий тон? Зрештою, хай буде як буде. Може ж вона висловити свої почуття, свої болі і жалі? Вони не перешкоджають їй, коли треба, знову сказати — «Убий, не здайся!», вони лиш гартують та вигострюють її зброю.

...Я бачила тебе і раніше, але не так прозоро, а тепер я іду до тебе, як сплакана дитина іде в обійми того, хто її жалує. Се нічого, що ти не обіймав мене ніколи, що поміж нами не було і спогаду про поцілунки. О друже! Я піду до тебе з найщільніших обіймів, від найсолодших поцілунків. Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмієш рятувати мене від самої себе. Все, що мене томить, все, що мене мучить, я знаю, ти здіймеш своєю тонкою тремтячою рукою, — вона все тремтить, як струна, — все, що тьмарить мені душу, ти проженеш променем твоїх блискучих очей...

Цих слів вона не казала і, мабуть, не скаже йому ніколи. Тож нехай хоч прочитає, хоч побачить.

...Мій друже, нащо твої листи так пахнуть, як зів'язлі троянди? Чому я не можу, коли так, облити рук твоїх, що, мов струни, тремтять, своїми гарячими слізьми? Мій друже, мій друже! Я ж для тебе почала нову мрію життя. Пишеш про смерть? Я так боюся без тебе. Бери, бери й мене з собою. Ми підемо тихо посеред цілого лісу мрій і згубимось обоє помалу... А на тім місті, де ми були колись у житті, нехай троянди в'януть і пахнуть, як твої любі листи, мій друже.

Я простягаю до тебе руки, я благаю: візьми! І нехай в'януть білі й рожеві, червоні й блакитні троянди...»¹

¹ Тут повністю, лише з деякими незначними змінами, використана поезія в прозі Л. Українки «Твої листи завжди пахнуть зов'язними трояндами»...

Леся докінчила писати їй, безсила, відкинулась на стільці. Він хворий, він тяжко хворий... Доле-доленько, нащо ж ти така несправедлива до людей? Та ж коли тобі треба — бери, бери отих, що марно тратять життя, що не знають, куди прикласти свої молоді сили...

Може, не варто відправляти цього листа, може, він не застане його? Ні, швидше! Швидше послати — в Мінськ, у простір, Сергій почує її слова, вловить їх серед людського гомону. Так, як і вона, чує його тихий, як шелест осіннього листа, голос, навіть бачить його — зажуреного, з холодним блиском палаючих очей...

Леся швидко накинула пальто, взяла паличку і вийшла.

Здавши листа, вона довго, до втоми, ходила набережною, гамувала свої розбурхані почуття. Хиталися розгойдані вітром кипариси, шуміло море, трояндово спалахували блискавки, і десь далеко-далеко вчувалися перекоти першого весняного грому...

Скоро вона розпрощається з усім цим і лише в згадках буде вертатися до далеких берегів, до цих духмяних ночей, що принесли їй стільки доброго і злого...



В «ЖИЗНИ»



е в Ялті Мержинський обіцяв Лесі познайомити її з працівниками щойно заснованого в Петербурзі журналу «Жизнь», а не минуло й півроку, як до неї звернулися з офіційним запрошенням співробітничати в цьому виданні. Переписка, що зав'язалася, посилила бажання якнайшвидше зустрітися з невідомими друзями, головне, — з авторами, які друкувалися в «Жизни», — Ульяновим, Горьким, Чеховим, Скитальцем. Їхні політичні й літературні твори захоплювали Лесю, допомагали глибокому пізнанню й розумінню життя. До того ж це була нагода заїхати в Мінськ, до Сергія Костянтиновича, а в самім Петербурзі — відвідати Лілю, яка вчилася там на вищих жіночих курсах.

Тож відпочивши після Берліна, куди вона їздила на лікування, Лєся знову вирушила в дорогу.

Поїзд приходив у Петербург о шостій вечора. Тільки-но встиг він зупинитися, як у вагон, випереджаючи носильників, влетіла Ліля.

— Та обережніше ти... задушиш,— відбивалася од її палких обіймів Лєся.— Сили в тебе — що в доброго парубка.

Вони стояли в тіснім, злегка освітленім купе і милувалися одна одною.

— Видно, балують вас на тих курсах.

— Як кого,— лукаво посміхнулася Ліля.

— Гаразд, гаразд. Ось я роздивлюся, розпитаюся і — коли що — такого задам тобі перцю...

— Овва! — Ліля знову міцно обхопила за плечі та пригорнула сестру.— Не вдавай із себе, будь-ласка, тирана.

— Облиш,— розсміялася й Лєся.

Вагон тим часом спорожнів, сестри зібрали речі і вийшли.

— Ти ліпше закутайся, — поправляла Ліля на Лєсі хустку.— Це тобі не Волинь.

Надворі справді було холодно. Палючий вітер обпікав лице, забиррався в рукава, за комір, неприємно лоскотав плечі. В блідому світлі низеньких ліхтарів кружляля поодинокі сніжинки.

— Шукай хуткіше візника, нехай їй грець, цій півночі. В нас уже весною пахне, а тут... хай бог боронить, можна дуба дати.

Дорога втомила Лєсю. І не так їзда, як думки — важкі, нерозрадні, невідступні. Гадала — хоч трохи розвіє їх, розгубить у подорожі, а виходить зовсім по-іншому. Видно, не втекти їй від себе, від свого смутку, не схватись ніде. Лізе в голову, свердлить мозок усяка всячина.

— Як там Шура, Михайлик? — спитала Ліля, як тільки вони всілися в санки і візник накинув їм на плечі важкого, що, незважаючи на давність, ще віддавав овечим потом, кожуха. — Певне, марить своїми до- слідами.

— А я його й не бачила.

Сестра різко повернула до неї лице.

— Як так, чому?

— Не заїздила в Тарту. Буду повертатися — тоді. В Мінську довелося затриматись.

— В Сергія Костянтиновича?

Лєся ствердно кивнула головою.

— У нього. Пробула я там цілих три дні. Одне, що себе почувала не зовсім добре, а друге — Сергій просив залишитись, і мені не хотілось робити йому прикрасі.

— Йому зле?

— Коли б хоч зле, а то ж... не знаю, як тобі й сказати... Він настільки кволий, що не може навіть вільно триматися на ногах. Лікарі

пророкують — звичайно, не при ньому — швидкий кінець, а він бадьориться, запевняє, що поправляється...

Леся примовкла, ніби зливши всю гіркоту туги, що виповнила їй серце.

— Скоро й наш монастир,— заговорила про інше Ліля.— Це ми так житло своє називаємо.

— Багато ж у вас дівчат? — байдуже, аби не дати смутку повністю оволодіти собою, запитала Леся.

— Певне, душ зо двісті.

— Ти б мені хоч розповіла, де ми ідемо і що тут цікавого?

— Та ж зараз нічого не видко, нехай завтра, вдень. Правду кажучи, я ще й сама тут як слід не роздивилася. Знаю хіба що Невський — разів зо три там ходила... Мідного вершника бачила, Ермітаж... Оце й усе, де я вспіла побувати. Правда, ще на Сенатській площі, де розстрілювали декабристів, була... А ідемо ми вже Петербургською стороною, найстарішою частиною міста. Незабаром Архієрейська вулиця — там і дома.

Санки летіли попід високими, що бовваніли в розрідженій ліхтарями темряві, будинками, черкали, аж повискували, кованими полозками об тротуари, губилися в завихрених вузеньких провулках.

Отак нісся б і нісся — крізь роки і крізь доли, крізь вогонь і крізь воду — навстріч бурлм житейським... Але ні, нікому не дано витати у хмарах, всяк мусить пізнати життя до дрібниць, відчутти його всім еством. Інакше-бо не цікавим було б існування, не знали б люди радості боротьби — хай і нерівної, жорстокої, нерідко — смертельної, зате повної світлих надій, сподівань на майбутнє...

Петербург... Далека холодна сторононько. На кістках своїх звели тебе люди. Загатили своїми тілами бездонні багна, підставили під твої кам'яні мури могутні рамена, і стоїш ти ось уже майже двісті літ. Одні приходять вклонитися твоїй величі та красі, інші — проклинають той день і ту годину, коли владна рука привела на це місце їх предків і благословила на смерть.

Невеличка ще твоя історія, місто, майбутнє твоє попереду. Не може ж бути того, щоб, зведене руками мужицькими, ти вічно впивалося кров'ю, захлиналося в оргіях та банкетах. Настануть нові часи — вони вже народжуються в громохких заводських та фабричних цехах, в напівтемних підвалах і тісних казематах,— і будеш ти коліскою найсвітліших людських сподівань.

А поки що... поки що ворожі вихорі гуляють твоїми вулицями й проспектами, поки що давиш ти кістлявою рукою голодних і гнаних, висмоктуєш останні з них соки.

Поки що.

...Кімнатка в Лілі невелика, проте затишна. І, головне, окрема. Є де

спокійно попрацювати і відпочити. Перші два дні Леся так і робила: зранку, як сестра йшла на лекції, писала, а по обіді — харчувалися тут же, в інтернатській їдальні, — читала, потроху, за звичкою, вишивала. Але скоро цей розпорядок набрид, і Лариса Петрівна, наскільки дозволяло їй здоров'я, взялася за справи.

Насамперед задля цього, власне, і їхала такий світ, треба було знайти редакцію «Жизни», зустрітися з її працівниками, про яких стільки чула від Сергія Костянтиновича і його друзів. Судячи по адресі, редакція містилася не так-то вже й далеко, а все ж дорога туди, кажуть, забере добрих півтори-дві години.

Вирішила поїхати опівдні, бо, як попередив її в Мінську Чириков, письменник і співробітник журналу, робота в редакції починається пізно.

День видався морозний, непривітний. Над містом висіло суцільне снігове хмариво і час од часу сипало на землю дрібною порошею. Схоже було, що воно намагається прикрасити місто, забілити його смітники і старі, вгрузлі від давнини в землю обдерті будиночки, але це йому не вдавалося: різкий вітер, що налітав з північного заходу, з Фінської затоки, зривав білу намітку снігу, вихрив нею у тісних, мов криниці, двориках і, вибравшись на волю, ніс геть. Купи людських покидьків, опала штука турка так і чорніли неприбрані й нічим не прикриті. Особливо це кинулось в очі, як тільки Леся пересіла з конки на «звощика», і той погнав свою цибату, уцяцьковану конячину провулками. «Ось воно, справжнє твоє нутро, Петербург, — думала Леся. — Виставляєш напоказ Невські та Сенатські проспекти й майдани, дивуєш красою Адміралтейства та Ісаакія, а досить звернути на кількасот метрів убік, як од усього цього й сліду не лишається...» Стало тоскно від тих думок, і Леся, щоб відігнати їх, не псувати собі перед зустріччю настроїв, заговорила з візником. Справжньої розмови, звичайно, не вийшло, все ж за ті півгодини, що ще їхали, Косачівна встигла дещо довідатись. Вона й не подумала б, що везе її не старожил-петербуржець, а звичайнісінький селянин-ест. Так, так, вони щозими, на масляну, приїздять у місто катати панів. Удома в цей час роботи майже ніякої, а тут, дивись, потроху й назбирається якийсь десяток рублів. У їхньому господарстві — копійка вагу має.

Санки зрештою зупинилися біля масивних, пофарбованих у темно-коричневий колір дерев'яних воріт. Візник, одержавши платню, поїхав, і Леся залишилася одна. Вона стояла в нерішучості, розглядала кам'яний будинок, що був тут чи не єдиною високою спорудою, сподіваючись когось зустріти, розпитати. Проте поблизу ніхто не з'являвся, і вона, ще раз уважно оглянувши себе, наважилась зайти у двір. В ньому було просто і чисто. У глибині — обшитий почорнілими від негоди дошками, дерев'яний будиночок. «Певне, там, — подумала Леся, — бо навряд, щоб у цьому, великому... Там спокійніше і затишніше», вирішила і подалася

розчищеною від снігу доріжкою. Проте редакція «Жизни» містилася таки у великому будинку, що вікнами виходив на вулицю. Молода привітна жінка, до якої Леся звернулася, завела її у під'їзд, показала двері і попередила, що східцями треба спускатися трохи вниз, у півпідвал. Лариса Петрівна пройшла в кінець напівтемного коридорчика і зупинилася перед широкими, оббитими дверима. На стук ніхто не відізався. Почекавши з хвилину, Леся ввійшла в простору, світлу кімнату. Нікого. Кілька робочих столів, шафи, старенькі стільці. За напівпричиненими дверцями, що вели, певно, до суміжної кімнати, спокійні чоловічі голоси. Злегка постукала в одвірок і не встигла відняти руку, як двері — туди, всередину — розчинилися, і високий, худорлявий чоловік став на порозі.

— Вам до кого? — запитав, жестом запрошуючи ввійти.

— Насамперед скажіть, будьте ласкаві, чи тут редакція «Жизни»?

— Тут, тут, товаришко, — вийшов з-за столу лисий, в окулярах чоловік. — Судячи з усього, друзі, — звернувся він до присутніх, — до нас гості... і далекі.

Леся всміхнулася і хотіла було назвати себе, але той, в окулярах, зупинив її:

— Даруйте, дозвольте мені познайомити вас... не дивуйтесь: всім присутнім відоме ваше ім'я. Вірно я кажу? — звернувся він до товаришів і, помітивши в декого на обличчі подив, відрекомендував: — Леся Українка... Поетеса, перекладачка, критик. Що, неправда, вгадав? — звернувся він до Лариси Петрівни.

— Так. Але мушу дещо спростувати. Критиком я себе ніколи не наважуюсь визнати... І потім звідки вам відомо, що це саме я? Чи ж мало до вас заходять.

— О-о, це вже інша річ. Сідайте, будь ласка, роздягайтеся, в нас тепло, і поговоримо. Ану, друзі, допоможіть Ларисі Петрівні.

Двоє наймолодших допомогли Лесі скинути пальто, підставили їй стілець.

— Про це неважко було здогадатися, — продовжував, відповідаючи на Лесине запитання, чоловік в окулярах, хоча б тому, що позавчора я одержав із Мінська листа...

— Ви і є Володимир Олександрович Поссе, редактор «Жизни»? — поспішила з запитанням Леся.

— Вгадали. Я і є той самий злий дух, який ось уже — скільки ж це? — відай — з півроку не дає вам спокою своїми листами та вимогами — писати, писати, писати.

Вони ще раз потиснули одне одному руки, і Леся, що встигла уже освоїтись в незнайомому товаристві, відчула в тому потиску тепло щирого друга, доброї сердечної людини.

— Я, певне, перебила вашу бесіду? Можливо, зайти пізніше?

— От полюбуйтеся на неї, — розвів руками Володимир Олександрович.

вич.— Ти її ждеш уже кілька днів, а вона — перебила, пізніше... Та ми й зібралися отут, щоб боротися з тим, хто перешкоджає, а ви...

— Не буду, не буду, простіть, ради бога,— вибачалася Лєся.— Я ж просто, по ширості.

— Ми теж по ширості. Розповідайте, що там у Києві, чим живе літературний світ?

— Так одразу?

— Еге ж.

Лариса Петрівна пригадувала останні новини літературного і мистецького життя на Україні, розповіла про масові арешти соціал-демократів, про заворушення серед робітників і селянської бідноти. Поссе час од часу щось занотовував до кишенькового блокнота. Видно було, що інформація відповідала якимсь його особистим задумам і планам. Присутніх цікавили, зокрема, молоді сили української літератури, і Лєся залюбки відповідала на їхні запитання.

— Тепер я розумію захоплення Мержинського і Чирикова,— мовив Поссе.— Ви ж справжня, як-то кажуть, ходяча енциклопедія. Ні, ні, тепер я од вас вимагатиму. Не проситиму, а вимагатиму... Крім статей-оглядів, рецензій, давайте переклади. Франко, Стефаник, Коцюбинський, Ольга Кобилянська... А що знає про них російський читач? Хіба що фальсифікаторські рецензії в лояльних журналах.

Володимир Олександрович говорив так, ніби знав гостю принаймні з десяти років, наче вона щойно повернулася з поїздки за його дорученням і доповідала про бачене, чує, звідане. Лєсі подобалася ця діловитість, підкупляла простота і якийсь ледве вловимий, але, видно, постійний гумор в розмові редактора.

— Шкода, що ви так скоро збираєтесь назад,— жалкував Поссе,— незабаром має приїхати Горький — він у нас веде белетристику. Дуже хотів з вами познайомитись. Навіть радив якось запросити вас до редакції, та часи такі, що — самі бачите — не знаєш, де будеш завтра. Та нічого, наше все попереду.

Зайшло ще двоє молодих людей — прізвища їх Лєся чула вперше, і Поссе, пробачившись перед гостею, перейшов до редакційних питань. Йшлося про наступний номер журналу. Один з присутніх, мабуть — секретар, ознайомив з планом, назвав кілька матеріалів, котрих ще не було в редакції. Серед авторів, твори яких пропонувалися до журналу, Лєся почула Чехова, Скитальця і Горького.

— З України знову нічого? — поцікавився Поссе і, не чекаючи відповіді,— очевидно, вона була йому добре відома — звернувся до Лєсі: — Бачте, Ларисо Петрівно? — ніби те сталося з її вини.

— Може, Лариса Петрівна щось привезла або напише, поки гостюватиме тут? — кинув хтось із співробітників.

— Справді.

— Ні, товариство, на жаль, нічого не можу запропонувати, — відповіла Леся, — а за ті кілька днів, що буду в місті, теж не встигну. Прислати — пришлю... на осінь.

— Гаразд, негоже так експлуатувати гостей, — погодився Володимир Олександрович. — Але домовляємося: на дев'ятий номер даєте нам статтю — на яку ж тему?

— Вам видніше, підкажіть.

— Цікаво було б знати про діяльність галицько-українських письменників, — мовив секретар, — Львів, Чернівці — все то міста, близькі до Женеви, до центра нашої політичної еміграції. Напевне ж, є в них зв'язки, впливи?

— Гадаю — тема підходяща, — згодився Поссе. — Справді є про кого і про що писати. Домовились?

— Місяців за два чекайте.

— Оце по-діловому.

Говорили про зростаючу популярність «Жизни», цензурні утиски, і Леся бачила з тих розмов, яких надзвичайних зусиль вимагає од співробітників кожен випуск журналу. «Значить, діло тут справжнє, — констатувала вона, — треба буде загітувати ще когось із киян».

Редакційне зібрання закінчилося ввечері, люди потроху розходились.

— Вам далеко добиратися, Ларисо Петрівно? — підійшов до Лесі секретар.

— Не так, мабуть, далеко, як довго. Поки випетляеш тими завулками...

— А в чім справа? — поцікавився Поссе.

— Питаю, чи далеко додому нашій гості, — відповів секретар.

— А в гостях вона ще й не була. Хіба це гостювання — посидіти біля робочого столу? Зараз підемо до мене, поп'ємо чаю — погостюємо по-справжньому, — сказав Поссе. — Одягайтеся, Ларисо Петрівно. Прошу, — подав пальто.

Леся спробувала відмовитися, але Володимир Олександрович так глянув на неї, що змовкла і більше йому не заперечувала.

Поссе мешкав тут же, в дворі, у тому невеличкому дерев'яному будинку, до котрого, шукаючи редакцію, спочатку надалась була Леся. Дружина його, набагато молодша жінка, привітавшись та всадовивши гостю, поспішила на кухню, а Володимир Олександрович почав знову детальніше розпитувати про київське життя.

— Є тут ваші — Кистяківський, Славинський, заходять інколи, пропонують свої опуси. Але, скажу відверто, — не те, що нам потрібно. До речі, ви, певне, з ними знайомі? Здається, Славинський, коли ми надрукували першу вашу статтю, хвалився, що знає вас. Правда?

— Так. Але я воліла б не знатися з ним.

— От, от. Якийсь він дивний. Служить при дворі, вважає себе соціал-демократом. Ми взагалі намагаємось бути від нього подалі.

— І вірно робите. Непевна він людина.

Володимир Олександрович дістав з книжкової шафи і поклав перед Лесею два останні номери «Жизни».

— Раджу прочитати в них статті Володимира Ульянова. Особливо зверніть увагу на «Капіталізм у сільському господарстві». Це найновіша його робота. Добре було б перекласти її і видати на Україні. Взагалі ж, майте на увазі, Ульянов найсильніший зараз теоретик марксизму в Росії. Його праці дають підставу чекати появи на нашій землі гідного продовжувача Маркса і Енгельса.

— Дякую, я вже чула про цю людину,— Леся перегортала сторінки «Жизни», за звичкою — зупинялася на окремих фразах.— Погано тільки, що видавнича база в нас поки що дуже слаба. Ліпше — у Львові, але перевезення літератури через австрійський кордон теж ще як слід не налагоджено. Все ж таки ми думаємо видавати там «Маніфест» і ще деяку літературу.

Подали чай, і господар перевів розмову на інше. Говорили більше про домашні справи, і Лесі, на прохання його молоді дружини, довелося розповісти про свій родовід, сім'ю. Довідавшись, що одна з її сестер тут, у Петербурзі, подружжя виявило бажання познайомитися з Лілею.

Лариса Петрівна подякувала за гостинність, за чай і почала збиратися. Було вже пізно, надворі знову починалась хурделиця. Володимир Олександрович з дружиною провели її, знайшли візника і розпрощалися.

— Вітайте Мержинського і Чирикова,— почувала вже в санках Леся і, обернувшись, злегка помахала рукою.

За годину вона була в Лілі, де чекали на неї давні київські подруги.

...Через кілька неспокійних, проведених в зустрічах та в розмовах днів Леся від'їздила з Петербурга. Місто встигло захопити її своїм напруженим життям, різкими контрастами. Чим більш оддалялась від нього, тим яснішою ставала ця відміна, що відрізняла столицю од багатьох інших міст. І з-поміж усього — чутого й баченого — чомусь виділявся загін стомлених, але рішучих, нестримних в ході робітників, яких стріла одного разу на вулиці. Робітники йшли, і промені вечорового сонця бронзовили їх суворі, — грізні в мовчанні — обличчя, вітер шарпав промаслений одяг. Вони крокували — щось символічне було в тій картині — твердо, упевнено, ніби поспішали до ясної, великої і вже недалекої мети.



ДОЧКА НАРОДУ

Іменини Ольги Петрівни вирішили святкувати в Зеленому Гаю. Цей невеличкий, оточений лісом хутірець Косачі улюбляли кілька років тому і, поки Леся їздила по лікарях та в інших справах, поставили тут просторий будинок, з вікон якого відкривався чудовий краєвид.

Хутором були задоволені всі. Своїм затишком, широкими трав'янистими та квітчастими луками він нагадував миле всім, незабутнє Колодяжне, а старезний дубовий гай, що, обігнувши хати, спускався до самісінької річки, нашіптував легенди і казки, якими так багате волинське Полісся.

Леся приїхала в Зелений Гай разом з Михайлом, Шурою та їхньою донькою Євцею прямо з Тарту. Останні місяці їй притьмом не сиділося — чи то надолужувала своє лежання в Берліні, чи полегшення, яке дало тамтешнє лікування, весь час манило її на нові місця, — а побувала і в Сергія Костянтиновича в Мінську, і у брата і навіть в далекому Петербурзі.

Спогадами про Петербург жила ще й досі. Залюбки розповідала про бачені робітничі демонстрації, чути пісні про волю, що лунали велично, владно, хай поки й під заборонаю, про своїх нових друзів із «Жизни».

Та й як його не розповідати, не захоплюватися, коли всяк, хто не зустріне, цікавиться, розпитує. Такий нині час настав, що кожен живе тривогою і сподіваннями. Один чекає нового, ліпшого, а інший — за всяку ціну намагається вберегти старе.

От і вона, нова приятелька, Кобилянська, що вперше гостює в їхній родині, не встигла обдивитися і відпочити з дороги, а вже — «як вам іздалось, що нового чувати в світі?» А сама ж не гірше неї все розуміє.

— Один раз проїхала нашою Україною, а скільки побачила, — розповідала Ольга Юліанівна. — Яка ж вона велика та красна! — злегка примружені очі Кобилянської сповнювались якоюсь особливою лагідністю. Вона була збуджена своїми почуттями, своєю любов'ю до рідної землі. — Сиджу собі у своїм закутку, — продовжувала, — і здається, ліпшого на світі немає. А поїдши, подивившись, поговориш з людьми — і такий перед тобою світ відкривається!.. Ніби, повірите, перед дитиною, яку вперше везуть до міста.

Вони сиділи на ряденці над річкою, що сліпуче вигравала під сонцем, і з цікавістю слухали одна одну.

— От ми й зустрілися, — враз перейшла на іншу тему гостя. — Пригадую ваш перший лист...

— Котрого вам переслав Павлик?

— Еге... Її писання не дилетантство, а справжня література... Не звикла я до похвали, а підтримали ви мене дуже. Бо, признаюся щиро, оті ефремовські і їм подібні докори, буцімто я аристократка, вороже ставлюсь до соціально пригноблених і оспівую буржуазну мораль — нічого спільного з критикою не мають... Ані я сама, ані предки мої не цурались хоч би й найтяжчої праці, не одвертались, як дехто з тих праведників од нижче соціально поставленого, коли цей простягав руку о поміч.

— Саме щирість і сердечність помітила я у вашій «Лорелай». А пізніші писання все глибше переконують, що йдуть вони дорогою серця. Хоч правду кажучи, незрозуміле мені ваше захоплення ніцшеанством, — Леся глянула на Кобилянську, на її тонкі пальці, що якось, ніби самі по собі, за звичкою сплітали у віночок зірвані ромашки, і, не діждавши відповіді, продовжувала: — Ніцше ніколи не імпував мені яко філософ. Його ідеал надлюдини і натовпу, вибраних істот не чарує мене — навпа-

ки, викликає протест своєю відкритою проповіддю людиноненависництва.

— Як би вам сказати, Лесю? — Ольга Юліанівна поклала на коліна руки. — Я ніколи глибоко не цікавилась його теоріями. Не розумію їх і не прагну цього, а втім деякі твори, в котрих Ніцше критикує міщанство, здаються мені позитивними.

— То лише спекуляція критикою. І хоч його афоризми часом блискучі і гарні, та ж суть їх, подумайте, яка жахлива! Все людське — надто людське; об'єктивний світ — ілюзія... Маса — ніщо. Цебто народ, який творить усі матеріальні і духовні цінності, який тримає на своїх плечах історію, — ніщо. Дико, якщо не сказати більше. А чого варте оте відречення од норм людської поведінки?.. Оте гасло боротьби за владу? Тим-то буржуазія і піднімає Ніцше, що він імпонує її ненависті до мас, навіть до духу нового... — Лариса Петрівна помітила на лиці товаришки глибоку задуму, викликану очевидно розмовою, і схаменулась: — От бачите, Ольго, яка я. Нема, щоб розважити гостю. Ви вже мені пробачте. Гадаю, моє антиніцшеанство не повинно становити між нами стіни. Є в мене один дуже близький друг ніцшеанець, чи щось коло того, і він мириться з моїми виступами проти *Übermensch'a*¹ і *blonde Bestie*².

— Не думайте, що я ображена, — Кобилянська говорила широко. — Я розумію вас і ваше бажання допомогти. Але потрібен час... Мушу ще раз зауважити, що я не так уже безнадійно віддалася впливу цього філософа.

— То й добре, — засміялася Леся. — Менше коріння — легше виривати... Взагалі нині стільки розвелосся цих філософій і теорій, що просвітку від них немає. Одних захоплює Ніцше, других — модернізм, а третіх декадентство... Біда, та й годі! А що в них доброго? Хоча б у того француза Бурже чи поляка Пшибишевського? Пропаганда аморальності, занепадництво — і тільки. Була я в Берліні на виставці знаменитого Бекліна. Хай мене повісять його поклонники, але я, делебі, не розумію: на чім держиться його слава? Що там нового?.. Дерев'яні кентаври, бридкі сатири, голі жінки... Хай бог боронить!.. Ну, та цур їм. Підемо. Скоро полудень — коли б не шукали нас.

Ольга Юліанівна допомогла Лесі встати, стріпнула й згорнула ряденце, і обидві пішли понад річку.

— Ота моя віддаленість од великого світу все ж, бачте, дає себе взнаки, — продовжувала Кобилянська. — Читаєш усе, що потрапляє під руки. А сама не завжди розумієш, що до чого. Коли б не Франко та Павлик, то мені хоч вовком вий. А то, спасибі їм, допомагають — і совітом, і літературою. Не знаю, як вам, а мені так буває важко без друзів,

¹ Надлюдина.

² Білява бестія (звір) — нім. — Ідеал Ніцше.

без нових книг... Так хочеться вправлятися в українській мові, а, на жаль, нема в нас що читати. Ваші «Думи і мрії» я таки дістала.

— Дещо я вам обіцяю. Але поруч з нами є російська література. І коли б вам було цікаво познайомитися з нею, то я з великою охотою, в чім можу, послужу.

— Широ буду вам вдячна, Лесю. Дещо я вже читала. А Чернишевський зробив на мене колосальне враження. Ви, певно, чули про наше «Товариство руських жінок на Буковині»?

— Так, Михайло Іванович писав. Затія вельми похвальна. Взагалі увага до жіноцтва, в якій би формі вона не виявлялася, варта всілякої підтримки.

— То слухайте ж: щодо ідеї нашого товариства — то вона і народилася саме під впливом роману «Що робити?». Кравецькі майстерні, освіта жінок — все те спричиняється до одного: прилучити жінку до громадської праці. І знаєте, Лесю, посліднім часом ця робота підупала, зате я до кінця віку лишуся відданою жіночій темі — так прив'язала вона до себе.

Стежка піднімалася на горбок, і Леся зупинилася перепочити.

— Благородне зробите діло, дорога товаришко Ольго, коли присвятите свій талант, свою працю поліпшенню гіркої жіночої долі. Бо скільки я не їздила, де не бувала — всюди вона однаковісінька, що в Росії, що в Німеччині, що в Австрії. Болгарія, цей чудовий своєю природою край, лишилася в моїй пам'яті країною жіночої неволі...

Вони піднялися на невисоке узгір'ячко і знову стали.

— Отаке моє ходіння,— мовила Леся.— Наділи на мене цей апарат і як хочеш. Хоч живи, а хоч — як хоч... Символічно, правда? Точнісінько, як наша доля. І вмирати не дає і жити немає сил... А гарно ж тут! — Леся обводила жадібним поглядом навколишні поля, зелені луки, наче хотіла ввібрати в себе всю їхню красу. Здавалося, ще мить, іще один порив — і вона злетить, горлицею полине понад гаями й дібровами.

— А в нас куди красивіше! — додала гостя.— Зійдеш на гору, і вся як є зелена Буковина перед тобою. Приїздить уліті. Покажу вам і полонини, і смерічки, про котрих ви так допитувались у Павлика...

Їх помітили з веранди і замахали хустинкою. Вузьенькою стежкою, що вела від будинку до пагорбка, назустріч побігла дівчинка. Вона чіплялася за траву, спотикалася. Леся загукала до неї:

— Євцю! Не біжи так, Євцю!.. Чи й ми то були колись такими, Ольго Юліанівно?

— А певне, що були! Я, пригадую, заберусь бувало в гори, то попошукають неньо...

Євця підбігла задихана і пригорнулася до Лариси Петрівни.

— Чи ж можна так, Євцю? — вдавано суворо озвалася до племінниці Леся.— А якби впала та забилася?

— І не впала б, і не забилася, тіточко! — щebetала дівчинка.— А вгадайте, хто з нами приїхав з Гадяча?

— Та хто ж? Певне, хтось київський...

— От і не вгадали! Не вгадали! — підстрибнула з радості Євця.— І погляньте, якого вінка мені подарували.

Леся збагнула.

— Олена Антонівна?! Правда?

— Еге... А як ви вгадали? — допитувалась дівчинка.

— Бо теж була маленькою, такою, як оце ти... і подарунки такі ж одержувала від тіточки Олени.— Вони пішли стежиною, і тепер уже поспішала не Євця, а Лариса Петрівна.— Я давно вже не бачила Олени Антонівни,— пояснювала Ользі Юліанівні.

— Це та, що ви мені про неї писали? Що була в Сибіру?

— Ну да. Їй тепер жити в Києві не дозволяють, тому бачимося рідко.

Назустріч їм вийшли Михайло, Шура і Олена Антонівна. Леся першою кинулась обнімати та цілувати тітку, в її очах заблищали сльози.

— Не треба, Лесю, тобі не можна хвилюватися, умовляла її голублячи Олена Антонівна. Вона помітно постаріла, в косах з'явилася сивина, але погляда, як і замолоду, був гострий, а на обличчі лежав той же спокій і виражало воно впевненість та нездоланність.

Леся познайомила тітку з Кобилянською.

— А де ж мати? Тато — що, так, певно, й не приїхав? — запитала Михайла.

— Мама залишилась чекати батька і гостей у Гадячі. А тобі, сестричко, лист. Аж з Петербурга.

— Ну?! Давай же!

Лариса Петрівна швидко розірвала конверт, пробігла очима лист.

— Ну, от. А ви, Ольго Юліанівно, кажете до вас їхати. «Жизнь» просить негайно надсилати статтю. А я її тільки розпочала писати... До речі, Ольго Юліанівно, я вам ще не казала: тема цієї статті знаєте яка?

Кобилянська знизала плечима.

— Ви ось скаржилися на несправедливу оцінку вашої творчості і творчості інших буковинських літераторів. А що ви скажете, коли я виступлю в «Жизни» і розповім про все, як воно є? Не вірите в мою вправність? Публіцист з мене так собі, а все ж напишу. І ви мені в цьому допоможете.

Кобилянську дещо здивувало таке раптове Лесине рішення.

— Ото вже раз узялася,— повірте, зробіть. Я її знаю,— мовила Олена Антонівна.

— А написати, справді, варто. І є про кого,— додала Шура.— Федькович, Стефаник, ви,— звернулася вона до Ольги Юліанівни.

— От-от,— підхопила Леся.— На них я й думаю основуватися.— Вона ще раз переглянула лист, прочитала вголос: «Русским небезинтересно творчество украинских писателей...» Чуєте? Небезінтересно,— наголосила на слові.— Редактор пише, що Горький — він якраз керує літературним відділом — схвально поставився до моєї теми.

— Домовились: Леся виступає з статтею про малоруських письменників на Буковині,— резюмував Михайло.— Рішенець прийнято. Гайда полуднувати, Лесю! Запрошуй гостей, сама йди...

В ідальні вже давно чекав накритий стіл.

Давненько вже не збиралася отак їхня громада. Приїхали Старицькі і Лисенки, батькова і материна рідня, знайомі... Зі'халися старі й молоді, друзі і ті, кого вона й не вельми хотіла б бачити. Що ж? Не її тут право порядкувати, вона сама, по суті, гостя...

Шкода, що не приїхав Сергій. Що б це могло значити? Писав же, ніби легше, обіцяв, а от немає... Та хіба лише його бракувало б сьогодні?! А Тучапський, Віра Григорівна, Галя Ковалевська, Гамбарашвілі, Зюма... Розкидала життєва хвиля по всіх усюдах. Одні на волі мучаться, а інші— в тюрмах... Є, правда, й такі, що за ласий шматок продали і свою гідність, і свої переконання...

Та цур їм, зрештою. Вірно каже Старицький: козацькому роду нема переводу, є ще порох в порохівницях!

— Як вам здається наша гостина? — звернулася до Кобилянської, поруч якої сиділа.

— Чого ж?! Спасибі.

Лунали тости, дзвенів кришталь, а Лесю, як і завжди, обсідали думки. Навіть коли сміялися з якогось дотепу — в очах незмінно стояла зажура. Дивилася на матір, що, сп'яніла од щастя, люб'язно всім усміхалася, на батькову сивину, на тіточку Олену і молодших Старицьких, а в уяві чомусь зринало дитинство, колодяжанські зелені луки і отой свіжий, росяний ранок в Нечімному... Глянула на Михайла. Чи ж той це ніжно-мрійний хлопчина, що зривав тоді на озері білі лілеї?... Таки він. Хоч постарів, бороду он яку має, дочку вже гладить по русявій голівці, а — він: ті ж очі, той же погляд. Тільки голос зміцнів, огрубів. Як би то зараз вийшло у нього — «Лесь-у-у...»

Посміхнулася, і Михайло помітив, нагнувся. Сказати? Ні, зараз не час... Навіщо навівати й на нього смуток? Нехай жартує, співає... Досить у нього тих болів та скарг. Та чи й потрібні вони отуг? Не так уже часто збираються, щоб і в такі дні печалитись. Нехай хоч батьки потішаться дітьми та онуками. А вона... Краще б не думати! Змарнувались літа і сліду їм немає. Ось уже й під тридцять береться, сили тануть, мов сніг весною, а там, дивись, і кінець...

Чи ж справді не зостанеться від неї й сліду? Це найжахливіше! Можна не бути героєм, великою людиною, проте згадку про себе треба лишити добру. І вона таки лишить по собі пам'ять. Після неї довго ще горітиме вогонь її пісень — в них племіння серця, гострота думки і ширість її почуттів. Все життя присвятила вона народові. А сили, які ще рухають слабі руки і ноги,— всі до останку теж віддасть своєму народові.

...Хтось кинув з гостей: «Чи не пора вже нам і честь знати?», Старицький підтакнув: «Авжеж, авжеж!» і перший підвівся з-за столу. І як Ольга Петрівна не просила скуштувати того та сього («бо навіщо ж воно пеклося та варилося»), всі встали, подякували господарям.

— А все це ти, Михайле Верстовичу, — дорікала Ольга Петрівна Старицькому. — Люди б ще і посиділи, і з'їли чого-небудь...

— Овва! Ти цим, Ольго, не журися. От ми перекуримо та побалакаємо — тоді й ще можна. Дивись, аби лиш було чим пригощати. Бо ми, знаєш, які!.. Козацького роду! Он як! — Михайло Петрович хвацько підкрутив вуса, підморгнув Лисенкові. — Ге ж так, Миколо? Рай його батька!

— Так, та не зовсім, — кинув Кониський. Сказано було багато — значно, якось аж з викликом.

На устах Михайла Петровича згасла посмішка.

— Дехто зраджує нашій українофільській корові, — продовжував Кониський, — друкується в қацапшині... і навіть, — він кинув погляд на Лесю, що стояла поруч з жінками, — навіть за наукою туди їздить. — Старий був напідпитку: щоки пашіли, єдине, сірувате око затуманилося ще більше.

— Навіщо про це зараз? — спробував зупинити його Старицький.

— А я, щоби ви, Михайле, знали, ніколи не жураюся нагоди виховувати нашу молодь. Бо хто ж за нас ще робитиме?

— Пізно вже, добродію, — підійшла, залишивши жіноче товариство, Лєся. — Може он ті, — вона показала на дітей, що гралися на подвір'ї, — вас дещо й послухають, а щодо мене — то пізно. Даремно силкуєтесь.

Кониський почервонів ще дужче.

— Ну, коли вже ви, Ларисо Петрівно, зашуміли, то чекайте грому.

— На мою голову вже стільки їх падало, що навіть блискавки буває не страшно.

З веранди донеслася мелодія вальсу. Шура і Людмила Старицька закружляли в легкій танці. За ними пішло ще кілька пар.

Старицький, Лєся й Кониський відійшли вбік.

— Як-не-як, Лєсю, — трохи змінив тон Кониський, — а вам, доньці таких добropорядних батьків, племінниці і учениці Драгоманова, не личить ставати під чужі знамена. Ви повинні боронити честь старої корогви, а не зрікатись її.

— А ми гадаємо,— випередив сестру Михайло, що саме підійшов і одразу зрозумів, про що мова,— краще зробити нову корогву, ніж латати стару і ради того латання ризикувати власною честю.

— Отак?! Хай гірше — аби інше?

— Не зовсім і так,— відізвалася Леся.— Я не збираюся вас перучувати, однак вважаю, що приязнь з росіянами...

— Та ж вони азіати! — не дав докінчити Кониський.

— Ну, знаєте... Маєте щастя, що я молодша... до того — жінка. А то я б вам сказала.

Старицький, бачачи, що суперечка розгоряється, спробував заговорити про інше, але ніхто його не підтримав. Господарі десь порядкували на кухні та у дворі, Олена Антонівна про щось розповідала Кобилянській, а молодші кружляли й кружляли в танці...

— Я особисто не бачу істотної різниці між українцями й руськими,— зрештою вирішив не бути осторонь Михайло Петрович.— Що ми, що ті інтелігенти й робітники, котрі приїздять з Москви чи Петербурга — однаковісінькі. Не розумію, чого ради ви ламаєте списи?

— А мова! — знову скипів Кониський.— Невже це вам байдуже?

— Навіть не те, Михайле Петровичу,— сказала Леся.— Дехто з наших же землячків таке буває городить своєю рідною мовою, що ліпше б він висловлювався по-китайськи. І взагалі, чому я мушу ненавидіти росіян, коли ті з них, кого я поки що знаю, по духові мені ближчі, зрозуміліші наших поміщиків — усіх отих семиреноків, терещенків, сахно-устимовичів і їм подібних?

Кониський пильно дивився на Косачівну, затамована лють все більше витверезувала старого українофіла. «Прогавили... Вона має рацію — запізно вже таких виховувати,— думав.— Сибір та каторга хіба що виправить... Та й то навряд». Йому нічого іншого не лишалось, як слухати. Слухати її ж, Лесю, Михайла, Старицького, котрі, скориставшись заминкою в суперечці, повели розмову далі.

— Буржуазія тільки й чекає розладу в робітничому рухові, це помагає їй утримувати владу,— оповідала Леся.— А наша справа — єднати лави пролетарів усіх країв, як-то робили Маркс і Енгельс.

— Ні,— не витримав Кониський,— ви, Ларисо Петрівно, таки далеко зайшли. Не знаю тільки, за чим дивилася ваша матінка, Ольга Петрівна, що допустила таке, а я...— він безнадійно махнув рукою і відійшов.

— Отак буде ліпше,— мовив услід йому Михайло.

Підійшли Олена Антонівна з Кобилянською, Микола Віталійович.

— Чим це ви так допекли старому, що пішов скаржитись Ользі Петрівні? — запитав Лисенко.

— Не зійшлися характерами,— відбулася жартом Леся.

— Вірніше, поглядами на корогву,— додав Михайло.

— Тут, Миколо, поки ти грав, ціла баталія розгорілася.

Ольга Петрівна, що тої хвилі зайшла до вітальні, не дала Старицькому докінчити розповіді. Кинувши злий погляд на Лесю та на Михайла, Косачова запросила гостей на веранду, де все було готове до чаювання.

Леся побула трохи і, відчувши втому, вибачилась, пішла до своєї кімнати. Ольгу Юліанівну попросила прийти одразу ж, як тільки насидиться та нагостюється.

В кімнаті, що була їй і кабінетом і спальнею, на Лесю чекали рукописи, нові журнали, книги. Вони лежали — німі, з розкритими сторінками, наче припрошували заглибитись у них. «Народ», «Жизнь», кілька Франкових оповідань, котрі переклала для «Донскої речі», Гауптманові «Ткачі»... «Ткачів» замовили їй перекласти для гуртків соціал-демократів. А на черзі — «Хто з чого жие?» Дікштейна... А там обіцяли переслати і «Маніфест». Його неодмінно треба видати українською мовою — хай вчаться пролетарі боротися й перемагати, жити по-людському. Надходить-бо, новий, великий день. Вже загорілися його зірниці, а за ними, дивись, і сонце зійде — велике, променисте сонце правди і волі, щастя і радості. Розступиться перед ним одвічна пільма, від сили його впадуть темниці і тюрми, і звільнений велетень-народ, що є основою суспільності, господарем вийде на майдани і вулиці, щоб разом, одною сім'єю, йти назустріч своєму майбутньому.

...Внесли і засвітили лампу, і Леся, скинувши святкове вбрання, взялася за роботу. В творчому запалі не чула ні гомону гостей, ні пісень, що співала молодь над Псллом. Була на вершині своїх заповітних дум, сягала мрією того далекого світлого дня, коли на оновленій землі врага не буде — супостата, а будугь Люди, серед яких незгасно горітиме вогник і її — нехай слабого, зате палкого й щирого серця.

З М І С Т

Частина перша

РАННІЙ ШЛЯХ

| | Стор. |
|---------------------|-------|
| Мавка | 7 |
| Серед людей | 13 |
| Несподівані змі | 21 |
| В дорогу | 26 |
| Луцьк | 29 |
| Лесине товариство | 32 |
| Далекі гості | 39 |
| Поїздка в Дубно | 44 |
| Тіточка Олена | 54 |
| Колодяжне | 59 |
| Перші грози | 64 |
| Київ | 68 |
| «Надія» | 74 |
| Місячні ночі | 77 |
| Приязнь | 81 |
| В науці | 86 |
| Концерт Лисенка | 93 |
| Журба | 99 |
| Край лісових пісень | 102 |
| Леся Українка | 112 |

Частина друга

ДОСВІТНІ ВОГНІ

| | |
|----------------------|-----|
| Подорож до моря | 117 |
| Відгомін часу | 127 |
| Весняні співи | 135 |
| Шевченківський вечір | 143 |
| Що робити? | 149 |

| | Стор. |
|-----------------------|-------|
| «Плеяда» | 156. |
| У Франка | 163 |
| Відень. Вибори | 173. |
| На початку травня | 181 |
| Чернеча гора | 189. |
| «Вставай, хто живий!» | 193. |
| Ялта | 200. |
| Червоні троянди | 212 |
| В «Жизни» | 216 |
| Дочка народу | 224 |

ДО ЧИТАЧІВ

Відзиви про цю книжку просимо надсилати на адресу: Київ, Пушкінська, 28. Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», масовий відділ.

Олійник Микола Яковлевич. Леся. Повесть.
(На українском языке)

Редактор *М. М. Бажан*
Художній редактор *І. Ф. Манець*
Технічний редактор *Н. А. Тимчишина*
Коректор *В. Т. Панфілова*

*
Здано на виробництво 1-ІІ-1960 р. Підписано до друку 8-ІІІ-1960 р. Формат 70 × 92¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 14,75. Умовн. друк. арк. 17,26. Обл.-вид. арк. 14,61 + 1 вкл. Тираж 19 000. БФ 04671. Ціна 6 крб. 60 коп.
Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

*
Зам. № 158. Львівська книжкова друкарня Головвидаву Мі істерства культури УРСР, Львів, Пекарська, 11.

